

83.3
A-15

H. ABDULLAEV

O'ZBEK ADABIYOTI TARIXI

A33
A-15

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA
MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI
BERDAQ NOMIDAGI QORAQALPOQ
DAVLAT UNIVERSITETI

H.D. ABDULLAYEV

O'ZBEK ADABIYOTI TARIXI

SIRTQI BO'LIM O'ZBEK FILOLOGIYASI
TALABALARI UCHUN

O'quv-uslubiy qo'llanma

-5633-

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI
TOSHKENT VILOYATI CHIRCHIQ
DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI
AXBOROT RESURS MARKAZI

Cho'lpon nomidagi nashriyat markazi
Toshkent

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA
MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI CHIRCHIQ DAVLAT
PEDAGOGIKA UNIVERSITETI
2019
AXBOROT RESURS MARKAZI
3-FILIALI

UDK 821.512.133(091)

BBK 83.3g(50')

A 15

Ma'sul muharrir:

M. Qurbaniyazov – filologiya fanlari bo'yicha (PhD) falsafa doktori

TAQRIZCHILAR:

M. Qudaybergenov – filologiya fanlari doktori, professor;

I. Qurbanbayev – filologiya fanlari nomzodi, dotsent

Abdullayev, H.D.

A 15 O'zbek adabiyoti tarixi [Matn]:/o'quv qo'llanma/ H.D. Abdullayev. /Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi. – T.: Cho'lpon nomidagi NMIU, 2019. – 152 b.
ISBN 978-9943-5387-6-4

Mazkur o'quv-uslubiy qo'llanma oliy o'quv yurtlari filologiya va tillarni o'qitish (o'zbek tili) bakalavr ta'lim yo'nalishi o'zbek adabiyoti tarixi fani dasturiga tayanib tartib berilgan. Ushbu o'quv-uslubiy qo'llanma o'zbek adabiyoti tarixi fani bo'yicha nashr etilgan darslik va qo'llanmalar asosida yozilgan. Qo'llanmada mumtoz adabiyot namunalari umumlashtirilib, muayyan tizimga solinib, uslubiy innovatsion tavsiyalar berilgan. Sirtqi bo'lim talabalarining o'ziga xos xususiyatlari hisobga olingan holda nazorat savollari va mustaqil ish mavzulari tavsiya etilgan. O'quv-uslubiy qo'llanma sirtqi ta'lim talabalari uchun mo'ljallangan.

UDK 821.512.133(091)

BBK 83.3g(50')

© H.D. Abdullayev, 2019

© Cho'lpon nomidagi NMIU, 2019

ISBN 978-9943-5387-6-4

SO'Z BOSHI

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 20-apreldagi PQ-2909 sonli qaroridan kelib chiqadigan aniq vazifalar oliy ta'lim sohasini isloh qilish va uni mustaqil davlatimizning istiqboldagi ijtimoiy-iqtisodiy, ma'naviy-ma'rifiy taraqqiyotini kafolatlaydigan maqsadlarga muvofiqlashtirishdan iborat. Qarorda ta'lim, fan va ishlab chiqarishning samarador integratsiyalashuvini ta'minlash hamda yangi avlod o'quv adabiyotlarini yaratish zarur ekanligi ta'kidlab o'tilgan.

Ma'naviy barkamol, g'oyaviy sog'lom, har tomonlama komil-likka intiluvchi ijtimoiy faol, kasbiy mahorat sirlarini egallagan mutaxassislarni tayyorlash sifatini oshirish – oliy o'quv yurtlarining bosh vazifasi qilib qo'yildi.

Shu boisdan ham bugungi milliy mustaqillik davrida o'zbek tili va adabiyoti o'qituvchilarini yangi innovatsion texnologiyalar bilan qurollantirish, bu orqali istiqolga erishgan xalqimizning yangi va mumtoz adabiy-badiiy tafakkurini yoshlarga o'rgatmog'imiz lozim.

Ularni hayotning ma'naviy jarayonlari to'g'risida ta'lim beruvchi hayot darsligi – adabiyot bilan chuqur tanishtirish, qalblaridagi ezgu-niyatlarning amalga oshishga ko'maklashish, estetikaning go'zal namunalari bo'lgan mukammal badiiy asarlardagi ibratli hayotiy saboqlar bilan tarbiyalash milliy istiqolning adabiyot o'qituvchilari oldiga qo'ygan bosh vazifasidir.

Demak, ta'lim tizimining har bir adabiyot o'qituvchisi o'qitish huquqini o'zida saqlab qolishi uchun bilimdon, yangi innovatsion texnologiyalar bilan qurollangan, odil, mulohazali va yosh avlodga

ilm-u irfon sirlarini o'rgata oladigan mukammal shaxs bo'lishi lozim.

Yosh avlodni milliy an'ana va qadriyatlarimiz ruhida tarbiyalashda mumtoz adabiyotimiz o'rni va amaliy ahamiyati katta. Shu ma'noda uni zamonaviy talablar asosida mukammal tarzda o'qitish oliy o'quv yurtlariga alohida mas'uliyat yuklaydi.

Uslubiy qo'llanmada masalaning aynan shu qirralariga e'tibor qaratilgan.

MUMTOZ ADABIYOTGA KIRISH KURSINING MAQSAD VA VAZIFALARI

- ♦ Reja: *adabiyotga kirish kursining maqsad va vazifalari.*
- 1. *Mumtoz adabiyotdagi davriy o'zgarishlar va bularning sabablari.*
- 2. *Mumtoz adabiyotdagi davrlashtirish haqida.*
- 3. *Mumtoz adabiyotni o'rganishning metodologik asoslari va uni tadqiq etish metodlari.*
- ♦ *Tayanch so'z va atamalar: mumtoz adabiyot, maqsad va vazifa, davriy o'zgarishlar, davrlashtirish, tasnif, metod, metodologiya.*

Ma'lumki, adabiyot atamasi arabcha «odob» ko'pligi «adab» so'zidan olingan bo'lib, adablar tizimi ya'ni odob-axloq haqidagi so'z san'ati. «adablar xazinasi» degan ma'noni anglatadi. Adabiyot so'ziga shunos-qo'shimchasi qo'shilib, shu soha bilan shug'ullanuvchi shaxs oti hosil bo'lsa, -lik qo'shimchasi qo'shilishi bilan so'z san'atini tizim shaklida o'rganuvchi fan nomi hosil bo'ladi. Mumtoz adabiyot tarixi adabiyotshunoslikning asosiy tarkibiy qismlaridan biridir.

«Adab» so'zi aslida arabcha «Ma'daba» o'zagidan olingan. «Ma'daba» esa odamlar da'vat qilingan ziyofatni anglatadi. Odob ham odamlar doimo da'vat qilinadigan, ma'naviy «ma'daba», ya'ni ziyofat bo'lgani uchun shu nomni olgan.

Abu Muhammad «Kitobul Voiy» nomli asarida: «Odob odamlarni maqtagan narsalarga chaqirgani uchun odob deb nomlangan» deyдилar.

Abu Zayid rahmatullohi alayhi: «Odob fazilatlaridan biriga eltuvchi yaxshi urinishga ishlatiladigan ism» deganlar.

Islom madaniyati tarixida «Kitobul adab» nomli ichki kitoblar bor. Ularda odobga oid hadisi shariflar keltiriladi. Bunga misol tariqasida, Imom Ismoil Buxoriyning «Al adab ul-Mufrad» kitobini keltirish mumkin.

Imom Buxoriy «Al-Jome'as sahih»da «Kitob ul-adab»ga o'rin berganligiga qaramay, uni alohida kitob qilishni maqsad qilganlar. Imom Buxoriy «Al adab ul-Mufrad» kitobida, turli odoblarga oid 1322 ta hadisi sharifni 644 ta bobda keltirgan.

Hozirgi kunda g'arb madaniyati ta'sirida odobni *madaniyat* deyish ham joriy bo'lgan. Masalan: ovqatlanish odobi deyish o'rniga, ovqatlanish madaniyati deyiladi.

O'zbek mumtoz adabiyoti tarixi fanini o'rganishdan maqsad talabalarga milliy tafakkurimizning asosiy o'zagi bo'lgan adabiy tafakkur ya'ni mumtoz adabiyotimiz taraqqiyoti bosqichlarini, tamoyillarini, adabiy-estetik tafakkur tadrijiga katta hissa qo'shgan adiblar hayoti va meroslari, yozma adabiyotda adabiy hodisalarning paydo bo'lish asoslari, mumtoz adabiy tur va janrlarning o'ziga xosligi, mumtoz poetikaning muayyan sistema (tizim) ekanligi haqidagi ma'lumotlarni berishdan iborat.

Fanni o'rganish uchun quyidagi vazifalarni bajarish lozim bo'ladi:

- Mumtoz adabiyot namunalarini o'rganishda dastlab matn ustida ishlay bilish.
- Adabiyotshunoslikdagi mavjud metod va tushunchalarning paydo bo'lish va shakllanish tarixini o'rgatish.
- Mumtoz adabiyot vakillarining meroslari bilan mukammal tanishtirish.
- Mumtoz adabiyot poetikasi sirlarini o'rgatish.
- Mumtoz adabiyotda tasavvuf yaqinligining asoslarini o'rgatish.
- Mumtoz adabiyot namunalarini tahlilga tortish va talabalarda mustaqil ijodiy fikrlash ko'nikmalarini hosil qilish.

Adabiyot tarixi insoniyat tarixining bir qismi sifatida tushuniladi. Insoniyat tarixi esa bir necha turlarga: fuqarolik tarixi, davlatchilik tarixi, madaniy tarix va boshqalarga ajraladi. So'nggisi, ya'ni madaniyat tarixi: san'at tarixi, shaharsozlik tarixi kabi qismlarga bo'linadi. Madaniyat tarixining eng unumli sohalaridan biri — san'at tarixidir. Bu tarix, o'z navbatida, san'atning turlaridan kelib chiqib: musiqa tarixi, rassomchilik tarixi, haykaltaroshlik tarixi, raqs tarixi va b. qatorida badiiy adabiyot (san'atning turi

sifatida), ya'ni adabiyot tarixiga alohida e'tibor beriladi. Demak, u xalq madaniy tarixining harakatdagi muayyan bir qismi sifatida anglashiladi. Adabiyot tarixi ilk badiiy asarlar (dastlabki og'zaki shaklda mifik tafakkur asosida yaratilgan)dan tortib hozirga qadar o'tgan adabiy-badiiy asarlarga, ya'ni adabiy (kengroq ma'noda) ma'naviy merosga nisbatan qo'llaniladi.

Adabiy asarlar yakka shaxslar tomonidan yaratilgan bo'lsa ham yozuv hali shakllanmagan dastlabki davrda jamoaviy xarakterga ega bo'lgan. Ya'ni bir iste'dod tomonidan yaratilgan badiiyat namunalari og'izdan-og'izga o'tishi bilan boyigan, sayqallangan va anonimlashgan, natijada jamoaviy xarakter kasb etgan. Shunday ekan, adabiy asarning yaratuvchisi bir shaxs bo'lishi mumkin, lekin badiiy adabiyotning yaratuvchisi bir kishi bo'lolmaydi. Adabiyot xalq tomonidan yaratiladi. Qaysi xalq vakillari iste'dodliroq bo'lsa, ular o'z iste'dodiga yarasha kuchliroq (badiiy jihatdan) asarlarni ertaroq yaratganlar. Adabiyot tarixi, demak, jamiyat tarixi tarkibida tushuniladi. Adabiyot tarixini o'rganishni yengillashtirish, har bir tarixiy davrning mohiyatiga chuqurroq kirib borish va o'sha zamonada yashagan adiblar ijodini to'laroq anglash maqsadida davrlashtirish tushunchasiga murojaat etiladi, uning istilohlari va tamoyillari ishlab chiqiladi.

«Davrlashtirish» tushunchasi yoki bu tushunchani tashigan istiloh umumiy tarixning boshqa sohalariga nisbatan qo'llanilgani kabi adabiyot tarixiga nisbatan ham ko'proq qo'llaniladi. Shuning uchun «davrlashtirish» deyilganda, uning predikati sifatida (ni-mani?) milliy adabiyot tarixini (umuman, badiiy adabiyotni emas) davrlashtirish deb ishlatiladi. Adabiyot tarixini davrlashtirish uchun dastlab adabiy istilohlarni belgilab olish, so'ngra esa davrlashtirish tamoyillarini ishlab chiqish maqsadga muvofiqroqdir.

Ma'lumki, «davrlashtirish» tushunchasi asosida «davr» istilohi yotadi. Biz «davr» deb atagan so'z «zamon», «vaqt», «muddat», «fursat», «davomlilik» kabi ma'nolarni anglatadi. Biroq adabiyotshunoslar davrlashtirishga munosabatda «davr» atamasini faol qo'llaymiz, go'yoki boshqa so'zlar atama darajasida ilmiy taomilga kirib kelmagan. Xorijdan o'zlashgan so'zlar asosida rus tilida davr tushunchasi «period», «epoxa», «stadiya» so'zlari orqali ifodala-

nibgina qolmay, bu har bir soʻz muayyan maʼno qamrovidan kelib chiqib, alohida atamaga aylangan. Masalan, «period» nisbatan «kichikroq davrlar»ga nisbatan qoʻllanilib, u koʻproq yillar, oʻn yilliklar va asrlarga nisbatan ishlatiladi. «Epoxa» undan kengroq tushuncha boʻlib, oʻz tarkibiga bir necha asrlarni (masalan, epoxa srednix vekov — oʻrta asrlar (yaʼni, bir necha asr maʼnosida) birlashtirgan. Oʻzbek tilida esa bu tushunchani, yaʼni bir necha asrlarni qamrab oluvchi «epoxa»ni ham «davr» soʻzi orqali anglatamiz. Adabiyotshunoslikda «stadiya» (ayrim ilmiy asarlarda «stadialnaya obshnost») tushunchasi bor. Umumjahon adabiyoti tarixining muayyan «davri»ga nisbatan qoʻllanilib, uning doirasiga antichnost (qadimgi davr), srednevekovye (oʻrta asrlar), Renessans — Vozrojdenie — Uygʻonish (ayrim tarixiy manbalarda Intiboh) va boshqa tushunchalarni ham oʻz ichiga qamrab oladi. Biz oʻzbek tilida uni ham «davr» deb ataymiz: antik davr, oʻrta asrlar, Uygʻonish (yoki intiboh) davri kabi. Demak, biz oʻzbek tilidagi adabiyotshunoslik masalalariga munosabatda har uch tushunchani bir soʻz, yaʼni «davr» soʻzi orqali anglatamiz va yuqoridagi kabi yillarga nisbatan ham (20-yillar adabiyoti), asrlarga nisbatan ham (XX asr davri adabiyoti) hamda «davriy umumlashma»ga nisbatan ham birgina «davr» soʻzidan foydalanamiz.

Adabiyot tarixi davrlashtirilayotganda «davr» soʻzi zimmasidagi ana shu istilohiy «yuk»larning salmogʻini belgilab olmay turib, davrlashtirish tamoyillarini izlaganda xatoliklarga yoki kamida chalkashliklarga duch kelaveramiz. Shunday ekan, umumjahon adabiyoti tarixini davrlashtirishdagi soʻnggi tamoyillarga suyanib ish tutsak, har holda jahon adabiyotshunosligidan chetda qolmaymiz. Demak, davrlashtirish tamoyillariga oʻtishdan avval «davr» tushunchasi zimmasidagi bir necha maʼnolar (epoxa, stadiya)ni ham oʻzbek adabiyoti tarixiga nisbatan faol qoʻllash mumkin boʻlishiga ishonch hosil qilishimiz kerak. Chunki adabiyotimiz tarixi qadimiyligi jihatidan ham, boyligi va istiqboli jihatidan ham boshqa xalqlar adabiyotidan qolishmaydi.

Davr (vaqt jihatidan) chegaralanish. Oʻzbek adabiyoti tarixining davriy chegaralarini aniqlashda biror siyosiy voqea yoki mashhur hukmdorning davlat tepasiga kelishi, inqilobiy hodisalar asos qilib

adab. tarixini davrlashtirish borasida Fuod Koʻprulu, Abdurauf Fitrat, Miyonbuzruk Solihov, Vohid Zohidov, Natan Mallaev, Xoliq Koʻroʻgʻli, Aziz Qayumov, Begali Qosimov va boshqa ustozlarning bu boradagi tasniplarini inobatga olgan holda, badiiy adabiyot tarixiy davrlarining chegaralari ham adabiy hodisalar asosiga quriladi. Adabiy hodisani yuzaga chiqaruvchi obyekt adabiy asar boʻlsa, uning yaratuvchisi adabiy siymo hisoblanadi. Shuning uchun ham har qanday adabiy davr mana shu ikki tushuncha bilan bogʻliq holda istifoda etilishini nazarda tutib, ayrim adabiy asar (masalan, «Avesto» yoki «Qutadgʻu bilig») yoki adabiy siymo (masalan, Alisher Navoiy davri) davr tushunchasini belgilashda muayyan rol oʻynaydi.

Shularni inobatga olgan holda, adabiyotimiz tarixining dastlabki katta davriy umumlashmasi mumtoz adabiyot shakllangunga qadar (F. Koʻpruluga koʻra, islomga qadar) kechgan adabiy hodisalar alohida oʻrganilishi kerak. Bunda eng qadimgi davrlardan tortib Mahmud Koshgʻariyning «Devonu lugʻatit-turk» asariga kirgan ulugʻ turkshunos olimga zamondosh boʻlgan adiblarning asarlarigacha qamrab olinishi lozim.

Ikkinchi davriy umumlashma sifatida mumtoz adabiyotning shakllanishi va taraqqiyoti olinadi, bu «Qutadgʻu bilig»ning yaratilish davridan XX asr boshlarigacha, toʻgʻrirogʻi, «Padarkush» dramasiyning sahnaga chiqishiga qadar davom etadi.

Uchinchi davriy umumlashma jadid (yangi) adabiyoti bilan boshlanib, (boshlangʻich asar nomi yuqorida tilga olindi) XX asr adabiyotini toʻla qamrab olgan holda, Istiqlol davri adabiyotini ham oʻz tarkibiga olib, hozirgi kunga qadar davom etadi. Bu yangi adabiyot umumiy istilohi bilan oʻrganiladi. Bu oʻrinda har bir davriy umumlashma adabiy-tarixiy davrlarga boʻlinishi mumkin va lozimligini unutmashlik kerak.

Barcha turkiy tildagi manbalar va jahon tillaridagi ilmiy adabiyotlarning tan olishicha, oʻzbek (turkiy) mumtoz adabiyotining nisbatan shakllangan, eʼtirof etilgan mashhur namunasi — «Qutadgʻu bilig»dir. Shunga koʻra mumtoz yozma adabiyotning bevosita shakllanish davrini Yusuf Xos Hojib Bolosogʻuniy asarining tugʻilishidan belgilash lozim boʻladi. Uning taraqqiyot davri

oʻzbek mumtoz adabiyot shakllanish davri

esa yangi adabiyotning boshlanishi hisoblangan «Padarkush» (Behbudiy) dramasi gacha kechgan davrga to'g'ri keladi. Chunki «Qutadg'u bilig»dan «Padarkush»gacha yaratilgan barcha adabiy-badiiy asarlarda yuqorida tilga olgan belgi-xususiyatlar mujassam etilgan. Ular mumtoz adabiy qonuniyatlar va kategoriyalar asosida yaratilgan. Bu oraliqdagi asarlarda til birligi, yozuv birligi, adabiy shakllar (nasr va nazm) va janrlar birligi, hatto she'riy asarlarda vazn birligi (aruz) va yagona qofiya tizimi (arab yozuvidagi harflar va harakatlar asosiga qurilgan) mavjud. Shuning uchun davrlashtirish uchun muhim omillar izlaganda, til birligi (davlat tili masalasi), yozuv birligi, e'tiqod birligi, ifoda shakllari (nasr, nazm) birligi, yozma adabiyotda (aruz – nazm, nahv – nasr) mavjud janrlar birligi, qofiya tizimi birligi, poetik vositalar birligi kabi jihatlarni alohida o'rganish asosida davrlashtirish xususida qat'iy bir fikrga kelish mumkin.

Hudud birligi (milliy adabiyotning tarqalish geografiyasi). Milodning V–VI asrlariga kelib, turkiy xalqlar yashaydigan hudud yagona Turk xoqonligi sifatida birlashdi. Bu hudud janubda O'rxun daryosidan (Mo'g'uliston) to shimoliy dengizlargacha, g'arbda Itil daryosi bo'ylari va Yoyiq tog'i etaklaridan tortib Uzoq Sharqdagi Saxalinga qadar cho'zilgan makon ekani e'tirof etilgan. Mana shu yagona makonning tub aholisi sifatida turkiylar tan olingan va ularning tili o'zaro muomalada tushunilishi mumkin bo'lgan, bir oilaga mansub bo'lgan turkiy til ekanligi allomalar tomonidan aytib o'tilgani (garchi uni Mahmud Koshg'ariyga ko'ra, xoqoniy turkchasi, g'arbliklarga ko'ra chig'atoy tili, XVI asrdan keyin davlat tepasiga o'zbek qabilalarining kelishi bilan o'zbek tili deb yuritilgan bo'lsa-da) ayniyatdir. To'g'ri, tashqi urushlar, ichki nizolar, migratsiya va boshqalar ta'sirida uning chegaralari o'zgarib turishi mumkin. Lekin milodiy VIII asrdan boshlab turkiy xalqlarning ota yurti sifatida Markaziy Osiyoning e'tirof etilishi va mana shu hudud tub aholisining turkiylar ekanligi uning til birligini ham e'tirof etishga olib keladi.

Yuqorida aytilgan fikrlar asosida adabiyotshunos olim, professor Nasimhon Rahmonovning o'zbek adabiyoti tarixini davrlashtirish variantini tavsiya etamiz:

1. Islomgacha bo'lgan turkiy adabiyot:
  - a) Buddaviylik oqimidagi turkiy adabiyot;
  - b) Moniylik oqimidagi turkiy adabiyot;
  - d) Shomonlik oqimidagi turkiy adabiyot.
2. G'aznaviylar davri adabiyoti.
3. Qoraxoniylar davri turkiy adabiyoti.
4. Oltin O'rda davri o'zbek adabiyoti.
5. Temuriylar davri o'zbek adabiyoti.

◆ **Uslubiy tavsiyalar:**

Iloji boricha ma'ruza oxirida 10–15 daqiqa vaqt qoldirib, talabalarning ko'nikmalarini mustahkamlash mumkin. Talabalar belgilangan vaqt davomida «adabiyot», «adabiyotni davrlashtirish» tushunchalarining klasterini yaratishi lozim bo'ladi.

Klaster haqida ma'lumot: Klaster atamasi «g'uncha, bog'lam» degan ma'noni anglatib, talabalarning muayyan mavzu yuzasidan erkin fikrlashiga, o'z munosabatlarini ochiq-oydin ifodalashiga imkon yaratuvchi, ta'limdagi zamonaviy pedagogik texnologiyalardan biri.

Klaster tuzishga qo'yiladigan talablar:

- talabalar «Adabiyot», «davrlashtirish» tushunchalariga oid barcha bilganlarini qog'ozga yozishlari talab etiladi (saviyasini hisobga olmagan holda).
- mavzuga oid tushunchalar va g'oyalar o'rtasida o'zaro bog'lanish bo'lishi ta'kidlanadi.
- o'tilgan mavzu yuzasidan asosiy atama va tushunchalar ajratib olinadi, ular orasidagi ketma-ketlik va o'zaro bog'liqlik sistemalashtiriladi. (Qarabsizki ko'z oldingizda «g'uncha», «bog'lam» hosil bo'ladi).

Oxirgi bosqichni barcha talabalar ishtirokida doskada bajarish ham mumkin.

Mustaqil ish mavzulari.

1. *Adabiyot: og'zaki va yozma adabiyot.*
2. *Mumtoz adabiyot tarixini davrlashtirishdagi xilma-xilliklar.*
3. *Adabiyot tarixi – adabiyotshunoslikning tarkibiy qismi.*
4. *Mumtoz adabiyot – Men sevgan fan.*

MUMTOZ ADABIYOTNING GENEZISI, SHAKLLANISHI VA TARAQQIYOTI

◆ Reja:

1. *Mifologiya, xalq og'zaki ijodi va mumtoz adabiyot munosabati. Tarjima adabiyot va mumtoz adabiyot.*
2. *Islomgacha bo'lgan diniy oqimlar va yozma adabiyot.*
3. *Mumtoz adabiyotning falsafiy-nazariy manbalari.*
4. *Diniy manbalar, irfon va falsafa, tarix va boshqa ijtimoiy fanlar bilan aloqadorligi. Qur'oni Karim va Hadisi sharif badiiy ijodning bosh manbasi sifatida.*

- ◆ *Tayanch so'z va atamalar: paydo bo'lish va shakllanish, omil, mifologiya, og'zaki ijod, mumtoz adabiyot, diniy-falsafiy manbalar, didaktik adabiyot.*

Movarounnahrning jug'rofiy jihatdan qadimiy sivilizatsiyalar chorrahasida joylashgani bu o'lkada qadimgi Hind, Eron, Iroq va Xitoy xalqlari falsafiy qarashlarining bir makonda umumiy lashuvi va uyg'unlashuviga yaxshi zamin yaratgan. Shuning natijasi bo'lsa kerak, bu yerda islom kirib kelishidan ilgari aholi o'rtasida mistik-ilohiyot ilmi sezilarli ta'sir kuchiga ega bo'lgan. IX asrning ikkinchi yarmi X asrning birinchi yarmida Samarqandda yashab o'tgan buyuk mutakallim olim Abu Mansur Moturidiy asarlarida mo'niylar va zardushtiylar bilan olib borgan kalom bahslari shundan darak beradi. Demak, Movarounnahrda islom yagona va mutlaq hukmron mafkuraga aylangan bir davrda ham aholi o'rtasida islomgacha bo'lgan mistik qarashlar kuchli bo'lgan. Shubhasiz, islomda falsafa atalmish fan sohasining shakllanishida nafaqat yunon faylasuflarining asarlari ta'siri bo'lganligi, balki mahalliy mistik-ilohiyot g'oyalarining muayyan o'rni borligi haqida ham gapirish mumkin. O'zbek mumtoz adabiyoti namunalarini tahlil qilar ekanmiz, badiiyatning murakkab qobiqlariga o'ralgan falsafiy g'oyalar, borliq muammosining o'ziga xos yechimlari, Olam va

Odam munosabatlari mavzusi o'zbek xalqining tafakkur ko'lamlari butun Sharq falsafasidan oziqlanganini his etamiz.

Al-Kindiy, Abu Nasr Forobiy, Ibn Sino va ularning izdoshiari ilmiy faoliyati yunon falsafasini islomlashtirish va mahalliy mistik qarashlar bilan uyg'unlashtirishda hal qiluvchi bo'g'in bo'ldi. Ushbu bo'g'in vakillari mashshoiy (peripatetik) faylasuflar deb ataldi. G'arbda ularni yunon faylasuflaridan ajratib turish uchun «al-falsafa ahli» deb atadilar. Islom olamida «al-falsafa ahli» metafizik hodisalarni o'rganadigan yagona oqim bo'lib qolmadi. Islom Yaqin Sharq, Xuroson va Movarounnahrda kirib kelgandan so'ng ham mahalliy aholi ongida o'z yashovchanligini saqlab qolgan mistik tafakkur uchqunlari IX–X asrlarga kelib shiddat bilan rivojlana boshladi. Iroqning Basra, Shom o'lkasining Damashq va Halab, Xurosonda Nishopur va Balx, Movarounnahrda Termiz va Samarqand kabi qadimiy sivilizatsiya beshiklarida mistik ta'limot markazlari vujudga keldi.

IX–XIII asrlar badiiy adabiyot taraqqiyoti uchun ham muhim bosqich bo'ldi. Bu davrda mashhur qomusiy olimlarimizning ilmiy ijodlari, asosan arab tilida yozilgan. Ammo, badiiy ijod uch tilda: turkiy, forsiy va arab tilida davom etdi. Arab tilida ijod qilgan adiblar haqidagi to'liq ma'lumot Abu Mansur Saolibi (961–1038)ning «Yatimat ad-dahr fi maqosin ahl al-asr» («Asr ahlining fozillari haqida zamonasining durdonasi») asari orqali yetib kelgan.

Sharqda o'n ikki qismdan, jumladan lug'at, sarf, nahv, maoni, bayon, aruz, qofiya, sanoe' kabi ilmlar turkumini «ilmi adab» deb ataganlar. O'rta asr adiblari asarlarida bu ilmlar, ko'pincha sinkretik tarzda ko'ringan, ya'ni muallif o'zining asarlarida ilmi adabning turli sohalari bo'yicha mulohaza yuritgan, ularni bir-biri bilan bog'liq tarzda tavsif qilgan va sharhlagan. Shuning natijasida she'r va shoirlik haqidagi fikrlar turli ilmlar haqida bahs yuritilganda ham bayon qilingan. Bunday tarzda mulohaza yuritishni IX–X asrda yashab ijod etgan, «muallimi as-soniy» — ikkinchi muallim nomi bilan shuhrat qozongan Abu nasr Muhammad al-Forobiy (873–950)ning «Ehso ul-ulum», («Shoirilar san'ati qonunlari haqida risola») asarlarida; XI asrda faoliyat ko'rsatgan Abu Rayhon Beruniyning «Al-osor ul-boqiya an al-qorun ul-

holiya» («O'tmish davrdan qolgan yodgorliklar») asarida, Abu Ali Ibn Sinoning «Shifo» kitobida uchratish mumkin. Shuningdek «ilmi adab» haqida Abulqosim Mahmud Zamahshariy, Yusuf Sakkokiy, Sayid Sharif Jurjoniy kabi o'z zamonasining yetakchi allomalari asarlarida ham ajoyib tarzda bayon etilgan.

Turkiy xalqlar badiiy ijodiyoti asosida ilmi adab doirasidagi asarlar XI asrdanoq maydonga keldi. Bunga Mahmud Qoshg'ariyning «Devoni lug'otit turk» asarini misol sifatida eslatish mumkin, unda she'riyatga doir ba'zi atamalarning sharhi keltirilgan. XI asr sharoitida Yusuf Hos Hojib shoirlarni «so'z teruvchilar» deb ta'riflaydi. Sayfi Saroyi (XIV asr) shoirlarni «so'z bulbuli» deydi. Navoiy shoirlarni: «Ruh chamanining xushxon bulbullari» deya ta'riflaydi. XI asrda Yusuf Hos Hojib boshlab bergan dostonchilik an'anasi keyinchalik Ahmad Yugnakiy, Sayfi Saroyi, Qutb, Haydar Xorazmiy kabi shoirlar ijodida davom ettirildi. Shu davrdan boshlab adabiyotda pand-nasihati, didaktik usul yetakchilik qiladi.

Iroq va Shom mistika markazlari tasavvuf markazlari sifatida mashhur bo'ldilar. Nishopur va Balx maktablari malomatiylik markazi sifatida tanildi. Movarounnahrda mistik qarashlar tarixiga nazar tashlaydigan bo'lsak, bu o'lkada XIII asrgacha Iroq va Nishopur so'fiylarining ta'siri sezilmaydi. Har holda hozircha qo'limizda buni tasdiqlaydigan manbalar yo'q. Balki keyingi tadqiqotlar bu masalaga oydinlik kiritar. Biroq bu Movarounnahrda mistik maktablar bo'lmagan degan fikrni anglatmaydi. Termizda yashab faoliyat ko'rsatgan olim Hakim Termiziy ilmiy merosi bu davrda Movarounnahrda mistik ilmlar taraqqiyoti ravon kechganligini ko'rsatadi. Hakim Termiziy Nishopur malomatiylari asarlarida so'fiy deb e'tirof etilmagan. Buning sababi so'fiylikning Iroq bilan bog'langanligidadir. Hakim Termiziyning islom dini, mistik-ilohiy mazmunga ega 50 dan ortiq asari fanga ma'lumdur. Uning ilmiy merosi xorijiy sharqshunoslar, jumladan, Annimari Shimmel, Anton Heynen, Berndi Radtke, Hasan Murod kabi olimlar tomonidan keng o'rganilgan. (X asr)

Berndi Radtke Hakim Termiziyi Balx mistika maktabining obro'li vakillaridan bo'lgan Ahmad bin Xizruya (X asr) shogirdlaridan deb hisoblaydi. Balx maktabi malomatiylik harakatining

markazi bo'lgan Nishopur maktabi bilan juda yaqin aloqalarga ega bo'lgan. Hakim Termiziyning kosmologik qarashlari o'ziga xos. Anton Heynen ularni islom kosmologiyasi sifatida taqdim etgan bo'lsa-da, bu yerda ko'proq ungacha saqlanib qolgan an'anaviy mahalliy mistik qarashlar ta'siri seziladi.

Unga ko'ra, Yaratilgan olam Arshi a'lodan tortib yetti osmon va yetti samoviy jismdan quyida joylashgan dunyo balig'i ustidagi zaminni qamrab olgandir. Olamtuzilishining ushbu modeli mashhur «Tabariy tarixi» kitobida ham berilgan. Borliq tuzilishiga bunday yondashuvni Berndi Radtke mantiqiy-fantastik deb ta'riflaydi. Radtke to'g'ri ko'rsatganidek, metafizika hissiy kuzatuvlarni bayon etadi, ular orasida mantiqiy munosabat o'rnatadi. Mistika esa ruh tajribasini bayon etadi, uning kechinmalariga, mushohadalariga mantiqiy javob berishga harakat qiladi. Mistik ham faylasuf-tabiiyotshunos kabi o'zi yashayotgan va faoliyat ko'rsatayotgan muhit madaniy an'analari doirasidan chiqqan olmaydi. Shuning uchun ham, Hakim Termiziy koinot tuzilishi bayonida yunon antik koinot modelidan emas, Markaziy Osiyo xalqlari mistik tafakkurida saqlanib qolgan va majozda ifodalangan baliq timsolidan foydalangan. Mistiklarning X asrda mavjud bo'lgan Samarqand maktabi haqida hozircha bir nima deyish qiyin, chunki bu mintaqadagi mistika maktablari endi o'rganilmoqda. Ammo ba'zi manbalarda Balx mistika maktabining oxirgi vakili Muhammad bal — Fazl Balxiy o'z vatanidan quvg'in qilinganda to'g'ri Samarqandga ko'chib kelgani haqida ma'lumotlar uchraydi. Ushbu fakt bu yerda Balx va Termiz mistika maktablari bilan yaqin aloqada bo'lgan markaz mavjud bo'lganligini tasdiqlaydi. Movarounnahrda mistik ma'rifat masalalari tasavvuf rivoji bilan bog'liq bosqichda yanada yorqinroq ko'rinadi. Ma'lumki, Alloh borligi, borliq tuzilishi, Alloh va inson o'rtasidagi munosabatlar tizimi haqidagi bilimlar so'fizmda ikki yo'l orqali egallanishi qayd etiladi. Birinchisi, «Jazba», ikkinchisi, «Suluk» deb ataladi. Jazba yo'nalishi o'z ixtiyorini qo'ldan bergan oshiqlik qismati hisoblanadi. Bu yo'lga inson o'z istagi bilan kira olmaydi. U muayyan bir komil pir tomonidan muroqaba orqali rom etilishi yoxud to'g'ridan to'g'ri Alloh jazbasiga nishon bo'lishi mumkin. Keyingi holatni boshdan

kechirganga majzub deyiladi. Bunday odamlar bir sabab tufayli Alloh ishqiga muhtalo bo'ladilar va butun inon-ixtiyorlarini qo'ldan beradilar. Majzublar atrofdagilarga butunlay beparvo, dunyo ishlariga befarq bo'lib qoladilar. Ular Allohni ko'rish va u bilan birga bo'lish istagida Ilohiy haqiqatni anglashga, o'z ma'rifatini oshirishga jiddiy harakat qila boshlaydi. Ular kamolot kasb etish yo'lida bir pirga bog'lanib qolmaydilar. Ular turli mashhur pirlarga murid tushib, ularning bor ilmlarini egallashga harakat qiladilar, so'ng yanada kuchliroq pirlar tomon oshiqadilar. Kamolot maqomlarining ba'zi pillapoyalarida ularga ustoz pirlarning hojati qolmaydi. Majzublar o'z holatlarining dastlabki bosqichlarida qattiq ibodat va meditatsiya bilan mashg'ul bo'ladilar, so'ng ularning holati og'irlashgan sari ibodat va shariatni tark etadilar. Tasavvuf tarixida Mansur Halloj kabi siymolar jazba yo'nalishida mashhur bo'lgan buyuk shaxslar hisoblanadilar. Movarounnahrda yashab o'tgan majzublarning eng mashhuri Boborahim Mashrabdir (XVII asr). Bu yo'nalish nazariyasi mashhur so'fiy Boyazid Bistomiy nomi bilan bog'liq. U yunon falsafasidagi «ishq» va «vahdat» tushunchalarini mistik platformada sharhlab, «sukr» (mastlik) konsepsiyasini ishlab chiqqan ilk mutafakkirdir. Tasavvufda «tavhid harakatini Boyazid ekkan» degan gap shundan qolgan. Unga ko'ra, so'fiy o'z takomilida shunday darajaga erishadiki, mistik ekstaz holatida ruhan afsonaviy g'ayb olamiga sayohat qilishi mumkin. O'shanda u o'zining ilohiy mohiyatini ko'radi va Alloh vujudiga daxldor ekanligini biladi. Butun borliq Alloh vujudida mavjudligini kuzatadi. Ushbu voqelik tasavvufda «Haqiqat» deb ataladi. Shunda inson haqiqatni anglashdan olgan zavq va shavqdan chunonam mast bo'ladiki, transdan chiqqandan keyin ham o'zining moddiy olamdagi vazifalariga qayta olmaydi. U jisman moddiy olamda yursa ham, fikran g'ayb olamida sayr qiladi. Allohga talpinib yashaydi. Vahdat konsepsiyasi XII asrda ispaniyalik mutafakkir so'fiy Ibn Arabiy tomonidan «Fusus-al-hikam» asarida tugal ta'limot darajasiga yetkazildi. Bu ilohiy tajalliyot nazariyasidir. Alloh tajalliyotda o'zini ko'rsatadi. Inson sezgilari «ilohiy nur» bo'lgan ilohiy tajalliyotni his etishi mumkin. Ilohiy mohiyat, Alloh inson qalbida yashirin. Insonning johilligi shundaki, u Alloh o'z qalbidan

ligini unutib qo'ydi. Shariat qonun-qoidalariga zohiran rioya qilish bilan, islom farzlarini bajarish bilan Alloh ma'rifatiga erishib bo'lmaydi. E'tiqod qalbda bo'lishi lozim. Qalb bir vaqtning o'zida ham ilohiy bilimlar xazinasi, ham mistik bilish organi hisoblanadi. Qalb xuddi ko'zgu kabi ilohiy nurni aks ettiradi, unda Alloh qiyofasini ko'rish uchun yaxshilab tozalash kerak. Allohga bo'lgan ishq va Ezgulik inson qalbining musaffoligini ta'minlaydi.

Suluk — bu muayyan pir rahnamoligida qat'iy intizomga asoslangan tarbiya yo'lidir. Unda mistik bilish, riyozat chekish, nafsni o'ldirish, tun-kun bedorlikda ibodat bilan mashg'ul bo'lish, faqat zikr va murokaba natijasida yuzaga chiqariladi. Solih pir tarbiyasiga kirar ekan, mashoyixlar qayd etganidek, o'zini «g'assol qo'lidagi murda» singari tasavvur qilishi va pir o'gitlarini so'zsiz bajarishi lozim bo'ladi. Bu yo'nalishga Junayd Bag'dodiy (X asr) qarashlari asos bo'lgan. Uning intilishlari mistik bilimga erishish jarayonini nazoratga olish, bu harakatlarni shariat qobig'idan chiqib ketishiga yo'l qo'ymaslikka qaratilgan. Uning ta'limoti saxv ta'limoti deb ham ataladi. U turli ruhoniylar psixologik mashqlar va meditatsiyani pir-ustoz boshchiligida o'tkazilishini qat'iy qoidaga aylantirdi. Uning asosiy g'oyasi shundan iboratki, inson ruhiy hol-maqomlardan yuksalib, Alloh ma'rifatiga erishgan paytda o'zligini unutib yubormasligi, balki hushyorlikni qo'ldan bermasdan, yana o'zining holatiga qaytmog'i lozim. Aks holda, u ko'rgan g'ayb haqiqati ma'nosiga yaxshi tushunmaydigan avom xalq unga erishib shariat qonun-qoidalarini tan olmay qo'yishi mumkin. Junayd Bag'dodiy Alloh ma'rifatiga da'vogarlar oddiy hayot kechirishi, uylanmaslik, faqirlik, siyosatga bee'tibor bo'lish, barcha qiyinchiliklarga sabr va sukut bilan javob qaytarish orqali nafsni yengishni targ'ib etdi. Bu ikki yo'nalish X asrgacha bir-biri bilan raqobatda bo'lgan. Ammo tariqatlar shakllanib bo'lgach, keyingi asrlarda kelishmovchilikka asos bo'ladigan tamoyillar qayta ko'rib chiqilib, tasavvuf ta'limoti asoschilarining nomlarini kamsitish tabu qilingan. Jumladan, Xoja Baxriddin Naqshband Boyazid Bistomiy ta'limotini qoralamagan, jazba suluk orqali tarbiya etilishi lozim deb hisoblagan. Movarounnahr tarixiga nazar tashlaydigan bo'lsak, XV asrdan e'tiboran mintaqada har ikki yo'nalish muntazam

rivojlanib borganligini ko'ramiz. Shuni alohida eslatib o'tish lozimki, bugungi kungacha tasavvuf irfoni va tariqatga doir ko'plab manoqib adabiyotlarida aks etgan so'fiylar va shariat ahli o'rtasidagi raqobat va muholifat syujetlari ko'pchilik o'quvchilarda tushunmovchilik uyg'otishi tabiiy. Tadqiqotlarda mavhum berilgan va bizning tasavvurimizda noaniqlik kasb etgan so'fiylar bilan shariat ahli o'rtasidagi ixtilof muayyan tarixiy bosqichlarga xosdir hamda ilohiyotga oid qarashlardagi farqlardan kelib chiqqan. Movarounnahrda diniy-mistik qarashlar taraqqiyotida bir necha bosqichlar bo'lgan. Masalan, keyinchalik shariat ulamolari ulug'lagan kalom ilmi X asrgacha shariat tomonidan bid'at ta'limot sifatida qoralangan edi. Peripatetik deb atalmish yunonlashgan falsafaning kuchayishi shariat ahlining kalom bilan qurollanishiga olib keldi va shu tariqa kalom shariat ilmlaridan biriga aylandi. XI–XII asrga kelib, o'z davrining yirik mutakallim olimi Imom Razzoliyning hamlalaridan so'ng peripatetik falsafa taraqqiyoti tanazzulga yuz tutdi. Biroq falsafa yo'qolib ketmadi. Faylasuflarning qarashlarida ustuvor bo'lgan mistik-metafizik qarashlar XIII asrdan e'tiboran so'fiylar orasida tobora ommalashib borayotgan Ibn al-Arabiyning (1165–1240) «Vahdat ul-vujud» (Yagona Borliq) mistik-ilohiy ta'limoti mag'ziga singdi. Tobora chuqurlashib borayotgan va keng qatlamlarga ta'siri kundan-kunga ziyoda bo'layotgan ushbu ta'limot shu davrgacha umumiy qarashlar, harakatlar va an'analar asosida faoliyat ko'rsatib kelayotgan so'fiylar dunyosini alg'ov-dalg'ov qilib tashlash bilan birga ularni ikki lagerga bo'lib tashladi. Tasavvuf nazariyasi bir-biriga jiddiy muholif bo'lgan ikki yo'nalishda rivojlana boshladi. Biri falsafani omuxtalashtirgan holda, ikkinchisi kalomni. Birini «Vahdat ul-vujud», ikkinchisini «Vahdat ul-shuhud» deb nomladilar. Birinchisi «Ishq» orqali kamolotga erishish va Alloh ma'rifatini kashf orqali anglash yo'llarini, ikkinchisi shariatga rioya qilish, pir-ustozning qat'iy nazorati ostida islom ahkomlaridan og'ishmay, Allohni tanish va bilish yo'lidan borishni targ'ib etdi. Vahdati shuhud so'fiylari bir taraf, «Vahdat ul-vujud» tarafdorlari ikkinchi taraf, o'zaro raqobatda bo'ldilar. Chunonchi, Aloud-davla as-Simnoniy (1261–1336) Ibn al-Arabi ta'limotini xalqni adashtiruvchi va o'ta zararli deb e'lon

qildi. Unga binoan, Olam Haqning tajalliysi emas, balki in'ikosidir. Ma'rifat faqat shariatga muvofiq harakat qilingandagina hosil bo'lishi mumkin. Inson Ilohiy mohiyatni o'qib-o'rganish orqali emas, balki ruhoniy mashqlar, muroqaba va mujoqada, riyozat vositasida takomillashib, ruhoniy maqomlardan ko'tarilish natijasida anglashi lozimdir. Shunisi yanada ahamiyatliki, nazariy farqlar tasavvuf tariqatlari orasida ham mafkuraviy murosasizlikni vujudga keltirdi. «Vujudiylar» g'oyalarini maslak qilgan tariqatlar paydo bo'ldi. «Shuhudiylar» ichida bir-biri bilan yuzko'rmas bo'lgan tariqatlar paydo bo'ldi. Ularning bir-birlariga munosabatlari manoqib adabiyotlarida to'la aks etgan.

Markaziy Osiyo mintaqasida XV asrgacha Ibn al-Arabiyning ta'limoti keng tarqalganini tasdiqlovchi ma'lumotlar hozircha yo'q. Zotan, mintaqada shakllangan yassaviya va xojagon tariqatlari harakatida mistiklarning g'ayb olami sir-sinoatlarini erkin sharhlash tendensiyasini jilovlashga qaratilgan ortodoksal islomiy qarashlarining ustuvorligi, ularning mintaqa mafkuraviy makonida tobora kuchayib borayotgan ta'siri «Vahdat ul-vujud» ta'limotining targ'ibotiga yo'l bermagan bo'lishi mumkin. Tariqatlarning Olam tuzilishi, Alloh yaratilmalari va haqiqatni anglash (ma'rifat) yo'li haqida o'z ta'limoti bor edi. Xususan, XIV asrda Xoja Bahouddin Muhammad Naqshband ma'rifatga Muhammad Payg'ambar sunnatlariga qat'iy rioya qilish, halol mehnat va qattiq ibodat orqali erishishga da'vat etdi. U xojagon tariqatidagi mistik ma'rifatga erishish garovi bo'lgan meditatsiyaning to'rt mashhur tamoyilini o'n bittaga yetkazdi. So'fiylarga uylanish va tirikchilik maqsadida dehqonchilik, hunarmandchilik kabi halol kasblar bilan shug'ullanishga ruxsat berdi. Xoja Bahouddin Naqshband Movarounnahrda mafkuraviy yetakchilikka erishish maqsadida yassaviya silsilasini naqshbandiya bilan birlashtirishga uringani ayrim manoqiblardagi ma'lumotlardan seziladi. Uning diniy xurfiylikka asoslangan jazba yo'nalishini inkor etmaganligi ham barcha so'fiylarni naqshbandiya tariqati nomi bilan bog'lashdan manfaatdorligidan kelib chiqqan bo'lishi mumkin. Buni Xoja Bahouddinning o'z xalifasi, iqtidorli olim Xoja Muhammad Porso suluk va jazba yo'llarida ta'lim bergani haqidagi e'tirofi tasdiqlaydi. Bu

davrlarda naqshbandiyalar o'zlarining fundamental g'oyalariga asos bo'lgan Junayd Bag'dodiy qarashlariga bir muncha o'zgartirish kiritdilar. Vujudiyalarning ta'limoti Xoja Porso tomonidan naqshbandiya g'oyalariga uyg'unlashtirildi. Xoja Ahror (XV asr) tomonidan so'fiylarning siyosatga aralashuvi va xayriya maqsadlarida mol-mulk yig'ishi qonuniylashtirildi. Keyinchalik Mahdumi A'zam Ahmad Kosoniy (XVI asr) so'fiy hukmdorlar g'oyasini ilgari surdi.

Amir Temur va uning merosxo'rlari diniy mutaassiblikdan yiroq shaxslar bo'lib, ilohiyot ilmlariga katta qiziqish bilan qaraganliklari tufayli XV asrdan boshlab Ilohiy ishq, Alloh va Olam, Inson va Koinot munosabati haqidagi ta'limotlar Movarounnahr va Xuroson o'lkalariga shiddat bilan kirib kela boshladi.

Bu avvalo, she'riyat maydonida yuz berdi. Ziyolilar toifasi she'riy satrlar haqida pinhon bo'lgan falsafiy mulohazalar, g'ayb olami sir-sinoatlari talqinida o'zaro musobaqaga tushib ketdilar. Natijada, she'riyat «Vahdat ul-vujud» ta'limotini targ'ib etish vositasiga aylanib qoldi. Mavlaviylar va xurufiylar g'oyalarining ziyolilar o'rtasida tarqalishi shu davrlarda ilk marta ko'zga tashlandi. Hatto ayrim temuriy hukmdorlar ham ularga xayrixohlik bilan qaraganlar.

Xoja Porso ham o'z navbatida, Movarounnahrda so'fiy qarashlarini aks ettirgan bir necha ilmiy asarlar yozdi. Jumladan, uning «Fasl ul-xitob» asari Movarounnahr so'fizmining temuriylar sulolasi davridagi yetakchi g'oyalarini o'zida aks ettirgan nodir manbadir. Ayni shu asar XVI asrdan boshlab Jaloliddin Rumiy qarashlarining naqshbandiya tariqati yig'inlarida o'rganilishiga imkon berdi. Temuriylardan keyingi davrlarda Movarounnahrda adabiyotning g'oyaviy yo'nalishlari uch asosiy manbaga suyan-ganligini ko'rish mumkin. Bular diniy-aqidaviy masalalarni o'z ichiga olgan kalom ilmi, tariqat odobi va tamoyillarini belgilab beruvchi so'fiy adabiyotlari va nihoyat, Vahdat nazariyasini ochib beruvchi ishqiy-falsafiy adabiyotlardir.

XVI–XIX asrlar O'zbekiston hududidagi adabiy doiralarda Abdulqodir Bedil she'riyatining sevib o'qilishi «Vahdat ul-vujud» ta'limotining shahar joylarida keng tarqalganligini ko'rsatadi.

Naqshbandiya tariqati ta'siri ostida bo'lgan qishloq hududlarida esa, «masnaviyi ma'naviy»ning naqshbandiyona talqini va tafsirini hisobga olmaganida, kalom g'oyalari adabiyot yo'nalishini belgilab kelgan.

★ Uslubiy tavsiiylar:

1. O'qituvchi savol va topshiriq beradi: o'quvchilar oldin o'zlari o'ylab chiqadilar, so'ng qisqa javoblar yozadilar.
2. O'quvchilar juftliklarga bo'linib, bir-biri bilan fikr almashadilar va har ikkala javobni umumlashtiradilar.
3. O'qituvchi har qaysi juftliklarga o'z javoblarini ifodalab berishni taklif qiladi, ularning javoblarini izohlaydi.

Nazorat savollari.

1. O'zbek mumtoz adabiyotining shakllanish manbalarini ayting?
2. Qur'on g'oyalarining badiiy ijodga ta'siri qanday bo'lgan?
3. Hadisi sharifda bayon etilgan fikrlar to'g'risida nimalarni bilasiz?
4. Payg'ambarlar tarixiga bag'ishlangan kitoblardan qaysilarini bilasiz?
5. Mumtoz adabiyotning falsafiy sarchashmalari nimalarda ko'rinadi?
6. Mumtoz adabiyotda irfoniy ishq falsafasi deganda nimani tushunasiz?
7. Arab va Turkiy adabiyotning sintezi nimalarda ko'rinadi?
8. Islom-turk adabiyotining namoyandalari kimlar?
9. IX–X asrlarda ilm-fan rivojlanishining obyektiv sabablari nimada?

MUMTOZ SHE'R. MUMTOZ ADABIYOTDAGI AN'ANAVIY MAVZU VA OBRAZLAR

◆ Reja:

1. *Mumtoz she'rning mumtoz nasrdan farqli jihatlari.*
2. *O'zbek mumtoz adabiyotining tur va janrlari. Lirik tur. Lirik turga mansub janrlar.*
3. *Devon, bayoz va tazkiralar — mumtoz adabiyotni o'rganishda muhim manbalar. Devon, bayoz tuzish va tazkirachilik tarixidan.*
4. *O'zbek mumtoz adabiyotida obrazlar sistemasi. An'anaviy obrazlar genezisi va tadrijiy takomili.*

- ◆ *Tayanch so'z va atamalar: mumtoz she'r, adabiy tur, lirik va epik tur, janrlar, devon, bayoz, tazkirachilik.*

Adabiyotshunoslik ilmiga oid teran qarashlar Forobiyning «She'r san'ati...» kitobida mufassal bayon qilingan. Unda she'riy asarning yaralish tabiati, ijodkor shaxsi va mahorat muammolari, so'z qadri xususida fikr yuritiladi. XI asrda yashagan adabiyotshunos olim Abdulqodir Jurjoniyning «Asror ul-balog'a fi-ilmi bayon» («Bayon ilmida balog'at sirlari») asarida so'z san'atidagi shakl va mazmun masalasiga alohida urg'u berilsa, XIII asrda yashagan qomusiy olim Qays Roziyning «Kitob ul-mo'jam fi-maoyiri ash'or il-ajam» («Ajam she'riyati me'yorlari qomusi») kitobida nazariy masalalar — aruz tizimi, poetik san'atlar, she'riy janrlar tahlil etilgan. Kaykovusning «Qobusnoma»sida esa, she'r jamiyatning turli qatlamlari estetik talablaridan kelib chiqib yaratilishi, badiiy asar, albatta, ta'sirchan bo'lishi lozimligi haqidagi mulohazalar o'rin olgan.

Matbuot va noshirlik ishlarining rivoji XIX asr oxiri — XX asr boshlarida o'zbek tanqidchiligi, adabiyotshunosligi uchun yangi imkoniyatlarni vujudga keltirdi. Ayniqsa, adabiy tanqidda uyg'ornish ro'y berdi — harakatdagi adabiy jarayonni, yozuvchi ijodini,

adabiy muammolarni davrning ma'naviy va estetik talablari, ommaning ruhiy ehtiyojlaridan kelib chiqib o'rganish, adabiyot taraqqiyotidagi, ijodkor mahoratidagi yangiliklarni kashf etish, kamchiliklarni baholi qudrat ko'rsatish boshlandi. Hoji Muin, Mirmuhsin Shermuhamedov, Behbudiy, Abdulhamid Cho'lpon, Abdurauf Fitrat, Ashurali Zohiriy, Vadud Mahmudlarning maqolalarida so'z san'ati oldida turgan muhim ijtimoiy vazifalarga urg'u berildi, adabiyot rivojini millat, Vatan, istiqbol, mustaqil yurt uchun kurashuvchi yangi insonni tarbiyalash masalalari bilan bog'lashga harakat qilindi. Cho'lponning «Adabiyot nadur?» (1914) maqolasida o'rta tashlangan «Adabiyot yashasa — millat yashar» degan g'oya milliy uyg'onish uchun ham da'vat bo'ldi. 20-yillar o'rtalarigacha adabiyotshunoslik, asosan, adabiy tanqid doirasida faoliyat ko'rsatdi. Shu paytlardan e'tiboran sho'ro hukumati uni o'z yo'rig'iga sola boshladi. Ijod mahsulini baholashda mafkura, o'tkinchi siyosat bosh mezonga aylandi. Adabiyotda bir yoqlama (markscha) dunyoqarash bilan qurollanish, voqelik va uning badiiy in'ikosi bo'lmish san'atga faqat sinfiy kurash, sho'rolar mafkurasi nuqtayi nazaridan turib yondashish talab qilindi. Bularga qo'shimcha, mumtoz adabiy merosdan voz kechish tamoyili hukm surdi. Yassaviy, Navoiy, Bobur, Mashrab, Hofiz, Rumi, Huvaydo singari shoirlar yaratgan ma'naviy mulk o'quvchiga keraksiz, hatto, ziyonli deb e'lon qilindi. Abdurauf Fitrat, Otajon Hoshim kabi adabiyotshunoslar bunday qarashlarga qarshi chiqib, madaniy merosni himoya qilishga urindilar. Shu yillari, muayyan kamchiliklardan holi bo'lmasa-da, dastlabki nazariy qo'llanma — adabiyotshunos Abdurahmon Sa'diyning «Amaliy, ham nazariy adabiyot darslari» (1924) yaratildi. Fitratning «Adabiyot qoidalari» (1926) darsligida esa o'z davri Sharq va G'arb adabiyoti nazariyasi muammolari yoritildi. Shu muallifning «O'zbek adabiyoti namunalari» kitobida O'rxun-Enasoy bitiklari, «Alpomish», «Kitobi Dada Qo'rqut», «Devonu lug'otit turk»dan parchalar berildi, Yassaviy, Boqirg'oniy, Lutfiy, Atoiy, Navoiy, Bobur asarlaridan misollar keltirildi. 20-yillar oxiri — 30-yillar boshlarida sho'ro adabiy siyosatida partiyaviy tazyiq ostida sinfiy dushman axtarish ruhi kuchaydi, ijod erkinligi bo'g'ildi, vulgar sotsiologizm ko'ri-

nishlari avj oldi. Abdulla Qodiriyning «O'tgan kunlar», «Mehrobdan chayon» romanlari zararli asar deb, muallifning o'zi esa burjua adibi deb qoralandi. 30-yillar o'rtasidan markaz Yozuvchilar uyushmasi qurultoyining qarori bilan rasmiy kuchga kirgan-sotsialistik realizm metodi haqidagi aqidaning keng joriy etilishi oqibatida o'zbek adabiyotshunoslikka partiyaviylik, sinfiylik, g'oyaviylik, shaklan milliy, mazmunan sotsialistik degan tushunchalar chuqur singib bordi. Mumtoz adabiyotga munosabatda uni saroy adabiyoti, diniy adabiyot, reaksiyon yoxud progressiv deya bir xalq adabiyotini ikkiga ajratib talqin etish, ijodkorlar va ularning merosini sinfiy qarshilantirish tamoyili urfga kirdi. O'ziga xos yondashuv va tahlilni talab etadigan Yassaviy, Boqirg'oni, Boyqaro, Mashrab, Huvaydo, Amiriy, Feruz (Muhammad Rahimxon) kabi shoirlar merosi batamom qoralandi, ularning ijodini o'rganish deyarli man qilindi. Sho'ro mafkurasining zug'umi, tanqid va adabiyotshunoslikning jiddiy xatolari tufayli Abdulla Qodiriy, Cho'lpon, Fitrat, So'fizoda, Elbek, Botu, Usmon Nosir singari shoir va yozuvchilar, Otajon Hoshim, Vadud Mahmud kabi adabiyotshunoslar jisman yoxud ma'nan mahv etildilar. O'sha yillardagi nisbatan ijobiy faktlar sifatida So'fizoda, Oybek, G'afur G'ulom, Hamid Olimjon haqida adabiy portretlar yozilganini, Izzat Sultonning «Adabiyot nazariyasi» darsligi va boshqa monografiyalari nashr etilganini qayd etish mumkin. Biroq 40-yillar oxiri — 50-yillar boshlarida adabiyotshunoslik fani kosmopolitizmga qarshi kurash, yagona oqim, konfliktsizlik nazariyasi deb nomlangan xato yo'llarni bosib o'tishiga ham to'g'ri keldi. Ayni shu yillari Oybek, Maqsud Shayxzoda va boshqa mualliflarning tarixiy yo'nalishdagi asarlari yaratildi.

Tasavvufning Sharqda keng tarqalishiga bois, uning arab, fors va turkiy tillarda buyuk bir she'riyatni vujudga keltirganidir. VIII—XI asrlarda Robia Adaviya, Mansur Halloj singari ulug' so'fiylar ijodi bilan boshlangan so'fiyona ash'or X—XII asrlarga kelib ulkan bir adabiyotga aylandi, o'ziga xos obrazlar, timsollar olami, alohida ramzlar, uslub va usullar shakllandi. Tasavvufning pok ilohiy ishq haqidagi, Haq va haqiqat, najib insoniy hislatlar, kamolot kasb etish haqidagi g'oyalari she'riyat g'oyalariga aylandi-shoirlar qizg'in

bir ruh, ko'ngil amri bilan irfoniy g'oyalarni kuyladilar, hisobsiz lirik she'rlar, jahonga mashhur dostonlar, qissalar yaratildi. Tasavvufning behudlik va ishq konsepsiyasi, soflik, adolat va haqiqat timsoli — Mutloq ilohga muhabbat zavqi ijod ahliga qattiq ta'sir etdi, insoniyat g'ami bilan qalbi dardga to'lgan isyonkor ruhdagi shoirlarni bir ohangraboday o'ziga tortib, o'rtanishli, his-hayajonga serob ajoyib she'riyatni vujudga keltirdi. Bu she'riyatning markaziy qahramoni — Rindi bebok, Mansur Halloj e'tiqodiga imon keltirgan, o'zini barkamollik cho'qqisida ko'rgan, ruhan ozod kishi edi. Uning zavqi, iztirob-kechinmalari, xayoliy romantik olamga intilishi maxsus ifodalar va ko'p ma'noli ramziy iboralar bilan tasvirlanadigan bo'ldi. Xo'sh, ramz o'zi nima? Ramz (arabcha so'z bo'lib, imo, ishora, imlash degan ma'noni anglatadi) — simvol; ko'chim turlaridan biri, faqat shartli ravishda va shu matn doirasida ko'chma ma'no kasb etuvchi so'z yoki so'z birikmasi; obrazlilik turi. Ramz mohiyatan allegoriyaga yaqin, undan farqi shuki, ramz kontekst doirasida ham o'z ma'nosida, ham ko'chma ma'noda qo'llanadi. Ramzning ma'nosi kontekst doirasida va shartdan xabardorlik bo'lganda reallashadi. O'zbek mumtoz adabiyotining yorqin namoyandasi hisoblangan Alisher Navoiyning «Hayrat ul-abror» va «Lison ut-tayr» asarlari so'fiyona-falsafiy ma'nodagi she'riy satrlar, badiiy ifodali til bilan talqin etilishdan tashqari yana juda ko'p masal va hikoyatlar, ramziy tashbehtar keltirilib, kitobxonga sharhlab berilgan. «Mantiq ut-tayr» va «Lison ut-tayr» kabi dostonlarda ishtirok etuvchi personajlar ham ramziy: Hudhud — pir timsoli bo'lsa, o'ttiz qush — solik muridlar timsolidir. Attor va Navoiy tasvirlagan yetti vodiy esa solik ruhining yetti xil tovlanuvchi manzarasi — Ilohga vosil bo'lish bosqichlari, ma'rifat zinalarini bildirib keladi. Dostondagi Shayx San'on qissasi va o'nlab hikoyalardan chiqadigan xulosa ham bitta: olam — borliq Ollohning zuhuridan iboratdir. Qushlar (odamlar) Simurg'ni izlab (ya'ni Xudoga yetishish uchun) yo'lga chiqadilar. Xudoni izlashga umr sarflaydigan darveshlar yetti riyozat bosqichidan (Talab, Ishq, Ma'rifat, Istig'no, Tavhid, Hayrat, Faqr Fano) o'tadilar va ruhga aylangach, Xudo bilan qovishadilar. Go'yo Alloh — quyoshdir, olamdagi barcha narsalar va odamlar — uning nur zarralaridir.

Tug'ilish — zarraning quyoshdan uzilib, nurga aylanib ketishi; o'lim esa — zarraning asliga qaytib quyosh bag'riga yetishidir.

Shoirlar adabiyotning ramzlar ifodasi uchun qulayligidan foydalanib, o'z asarlarida uch xil ishq haqida ham so'z yurita beradilar. Lirik qahramon xudo ishqida yonyapdimi, majoziy muhabbatga giriformi yoki pok muhabbatda o'rtanmoqdami o'quvchi ana shularni o'zi farq eta olmog'i kerak. Boy, rang-barang mumtoz she'riyatimizning asl tarovat-u purma'nolarini to'g'ri idrok qilmoq uchun tasavvuf ta'limotidan xabardorlik, tasavvuf istilohlarini ya'ni ma'shuqa, ishq, may, sharob, boda, soqiy, piri mayxona, piri ishq, jom, qadah, lab, bo'sa, vasl ahli, darvesh, butxona, xarobat, mayxona, kofir, ko'ngil, lomakon, tajalli, nafs, dunyo, jonon, vahdat mayidan mast bo'lish, oshiq, aysh-ishrat, xarobat ahli, faqirlik, gulzor kabi ramz va timsollarni bilish zarur. Sharq xalqlari tafakkuri tarixida chuqur ildiz otgan tasavvuf ta'limotini yaxshi bilmay turib, tasavvuf adiblarining dunyoqarashi va adabiy merosini barcha murakkabliklari, falsafiy teranligi bilan to'liq holda, haqqoniy yoritib berish mushkul. Ularning ijodiy merosi — yaxlit bir adabiy voqelik, bebaho ma'naviy xazina. Shunday ekan, shoir asarlarida uchraydigan ishq, may, mayxona, xarobot, soqiy, sog'ar, qadah, xum, mahbub singari ko'pdan-ko'p kinoya — timsollar, ramziy ma'noli so'zlar va ular orqasida yotgan yashirin ma'nolar asrori ham shoir ijodi yaxlit bir butunlikda olib tekshirilib, olam va odam haqidagi mushohada ichida sharhlansagina, mazmuni kerakli darajada aniq oydinlashishi mumkin. Tasavvuf adabiyotining ulug'vorligi shundaki, unda zohiriy va botiniy ma'nolar, ya'ni ishq haqiqiy va ishq majoziy tasvirlar bir-biriga halaqit bermaydi, balki bir-birini to'ldirib, quvvatlab turadi. Boshqacha aytganda, ishq haqiqiy tasviridan ishq majoziy tasviriga yoki aksincha holatga oson o'tiladi, kitobxon goh u ma'nodan, goh bu ma'nodan, goh har ikkisidan zavqlana oladi.

Tasavvuf she'riyatida tadbiiq etilgan ifoda vositalari — tashbih, istiora, ramz va ta'birlar she'rning g'oyaviy-badiiy tarkibini ochishga xizmat qiladigan yoki yordam beradigan «belgi» — «ko'rsatgich» vazifasini bajaradi. Shunga ko'ra ular asl ma'nosida she'rxonga deyarli yangilik bermaydi. Buning bir sababi, tasavvufiy

she'rlarda yangilik, zohiriyemas, botiniy ekanligi bilan izohlansa, ikkinchi sababi, ularda majozning hal qiluvchi vazifani bajarishidir. Majozning mohiyatini to'g'ri ochish va aniq tushuntirish oson ish emas.

Majoz — ko'rinmaydigan narsalarni ko'rsata bilish, belgi va timsollar vositasida mavhum yohud sirli tuyilgan haqiqatlarni aydintlantirish san'ati. Shuning uchun ham I. Kant majozni «Yaratuvchi xayol kuchi»ning mahsuli deb ta'riflagan.

Majoziy obrazlar ustunlik qilgan she'rlarda, hatto shoirning o'zi ko'zlagan yoki o'ylaganidan ham ancha ko'p va keng mazmun aksini topadi. Bu xususiyat, ayniqsa, tasavvufiy she'rlar uchun juda xarakterli. Ammo mo'jizalar mo'jizasi — badiiy so'z lazzatini tuyib, ruhiy halovat olish uchun uni chuqur idrok etmoq, asar ma'nolarining butun nozik jihatlarini qat-qatigacha tushunib yetmoq lozim. Ayniqsa, so'z san'tini g'oyat baland qadrlagan va til, uslub tomonidan bizdan ancha uzoqlashib qolgan klassik shoirlarimizning majoz va istioralari, o'ziga xos yo'sinda pardalangan ma'nolarga boy asarlarini tushunish, o'qib — uqish xiyla qiyinchiliklar tug'dirayotganligi sir emas. Olimlarning tadqiqotlari, «Xamsa» dostonlarining nasriy bayonlari, alohida nashrlar uchun tuzilgan izohlar, «Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug'ati» mushkulimizni bir qadar osonlashtirgan bo'lsa ham, tasavvuf she'riyatining «ma'nolar xazinasini»ni kashf etish, uning bemisl san'ati sirlarini ochib, she'riyat ixlosmandlarini undan bahramand qilish ehtiyoji batamom qondirilgan emas. Shuning uchun ham tasavvufiy she'rlarning ma'nosini anglashda turli xil g'alizliklar kelib chiqmoqda. Ahmad Yassaviy bir misrasida: Tufroq bo'lg'il, olam seni bosib o'tsin, — deydi. Bu satr Yassaviy mafkurasini keskin tahqirlash va muallifiga ko'p malomatlar yog'dirilishiga sabab bo'lgan. Yuzaki qaralganda, yassaviyshunoslarning tanqid va ta'nalariga asos borgan o'xshaydi. Darhaqiqat, inson nega «Tufroq» bo'lmog'i, bu ham yetmaganidek, «olam»ning oyog'i ostida nega bosilib yotishi kerak? Hozirgi zamon o'quvchisi, xususan, tasavvuf haqiqatlaridan bexabar she'rxonda shunday e'tiroz tug'ilishi tabiiy. Negaki, u «tufroq» so'zini o'z mazmunida yoki o'lib yerga qorishish ma'nosida qabul qiladi.

«Avesto»da yer — tuproqni, qizni sevganday sevish kerakligi naql qilinadi. Ahmad Yassaviyning «Tuproq bo'lg'il» degan da'vaida ham ishq bor. Lekin u tasavvufiy bir haqiqatni bag'riga olgan ilohiy ishqdir. Bu yerdagi «Tuproq» so'zi Odam Atoning yaratilishiga ham ishora qilmoqda. Tuproq obrazining tasavvuf adabiyotidan o'rin topishiga, hech shubhasiz, mana shunday (ya'ni odamning tuproqdan yaratilishi) haqiqatlarning u yoki bu darajada roli bo'lgandir.

◆ **Uslubiy tavsiyalar:**

Klaster (Klaster-tutam, bog'lam)-axborot xaritasini tuzish yo'li — barcha tuzilmaning mohiyatini markazlashtirish va aniqlash uchun qandaydir biror asosiy omil atrofida g'oyalarni yig'ish. Bilimlarni faollashtirishni tezlashtiradi, fikrlash jarayoniga mavzu bo'yicha yangi o'zaro bog'lanishli tasavvurlarni erkin va ochiq jalb qilishga yordam beradi.

Nazorat savollari.

1. Mumtoz she'r shakllariga nimalar kiradi?
2. Mumtoz poetika haqida ma'lumot beruvchi manbalar qaysilar?
3. An'anaviy mavzular ko'lami qanday?
4. O'zbek adabiyotidagi an'anaviy obrazlarni aniqlang.

MUMTOZ O'ZBEK ADABIYOTIDAGI FILOLOGIK ASARLAR VA ULARNING BADIY ADABIYOTNI O'RGANISHDA MUHIM MANBALAR EKANLIGI

◆ **Reja:**

1. *Markaziy Osiyoda yaratilgan filologik asarlar.*
2. *Adabiyotshunoslik fani — o'zbek mumtoz adabiyoti tarixini o'rganuvchi muhim manba.*
3. *Adabiy ilmlar tasnifi. She'r ilmi mohiyati.*
4. *Tarixiy manbalarda adabiy hayot tasviri.*

◆ **Tayanch so'z va atamalar:** *filologik asarlar, she'r ilmi, ilmi bade', ilmi oruz, ilmi qofiya, lug'atlar, tarixiy asarlar, ijtimoiy-siyosiy mavzudagi asarlar, adabiy hayot tasviri.*

Ilmi adab — Sharq adabiyotshunosligining asosi. Adabiyotshunoslik badiiy adabiyotni, uning mazmun-mohiyati, o'ziga xos xususiyatlari, paydo bo'lish va rivojlanish bosqichlari, ijtimoiy funksiyasi, ijodiy jarayon qonuniyatlarini o'rganadigan fan. U bir-biri bilan uzviy bog'liq bo'lgan 3 bo'limni: adabiyot nazariyasi, adabiyot tarixi va adabiy tanqidni o'z ichiga oladi. Adabiyotshunoslikning ildizi maqol, qo'shiq, doston singari xalq og'zaki ijodi namunalari yuzasidan bildirilgan ilk mulohazalarga borib taqaladi. Masalan, Mahmud Qoshg'ariyning «Devonu lug'otit turk» asaridan joy olgan matallarga, badiiy so'z unsurlariga ilmiy-tekstologik munosabat, o'sha davr adabiy janrlari haqidagi fikrlar adabiyotshunoslikning olis tarixidagi ko'rinishidir. Adabiyotshunoslik ilmiga oid teran qarashlar Forobiyning «She'r san'ati...» kitobida mufassal bayon qilingan. Unda she'riy asarning yaralish tabiati, ijodkor shaxsi va mahorat muammolari, so'z qadri xususida fikr yuritiladi. Adabiyotshunos olim Abdulqodir Jurjoniyning «Asror ul-balog'at fi-ilmu bayon» («Bayon ilmida balog'at sirlari») asarida so'z san'atidagi shakl va mazmun masalasiga alohida urg'u berilsa, qomusiy olim Qays Roziyning «Kitob ul-mo'jam fi-maoyiri ash'or

il-ajam» («Ajam she'riyati me'yorlari qomusi») kitobida nazariy masalalar — aruz tizimi, poetik san'atlar, she'riy janrlar tahlil etilgan. Kaykovusning «Qobusnoma»sida esa, she'r jamiyatning turli qatlamlari estetik talablaridan kelib chiqib yaratilishi, badiiy asar, albatta, ta'sirchan bo'lishi lozimligi haqidagi mulohazalar o'rin olgan.

Adabiyot tarixi yo'nalishida muayyan xalq (xalqlar, mintaqa, jahon) badiiy adabiyotining tarixiy taraqqiyoti hamda yozuvchi-shoirlarning hayot va ijod yo'li chuqur o'rganiladi. Jumladan, o'zbek milliy adabiyoti bosib o'tgan uzoq tarixiy yo'l, zamon, siyosat va adabiy jarayon munosabatlarining o'ziga xosliklari, u yoxud bu ijodkorning ushbu jarayonga ko'rsatgan ta'siri yuzasidan ko'plab tadqiqotlar yaratilgan. Adabiyotshunoslik tarixida yashagan shoir va adabiyotshunos Nizomiy Aruziy ibn Umar Samarqandiy, adabiyotshunos olim Atoulloh Husayniy, Zamaxshariy, Xondamir, Vosifiy asarlari muhim ahamiyatga egadir. O'zbek adabiyotshunosligining takomili Navoiy ijodiy faoliyati bilan chambarchas bog'liq. O'zbek tilidagi tazkira janriga asos solgan «Majolis un-nafois» («Go'zal majlislar») ilk o'zbek adabiy qomusi hisoblanadi. Ushbu asarda Navoiy deyarli yarim asr mobaynida o'ziga zamondosh bo'lgan 469 shoir, olim, bastakor, xattot, she'riyat homiylari haqida ma'lumot beradi, badiiy mahorat, san'atkorning ijtimoiy burchi, poetik janr masalalarini yoritadi. Navoiyning «Holoti Pahlavon Muhammad», «Holoti Sayyid Hasan Ardasher», Jomiyga bag'ishlangan «Xamsat ul-mutahayyirin» («Besh hayrat») singari asarlari adabiy portretning dastlabki namunalaridir. Uning «Mezon ul-avzon» («Vaznlar o'lchovi») asarlarida aruzning nazariy, amaliy masalalari tadqiq etilgan. Husayn Boyqaro esa, o'z navbatida, Navoiyning betakror mahorati, u yaratgan adabiy muhit, davr adabiy jarayoni haqida ma'lumot beruvchi risola yaratgan. Zahiriddin Muhammad Bobur «Muxtasar» kitobi bilan Navoiydan so'ng aruz ilmi tadqiqini yangi bosqichga ko'tardi. Bu kitobda aruzning 20 dan ortiq bahri, 530 dan ortiq vazni haqida ma'lumot beriladi. O'zbek adabiyotshunosligining keyingi davrlardagi yo'nalishini, asosan, tazkiralalar belgilaydi. Jumladan, Fazliy rahbarligida she'riy shaklda yaratilgan «Majmuai shoiron» («Shoirlar

guruhi») tazkirasi Qo'qon xoni saroyiga to'plangan ijodkorlar haqida nisbatan to'liq ma'lumot beradi. Ahmad Tabibiyning she'riy shakldagi «Majmuat ash-shuaroi Feruzshohiy» («Shoh Feruz shoirlari guruhi») hamda «Muhammasoti majmuat ush-shuaroi Feruzshohiy» («Shog' Feruzshoirlari guruhining muxammaslari») tazkiralarda ijodkorlarning asarlari janrlarga bo'lib o'rganiladi. Birinchisida g'azallar, ikkinchisida muxammas va musaddaslar tahlil etiladi.

Ta'rix — Sharq klassik adabiyotining eng mo'jaz, ammo keng tarqalgan janrlaridan biri hisoblanadi. She'rshunoslar uning vujudga kelishini IX asr bilan bog'laydilar. Ammo ta'rixning janr sifatida to'la shakllanishi X—XI asrlarda yuz beradi. Bu davrlarda bir bayt yoki to'rtlikda u yoki bu tarixiy sana, biron bir buyuk shaxs — davlat arbobi, adib, mashoyixning tug'ilgan yili, vafot etgan sanasi qayd etiladi. Bora-bora bu janrda so'z o'yini yoki harflar qaydi (ta'kidi) orqali muhim bir voqea, sanani ifodalanganligiga ishora qilinadi. Bunda bir tomondan, baytda biron badiiy san'at, ibora ishlatilishiga erishilsa, ikkincha tomondan, arab grafikasidagi harflarning qaysi raqamni ifodalashi hisobga olingan. Ta'rixning ma'naviy, noqis, zoid, qit'ai ta'rix kabi turlari mavjudkim, ular san'atkordan o'ziga xos zukkolikni talab etgan. Masalan, shoir baytda bir yoki ikki so'zga o'quvchi diqqatini jalb etib, uning ta'rix moddasiga ishora qiladi:

*Saru sarkardai arbobi suxan,
Az g'amobodi jahon xurram raft.
Guft ta'rixni vafotash Ozod,
«Mirzo Bedil az olam raft».*

(So'z mulki arboblarning sarkardasi bu jahon g'amxonasidan shod ketdi. Uning vafoti ta'rixini Ozod «Mirzo Bedil olamdan ketdi», deb ta'kidladi). Oxirgi misra harflari miqdorini topib, bir-biriga qo'shsak, Bedil vafot etgan 1721-yil chiqadi.

O'tmishda shoir va yozuvchilar yo'l-yo'lakay turli voqea va hodisalar sanasiga bag'ishlab ta'rix yozishdan tashqari, bir necha asrlarda yuz bergan voqealar yilnomasiga bag'ishlangan maxsus

tarix kitoblari ham yaratishgan. Said A'lam Sharofiddin Roqimiyning «Tarixi tomm» asari ana shunday kitoblardan biridir. Adibning hayoti va ijodiy faoliyati haqida ma'lumotlar yetarli emas. Tug'ilgan hamda vafot etgan yili ham aniqlanmagan. Uning yoshligi Andijonda o'tgan. O'qish maqsadida Samarqandga kelib, shu yerda madrasani xatm etadi va muqim yashab qoladi. Biz Roqimiyning ijodiy faoliyati qachondan boshlanganligini bilmaymiz. Uning bizga qadar 1680-yili yozilgan katta hajmdagi «Tarixi tomm» asari ma'lum. Muallif 1701–1702-yillari risolaning muxtasarroq bir nusxasini ham yaratgan. Ana shu nusxa 1913–1914-yillari toshbosma usuli bilan Vazehning «Tuhfat-ul-ahbob fi tazkiratul ashob» tazkirasiga ilova tarzda chop etilgan. Ushbu nusxaning bizga qadar bir necha dastxati saqlanib qolgan. Asar juda katta ilmiy, adabiy tarixiy, ma'rifiy, estetik ahamiyatga ega. Unda o'nlab fiqh donishmandlari haqida ham ko'p ma'lumot bor. Yaqinda ana shu nodir kitobni professor Haydarbek Bobobekov shaxsiy xazinasida saqlanayotgan nusxasini sharqshunos, dotsent Naim Norqulov forsiydan o'zbek tiliga tarjima qildi. Biz asl nusxani ham, tarjimani ham sinchiklab o'qib chiqishga muyassar bo'ldik. Kitob shu xildagi boshqa asarlardan bir necha jihatlari bilan jiddiy farq qiladi.

Dastlab shuni ta'kidlash lozimki, «Tarixi tomm»da 1633–1644 hamda 1645–1701-yillar davomida Eron va O'rta Osiyoda yuz bergan voqealar, sodir bo'lgan hodisalar, yashab o'tgan tarixiy shaxslarning hayoti hamda faoliyati haqida ma'lumot mavjud. Undagi ta'rix-she'rlar mundarija, g'oyaviy yo'nalish jihatidan g'oyatda ibratli, nasriy kiritma yoki xotimalar daliliga boy va qiziqarlidir. Tarixlarni mavzu doirasiga ko'ra shartli ravishda uch guruhga ajratish mumkin. Bir silsila tarixlar Sharq ijtimoiy-siyosiy hayot darg'alarining tug'ilgan yillari yoki vafoti, biron urushdagi g'alaba yoki biron o'lkani zabt etish sanalari, bir sulolaning saltanatdorlik muhlati, biron shahar yoki obidaning bunyod etilishiga bag'ishlangan to'rtliklardir. Bunday she'rlar bizning O'rta Osiyo xalqlari tarixi, davlatdorligi haqidagi bilimimizni mukammallash-tiradi, tafakkurimizni charxlaydi. Masalan, muallif Sohibqiron Amir Temur vafot etgan yiliga bag'ishlangan ta'rixlarni keltirar

kan, «Ul hamida sifatlar hayotining muddati yetmish ikki yil-u ikki oy 8 kun bo'ldi. Sohibqironning yer avlodidan vafot vaqtida u'ntiz olti nafari hayot edi... Sohibqironning mukarram qizlaridan kumrat pardasida bo'lgan va uhub lihofidagi mag'rur o'n yetti nafari mavjud edi», deb aniq ta'kidlagan va Amir Temur vafoti sanasiga bag'ishlangan sakkizta ta'rixni keltirgan. Ubaydulloxonning Najmi Soniyni da'f etib, Movarounnahrni eroniylar bosqinidan batamom xalos etganini alohida qayd etar ekan, muallif «urug'laridan biron cho'ng bo'laturg'onda taxtni ixtiyor etmasdilar», degan fikrni bayon etadi. Asli yamanlik bo'lgan Miri Arab bilan Ubaydulloxon o'rtasidagi ustod-shogirdlik, piru murshidlik haqidagi qiziqarli ma'lumotlar Miri Arab madrasasining qurilishi tarixini she'rga solish munosabati bilan keltirilgan. Mirzo Ulug'bek, Shayboniyxon, Amir Shayximlar haqidagi dalillar ham asosli va xiyla maroqlidir.

Mazkur risoladagi ta'rixlarning katta qismi XV–XVI asrlarda Eron-u Turon sarzaminlarida yashab o'tgan mashhur mashoyixlarning hayot sanalariga bag'ishlangan. Biz bu fasllarda ham rang-barang lavhalar, dalillarni uchratamiz. Xususan, Said Ali Hamadoniy, Lutfulloh Nishopuriy, Bahovuddin Naqshband, Taftazoniy, Muhammad Porso, Qosim Anvor, Hasan Kubroviy, Xoja Ubaydullo Ahror, Shayx Xudoydod, Maxdumi A'zam, Abubakr Toyobodiy, Qozi Poyanda Zominiy, Xojagi Amkanagiy, Yusuf Qarabog'iy singari o'nlab mashoyixlar xususidagi lavhalar ham katta ilmiy va badiiy qimmatga ega. Zeroki, Roqimiy ta'rix bahonai sababi bilan, bir tomondan, bu zotlarning haq yo'lida chekkan riyozatlarini bayon etsa, ikkinchi tomondan, ularning ilm o'rganish, xalq orasida islomiy ahkomlarni targ'ib va tashviq etish borasida chekkan zahmatlarini qayd etadi: karomat va bashoratlardan ba'zi lavhalar chizadi. Agar xalifa hazrati Ali islom davlatini mustahkamlash, uning hududini kengaytirishda katta jasorat ko'rsatgan bo'lsa, shayx Said Hamadoniy Mag'ribu Mashriqni piyoda kezib, yuz minglab g'ayridinlar qalbini islom nuri bilan yoritishga muyassar bo'lgan allomadir. Shuning uchun «Ul zotni «Atii Soniy» der erdilar... Uch navbat rub'i maskun aksarini sayr qildi. Shu saodatli yo'lda bir ming to'rt yuz nafar valiyning

suhbatiga musharraf bo'ldi». Asarda juda ko'p mashoyixlarning hayotlari haqida boshqa manbalarda uchramaydigan ma'lumotlar, kitoblarining aniq ro'yxati berilgan. Hozirga qadar ilmiy-nazariy adabiyotlarda toshkentlik fiqh donishmandi, «Samarqand viloyatining a'lam-ul ulamosi» darajasiga yetgan Amir Fathiy haqida ma'lumotlar kam. Roqimiy 1635-yili vafot yetgan Fathiy xususida quyidagilarni yozgan: «Xullas, bul fazilatlar bahri muhiti, hikmat va kamol manbaining tasnif va ta'liflari juda ko'p. Jumladan «Kitobi jome'-ul ma'qul va manqul», ikki jilddan iborat «Kitobi zodil oxirat»: birinchi jildi «Qisas-al anbiyo», ikkinchi jildi «Salot ir-Rahmon»dir. Boshqa asarlari ham ko'p. Shuncha fazilatlariga qaramay, gohida she'r ham bitur erdilar». Roqimiyning ajdodlari asli toshkentlik ekan. Chunki kitobda «Fathiy mening bobokalonim edilar. U kishining ayrim asarlari qo'lyozmasi menda saqlanadi», degan fikr mavjud.

Ma'lumki, o'tmishda ko'hna Xuroson-u Movarounnahrda yetishib chiqqan so'z san'atkorlarining aksariyati jahongashta-yu jahondida bo'lgan. Shu sababli ularning hayot yo'li va ijodiy faoliyatlari xususidagi dalillar ham dunyoga sochilib ketgan, turli sarchashmalarda zabt etilgan. Vaqtlar o'tishi, yangi dastxatlarning topilishi munosabati bilan bu buyuk zotlar faoliyatining yangi qirralari muayyanlashib boradi. «Tarixi tomm» ana shunday dalillarga boy, serfayz dastxatlardandir. Unda Hofiz, Sa'diy, Kamol, Jomiy, Navoiy, Binoiy, Bobur, Koshifiy, Kotibiy, Mushfiqiy singari ulkan san'atkorlarning shaxsiyati bayoni va asarlari tavsifi ham ancha boydir. Ular bu adiblarning tarjimai holini yanada mukammalroq tasavvur etish, ijodiy niyatlarining ba'zi jihatini to'la idrok etishga ko'maklashadi. Hozirgacha adabiyotshunoslikda To'xtamishxon Tabrezni g'orat qilganda Kamol Xo'qandiyni ham Saroy shahriga asir qilib eltgan, shoir bu yerda g'aribona umr kechirgan: Amir Temur To'xtamishni yenggach, shoir yana Tabrezga kelib, Valiyonko'hdagi «Bihisht» otlig' bog'ida nochor hayot kechirgan, mazmundagi fikr mavjud. «Tarixi tomm»dagi mulohazalar bu fikrni tuzatadi va to'ldiradi. «Viloyat fath etilgandan keyin hazrati Shayxni To'xtamishxon farmoniga ko'ra, Dashti Qipchoqqa — Saroy shahriga olib

ketganlar. Ul joylarning ob-havosi g'oyatda yaxshi edi, Hazrati Shayx tab'iga xush keldi. O'sha holda bu matla' ul Hazratning tushed kabi tab'lari ufuqidan tulu' qildi. Matla':

*Agar saroy hamin ast, dilbaroni saroyi,
Biyor boda, ki forig' shavam zi har du saroyi.*

(Agar Saroy shahri shu bo'lsa, ey saroy dilbarlari! Menga boda keltiringlar, toki har ikki olam tashvishidan qutilay.)

To'rt yildan keyin Shayx Tabrez viloyatiga qaytdilar. Sulton Husayn No'yon Tabrez viloyatida hazrati Shayx uchun Xonaqohi Nodiriyni qurdirdi. U xizmatkorlar Ka'basi va zohidlar qiblasidir. Bu imoratning peshtoqi niyoz ahlining mehrobidir, darvozalari tuyz eshigidek ahli dillar uchun hamisha ochiq. Oliy martabali sulton mulkining ko'pini o'sha xonaqoh uchun vaqf qilib bergandi. Hazrati Shayx amirzoda Mironshoh davlati va saltanati davrigacha hayot edilar. «Sanayi 793-yilda (milodiy 1391) qazo kotibi ul zot hayoti devoni matla'ini mamot maqtaiga kiritdi. Tabrezning Surxob mavzeidagi Valiyonko'hda ul zot madfundurlar. Nurlarga to'la qabri lavhiga bu matla'ni raqam qilganlar». Matla':

*Kamol az Ka'ba rafti bar dari do'st,
Hazorat ofarin, mardona rafti.*

(Kamol, Ka'badan do'st eshigiga ketding, ming ofarin, mardona ketding).

Sharq adabiyotshunosligi-yu fiqh fanida Abdurahmon Jomiyning hayoti va ijodiy faoliyati hiyla puxta o'rganilgan. Hatto, u haqda «Xamsat ul-mutahayyirin», «Maqomoti Jomiy» singari kitoblar ham yaratilgan. Sharofiddin Roqimiy ham Jomiy vafotiga atalgan ta'rixlarni keltirishdan oldin shoirming ajdodlari, ota-onasi, vatani, Navoiy bilan ustoz-shogirdligi haqida batafsilroq naql etadi, 40 ta asarining ro'yxatini beradi, tavsiflaydi. Muallifning mana bu qaydlari, ayniqsa, e'tiborga loyiqdir: «Aytishlaricha, ul zotning volidai shariflari zamon hodisalari va davron inqilobi tufayli

Isfahondan Xuroson mulki tarafiga ko'chganlar. Jom viloyati Xarjurd qasabasida Hazrati Zindafili Ahmadi Jom turbati yaqinida maqom tutganlar. Keyin, shu yerda oila qurganlar».

Ulkan lirik shoir, zabardast dostonnavis Urfi Sheroziyning hayot yo'li g'oyatda murakkab kechgan. Bir umrga muhtojlikka mahkum etilgan shoir hech kimga bosh egmagan, birovga tama' qo'lini cho'zmagan. Ko'p amirlar-u shahzodalar uni o'z dargohlariga tortmoqchi bo'lishgan, ammo bunga erisholmagan. «Tarixi tomm»da Urfiying Hindistonda kechgan umri xususida quyidagi lavha keltirilgan: «Ul zot podshohi Jam suhbatidan o'zini kanorga tortib yurdi. Qancha taklif qilishmasin, dargohni ixtiyor etmadi. Oxiri bir kun Mavlono Urfiy uchun bir pora oltin jo'natishdi. Ul Mavlono bolaxonasida o'tirganicha podshoh in'omini istiqbol etmadi va ushbu ruboiyni badeha tarzida aytdi. Ruboiy:

*Urfii mo dili hud digargun nakunad,
Daryuza ba juz darun purxun naqunad.
Somoni bihisht agar az in ko'cha kashand,
Ummedi sar az daricha berun nakunad.*

(Urfimiz o'z qalbini o'zgartirmaydi, oshufta dilini faqat purxun etadi. Taqdir bihishtni shu ko'chadan o'tkazsa, umid boshini darichadan tashqari chiqarmaydi).

Fors-tojik she'riyatining zabardast siymolaridan biri Abdu-rahmon Mushfiqiy noziktab g'azalgo'y, saliqali doston-saro bo'lish bilan birga o'tkir hajvchi sifatida Sharqda mashhurdir. U, hatto hozirjavob zarofatgo'y donishmand tarzida xalqning ikkinchi Nasriddin Afandisiga aylangan. Ayni paytda Mushfiqiy peshqadam matematik, astronom hamda rammol ham ekan. «Tarixi tomm»dagi ma'lumotlar adib ijodining ana shu kamyob sahifalari xususidagi tushunchamizni oydinlashtiradi: «Mushfiqiyning tab'i obu tobi ilmi hikmatdan Jolius kabi boxabar, hay'at bobida Batlimus erdi. Hisob ilmida shunday komil ediki, oqillar aqli uning tasavvuridan ojiz va zako ahli zehni uni fahmlashdan qusurli va noqis edi». Ayrim tadqiqotchilarning asarlarida «Ulug'bekdan so'ng Movarounnahrda matematika va astronomiya fanlari mutlaqo

lanazzulga yuz tutdi», degan mushohadalar mavjud. Mushfiqiy va Hoji Yusuf Hay'atiylar handasa hamda hay'atshunoslik sohasida erishgan yutuqlari bunday fikrlar asossiz ekanligini isbotlaydi. «Tarixi tomm» hali jiddiy o'rganilmagan. Ulardagi ayrim tarixlar muhim sharqshunos A. Juvonmardiyevning «Harflar raqamlarga aylanganda» (1966) kitobida keltirilgan va izohlangan, xolos.

Xulosa qilib aytganda, Sharofiddin Roqimiyning asari xalqimiz tarixi, madaniyati, ilm-fani, badiiy adabiyoti, falsafiy hamda islomiy tafakkuri tarixidan rang-barang dalillarga boy manba. U qanchalik tez chop etilib, ommalashtirilsa, ilm-adab ahli shunchalik xushnud bo'ladilar. Asarning mukammal nusxasini topish va o'zbek tiliga o'girish matnshunoslarimizning kechiktirilmas vazifalaridan biridir.

• Usulbiy tavsiyalar:

Klaster (Klaster-tutam, bog'lam) — axborot xaritasini tuzish yo'li — barcha tuzilmaning mohiyatini markazlashtirish va aniqlash uchun qandaydir biror asosiy omil atrofida g'oyalarni yig'ish. Bilimlarni faollashtirishni tezlashtiradi, fikrlash jarayoniga mavzu bo'yicha yangi o'zaro bog'lanishli tasavvurlarni erkin va ochiq jalb qilishga yordam beradi.

Nazorat savollari.

1. Markaziy Osiyoda «ilmi adab», «ilmi bade'» singari filologik tadqiqotlar haqida qanday ma'lumotlarni bilasiz?
2. Qaysi elementlar mumtoz she'riyat poetikasi kompozitsiyasini tashkil qiladi?
3. XX asr boshlarida mumtoz adabiyot tarixini o'rgangan adabiyotshunos olimlar kimlar?

ISLIMGACHA BO'LGAN DAVR ADABIYOTI

♦ Reja:

1. Qadimgi mif va afsonalar.
2. Xalq og'zaki ijodi manbalari.
3. Qadimgi yozma yodgorliklar.

♦ **Tayanch so'z va atamalar:** *mif, afsona, xalq og'zaki ijodi, «Avesto», «Behustun», «Bundaxishn», «Denkard», qo'shiq.*

Qadimgi yunon va rim muarrixlari asarlarida O'rta Osiyo xalqlari yaratgan miflar, rivoyatlar, afsonalar berilgan bo'lib, bu davr badiiy tafakkuri haqida to'laqonli ma'lumot olish mumkin. Shuningdek, qadimgi Xitoy manbalarida Markaziy Osiyo xalqlariga doir ma'lumotlar yunon va rim manbalarini to'ldiradi. Tarixiy asarlar tarkibida berilgan Iskandar to'g'risidagi qissalar ham bu davr ma'naviy hayotini o'rganishda muhim ahamiyatga ega.

Qadimgi davrdagi adabiy yodgorliklar sifatida qadimgi mif va afsonalarni nazarda tutamiz. Talabalar, avvalo mif va afsonalar haqida o'zlarining tasavvur tushunchalarini, kollej va litseyda bular haqida olgan bilimlarini yana bir bor jonlantirishlariga imkon berish va o'qituvchi tomonidan «Mifni qanday tasavvur qilasiz?» «Afsonani-chi?» kabi savollarni o'rta tashlashi va talabadan javob kutishi lozim. Agar shu savollar berilmasa va talabalarining bu adabiy jarayon haqidagi tasavvurlarini o'qituvchi yetarli anglay olmasa, talaba uchun bu dars zerikarli, avvalgi ta'lim bosqichida o'rganganlarining qaytarig'i bo'lib qolishi mumkin.

«Mif nima?» degan savol har doim ko'ndalang bo'lib turadi. Mif, sodda qilib aytganda, olamning yaratilishi, insoniyatning kelib chiqishi, shuningdek, xudolarning, qahramonlarning paydo bo'lishi, ularning faoliyati haqidagi badiiy, sodda va ko'pincha g'alati, ko'hna badiiy tafakkur mahsuli bo'lgan parchadir. Mif

yunoncha so'z bo'lib, «afsona», «rivoyat» ma'nolarini bildiradi. Ammo mifni afsona bilan bir deb qarab bo'lmaydi. Mif badiiy tafakkurning eng kichik, sodda, epik syujetga ega bo'lmagan ilk badiiy shaklidir. Mif adabiy jarayonning birinchi bosqichidir. Yoki quyidagi ta'rif mif bilan afsonani yanada aniqroq farqlashga, ular o'rtasidagi ayirmani yanada tushunarli qilib ko'rsatishga xizmat qiladi: «Miflar – biz hozirda afsona deb ataydigan muqaddas rivoyatlar xarakterini qabul qiladi, Mif bilan afsona o'rtasidagi farq tushunarli: mif – tafakkurning beixtiyor shaklidir, afsona – ongli ijodning mahsulidir». Insoniyat mif yaratishni maqsad qilib qo'y-maydi, balki ma'lum kultlar, udumlar, urf-odatlarini bayon qilish natijasida miflarning ayrim turlari kelib chiqadi. Bular ko'proq totemistik miflarga, kosmogonik miflarga va boshqa qator mif turlariga tegishli.

Badiiy adabiyotning ilk ko'rinishi – og'zaki shakli mifdan boshlangan. Mif qaysidir xalqlarda yozma shaklda saqlanib qolgan bo'lishi ham mumkin. Masalan, sharqdagi aksariyat yozma manbalar – shumer, misr, babil, xet kabi qator qadimiy xalqlarning yozma yodgorliklaridan bir qator miflar bizgacha yetib kelgan. Jumladan, yaratilish (ismlarning, udumlarning, buyumlarning paydo bo'lishi haqidagi *etiologik miflar*, yoki olamning paydo bo'lishi haqidagi *kosmogonik miflar*, insonning paydo bo'lishi haqidagi *antropogonik miflar* – bu har uchala mif turi arxaik miflarning asosiy mazmunini tashkil qiladi) haqidagi miflar yuqorida aytib o'tilgan xalqlarning deyarli hammasida bor. Zotan, miflarni qiyosiy-tarixiy o'rganish asosida olimlar shunday xulosaga keldilarki, dunyodagi ko'pchilik xalqlarning miflarida bir qator mavzular va motivlar takrorlanadi. Masalan, yuqorida aytilgan uchala mif turini madaniy rivojlangan xalqlarning hammasida uchratish mumkin. Ibtidoiy jamiyatda mif olamni tushunish va anglashning asosiy usuli bo'lgan edi. Shuning uchun mif ijod qilish insoniyatning madaniy taraqqiyotida muhim hodisa hisoblanadi. Bu jarayon hamma mif turiga aloqador. Ayni paytda mif shunchaki qisqa matndan iborat poetik parcha bo'lib qolmay, u yaratilgan davrdagi olamni his qilish va olamni anglashni ifodalaydi. Inson ilk yaratilgan davrdan boshlab atrofga ta'sirini

bildirib qolmasdan, «idrokli inson» sifatida olamni anglab yetishiga to'g'ri kelgan. Demak, mif idrokli insonning aqliy faoliyati mahsuli. Mif orqali inson ibtidoiy holda bo'lsa ham, olamni ilmiy bilishga harakat qilgan.

Mif – ibtidoiy insonning fikrlash darajasini ko'rsatuvchi omil. Ibtidoiy inson o'zini tabiiy olamdan aniq ajrata bilmagan, shu bois tabiiy obyektlarga o'z insoniy xususiyatlarini ko'chiravergan – tabiiy obyektlar inson kabi hayot kechiradi, insoniy his-tuyg'ulari bor, ongli, ma'lum maqsadga yo'naltirilgan xo'jalik faoliyatini yuritadi, deb bilgan. Shuningdek, inson ibtidoiy bosqichda mavhum fikrlashni bilmagan. Mifning barcha turlarining manbai ana shu fikrlashda. Fetishizm, animizm va totemizm kabi ishonch-e'tiqodlar ham aslida atrof-muhitni «insonlashtirish»dan kelib chiqqan.

Turkiy miflar ham ayni shu xususiyatlar va jarayonlarni bosib o'tgan. Qadimgi turkiy miflarning manbai O'rxun-Enasoy yozma yodgorliklari va qadimgi xitoy yilnomalarida, ayrim arab, fors va boshqa manbalarda saqlanib qolgan. Qadimgi turkiy yozma yodgorliklardan Kultegin bitiktoshining birinchi misrasida olamning va insoniyatning paydo bo'lishi haqidagi mif mavjud: *Uza ko'k tangri asra yag'iz yer qilintuqta akin ara kisi o'g'li qilinmis. Kisi o'g'linta uza achum apam Bo'min qag'an, Istami qag'an o'lurmis, o'luripan turk bo'dunin alin to'rusin tuta birmis, ita birmis* – Yuqorida ko'k osmon, ostida qora yer qilinganda. Ikkovining orasida inson bolasi yaratilgan. Inson bolasi ustidan ota-bobom Bo'min xoqon, Istami xoqon o'tirganlar, o'tirib, turk xalqining davlatini, qonun-qoidalarini ushlab turgan, rioya qilib turgan.

Og'zaki nutq tarixi insonning o'zi singari qadimiydir. Demak, yozma nutqning, yozma ijodning vujudga kelishiga og'zaki nutq yoki xalq og'zaki ijodi asos bo'lgan. Xalq og'zaki ijodi namunasi dastlab xalqning qobiliyati, iste'dodli kishilari tomonidan qaysidir shaklda, mazmunda yaratiladi. Keyinchalik u og'zaki tarqalib, og'izdan-og'izga, avloddan-avlodga o'tib yangicha shakl va mazmun kashf etib, variant va versiyalari paydo bo'lib, xalq og'zaki poetik ijodi namunasiga aylanadi. Xalq og'zaki ijodi yoki folklor (folk-xalq; lore-donolik, ya'ni xalq donologi) yozma adabiyotga

zamin hozirlagan katta bir tizimdan iboratdir. Shu narsa ayonki, eng qadimgi og'zaki ijod namunalari bizgacha to'la yetib kelmagan. Faqat ba'zi tarix kitoblari, ilmiy asarlar, yozma yodgorliklar va boshqalar eng qadimgi og'zaki badiiy ijod haqida tasavvur hosil qilishimizga imkon beradi. Bu imkoniyatni biz Geradot, Polien, Kteziy, Xores Mitilenskiy kabilarning tarixiy kitoblaridan topa olamiz.

Bulardan tashqari, «Avesto», «Behustun», «Bundahshin», «Denkard» singari yozma yodgorliklarda ham qadimgi og'zaki ijod namunalari o'rin olgan. Mahmud Qoshg'ariyning «Devonu lug'otit turk» asarida qadimgi turkiy xalqlar og'zaki ijodining qo'shiq, lirik she'r, maqol kabi janrlaridan namunalar keltiriladi. Qadimgi mif va afsonalar esa Firdavsiyning «Shohnoma»sida qayta ishlanadi.

Bizgacha yetib kelgan folklor namunalari miflar, afsonalar, qo'shiqlar, lirik she'rlar, qahramonlik eposlari va boshqa shakldagi adabiy asarlardan iboratdir.

Xalq og'zaki badiiy ijodi namunalari quyidagi tur va janrlarga bo'linadi:

Epos – doston, mif, afsona, rivoyat, ertak, latifa, lof, maqol, topishmoq.

Lirika – qo'shiq, lapar, terma, alla, yor-yor, kelin salom.

Og'zaki drama – qo'g'irchoqbozlik, masxarabozlik, askiya-bozlik.

Qadimiy inson tabiatning qudratli va mo'jizali sir-sinoatlari oldida ojiz bo'lganlar. Ular fasllarning almashishi yomg'ir, qor yog'ishi, yer silkinishi, momoqalldiroq bo'lib, chaqmoq chaqishi, suv toshqini sabablari va mohiyatini to'liq anglay olmaganlar. Ular osmon, yer, oy, quyosh kabilarni jonli narsalar sifatida qabul qilganlar. Ana shunday oddiy va jo'n qarashlar natijasida miflar paydo bo'lgan.

Miflar bir qancha turlarga bo'linadi:

a) etiologik miflar; b) kosmogonik miflar; v) etnogonik miflar; g) antropogonik miflar; d) eshatologik miflar.

Afsona atamasi forscha «fusun» («sehr», «makt») so'zidan olingan. Aristotelning ta'biricha: «Afsonalar haqiqatdan xabar

beruvchi yolg'on hikoyalardir». Afsonalarda yarim real, yarim romantik voqealar tasvirlanadi. Afsona mavzu jihatidan quyidagicha turlarga bo'linadi: tarixiy, toponimik, diniy, maishiy afsonalar.

Qadimgi turkiy adabiyotda afsona «sav» deb nomlangan. Afsonaning asotirdan farqi shundaki, ularda qaysidir ma'noda tarix o'z aksini topgan bo'ladi.

Mif va afsonalar zardushtiylik dinining muqaddas kitobi «Avesto»da, boshqa diniy kitoblarda ko'p uchraydi. «Avesto» va «Bundahshin»da ikki olam: Yaxshilik va yomonlik olami mavjud. Yaxshilik olamiga Axura Mazda (Xurmuzd), yomonlik olamiga Angra Manyu (Ahriman) boshchilik qiladi. Mif va afsonalar qahramonlari: Mitra, Anaxita, Qayumars, Yima (Jamshid), Gershasp, Elikbek va boshqalar. Bundan tashqari «Olamning yaratilishi», «Odamning yaratilishi», «To'fon» singari diniy asotirlar; Skiflar to'g'risidagi afsonalar, To'maris, Shiroq, Erguna kun kabi afsonalar ham mavjudki, ular eng qadimgi insonlarning ijtimoiy turmush tarzi, dastlabki estetik tafakkuri, olam va odam haqidagi dunyoqarashlarini, vatanparvarlik va qahramonlikni o'zida aks ettiradi.

Eng qadimgi qo'shiqlarning namunalari Mahmud Qoshg'ariyning «Devonu lug'otit-turk» asari orqali yetib kelgan. Xalq she'riyatining qadimgi namunalari bevosita insonning mehnat faoliyati bilan bog'liq. Qo'shiqlarda insonning ruhiy kechinmalari, mehnat bilan bog'liq holatlar, yil fasllari bilan bog'liq insonning orzu-niyatlari o'z aksini topgan. Qadimgi qo'shiqlar bir nechta turlarga bo'lib o'rganiladi.

1. Lirik qo'shiqlar. Ularda insonning ruhiy dunyosi, sevgi va muhabbat borasidagi kechinmalari aks etadi. Asosan to'rt qatorli bandlardan iborat bo'ladi.

2. Mehnat qo'shiqlari. O'z ichida quyidagicha turlarga bo'linadi:

a) dehqonchilik bilan bog'liq qo'shiqlar: Qo'sh qo'shiqlari, o'rim qo'shiqlari, «Ho'p mayda», yorg'ichoq qo'shiqlari.

b) chorvachilik bilan bog'liq qo'shiqlar: govmishim, turey-turey, churey-chureylar va boshqa.

d) hunarmandchilik bilan bog'liq qo'shiqlar: Charx qo'shiqlari, bo'zchi qo'shiqlari, o'rmak qo'shiqlari, kashta qo'shiqlari va hokazo.

3. Mavsum — marosim qo'shiqlari. Mavsum qo'shiqlari bevosita bahor, yoz va kuz fasllari bilan bog'liq bo'ladi.

a) Sust xotin (yomg'ir chaqirish qo'shig'i). Ushbu qo'shiq bahor faslida yomg'ir yetarlicha bo'lmagan kunlarda ayollar tomonidan otashparastlik dinida muqaddas sanalgan Tishtiriyaga bag'ishlab aytilgan. Sust xotin Tishtiriyaning xalq orasida o'zgargan nomi yoki obrazidir. Sust xotin yomg'ir xudosi.

b) Choy momo (shamol to'xtatish). Choy momo ya'ni «shamol momo» obrazidan iborat bo'lib, otashparastlarning shamol xudosi hisoblangan. Bu o'ziga xos marosim tarzida o'tkazilgan. Qo'shiqni ikkita kampir eski kiyim kiyib aytishgan. Bo'yi yetgan beshta qiz kampirlarning orqasida sholcha yopinib yurishgan.

d) Yo, haydar (shamol chaqirish). Bu qo'shiq, asosan, kuz faslida, xirmon olish jarayonlarida aytilgan. Haydar shamol homiysi ya'ni Muhammad alayhissalomning kuyovi, to'rtinchi Halifa Aliga murojaat qilinadi.

«To'maris» afsonasi. Yuqorida ta'kidlaganimizdek, Amudaryo (O'kuz) bo'ylarida, sahro va cho'l hududlarda ko'chmanchi masagetlar yashaganlar. «To'maris» afsonasi ushbu xalqning eron bosqinchilariga qarshi kurashi ifodasidir. Eramizdan oldingi VI asrda Eron shohi Kir massagetlar zaminiga bostirib kiradi. Massagetlar qo'shini boshlig'i To'maris qo'rqmas va botir ayol. Jangda Kir qo'shini yengiladi va uning o'zi 529-yilda vafot etadi. «To'maris» afsonasi tarixiy afsona bo'lib, uning asosida tarixiy voqealar yotadi. Afsona mazmuni Yunon tarixchisi Geradot (er.av. 484—425)ning «Tarix» kitobida qisqacha bayon etilgan, xolos. Afsona qahramonlari: To'maris, o'g'li Sparangis, Kir, maslahatchisi Krez, Kirning o'g'li Kambiz.

«Shiroq» afsonasi. Mazkur afsona asosida ham tarixiy voqelik yotadi. Eron shohi Doro I (522—486) O'rta Osiyoga bostirib kiradi va xalqni talaydi. Sak (shak) qabilalarining mustaqillik uchun qo'zg'oloni «Shiroq» afsonasiga asos bo'lgan. Afsonaning asl ko'la-

mi bizgacha yetib kelmagan. Uning qisqacha mazmuni bilan Yunon tarixchisi Poliennning (era. avv. II asr) «Harbiy hiylalar» kitobida tanishish mumkin. Afsona qahramonlari: Cho'pon yigit Shiroq, oqsoqollar: Rustak, Omarg, Saksfar, Eron shohi Doro, sarkarda Ronosbat va boshqalar.

Yozma yodgorliklar. «Avesto» va badiiy tafakkur. «Avesto» zardushtiylik ta'limoti bitilgan eng qadimiy kitob bo'lib, bu atama turli tillarda, turli talaffuzlarda aytilgani uchun ham fonetik o'zgarishlarga uchragan qolda yoziladi. Masalan: Beruniy uni «Abista» deb yozgan. Qadimgi forsiylar «Apastak», «Avasta», Yevropaliklar «Ovesto», hozirgi o'zbek tili talaffuzida «Avesto» tarzida ifodalanib kelinmoqda.

«Avesto» nafaqat Xorazm va O'rta Osiyo xalqlarining balki butun dunyo xalqlarining madaniy va adabiy yodgorligidir. Ma'lumki, «Avesto» — «qonun», «Asos», «Madhiya», «O'qish kitobi» hozirgi ma'noda «qomus» (konstitutsiya) degan ma'nolarni anglatadi. Fransuz olimi Ankatil dyu-Perron «Avesto»ni «qat'iy belgilangan qonunlar majmuasi» deya tabdil qilgan.

«Avesto»ning asosini Zardushtning ta'limoti tashkil etadi. Kitobning qadimgi qismi «Sade», ya'ni sof, keyingi davrlarda tiklangani esa «zend» ya'ni tushuntirish, izoh deb ataladi.

Ma'lumki, 2001-yilda «Avesto»ning 2700 yilligi nishonlandi. Ko'rinadiki, bu kitobning yaratilganiga 27–30 asr bo'lgan. Demak, mazkur kitobni yaratgan xalqning tarixi, davlatchilik tizimi, ishlab chiqarish usuli, madaniyati bundan ham qadimiyroq. «Avesto» Zardusht nomi bilan bog'lanar ekan, bu noyob asar bir davrning mahsuli emasligini ham ta'kidlamoq darkor. «Avesto» bir necha asrlar davomida shakllanib, yaxlit asar holiga kelgan». Beruniyning yozib qoldirishicha, «Avesto»ning qo'lyozmasi o'n ikki ming molning terisiga oltin suvli harflar bilan yozib qoldirilgan. Aleksandr Makedonskiy O'rta Osiyoga bostirib kelganda, bu asarning tib va astronomiyaga oid qismlarini ko'chirtirib olib, qolgan qismini yoqib yuborgan va ko'chirtirgan qismlarini yunon tiliga tarjima qildirgan.

«Avesto» yodgorligining bizga ma'lum eng qadimgi nusxasi 1324-yilda ko'chirilgan bo'lib, bu qo'lyozma Kopengagenda saq-

lanadi. «Avesto»ning ko'p qismlari bizgacha yetib kelmagan. Ammo aksariyat adabiyotlarda ko'rsatilishicha, «Avesto» to'rt qismdan iborat: Yasna (diniy marosimlar) 72 bob; Yasht («Yasna»ga yaqin ma'noni anglatadi); Visparad («Vispret») (ilohlar haqida) 24 bob; Vendidad («Videvdot») (Yovuz ruh va devlarga qarshi kurash qonunlar majmui) 22 bob.

Zardushtiylik ta'limotiga ko'ra — ezgulik va yovuzlik olami mavjud. Yaxshilik (ezgulik) olamiga Ahuramazda, yomonlik (yovuzlik) olamiga esa Ahriman (Angramanyu) boshchilik qilar ekan. Har narsaga qodir iloh Ahuramazda dunyoning o'n ikki ming yil davom etishini belgilab qo'yan. Shunga ko'ra dastlabki uch ming yillikda ruhiy dunyo yetakchilik qiladi. Ahuramazda borliqdagi barcha yaxshiliklarning, ezguliklarning asoschisi, ijodkoridir. Shundan so'ng yovuzlik olami (Ahriman) paydo bo'ladi. Bu ikki kuch orasidagi kurash ham uzoq tarixga ega. Bu kurash to'qqiz yuz yil davom etadi.

Oqibatda Ahuramazda yengib chiqishi kerak. Ahriman esa yer ostiga, qorong'ulikka haydaladi. Ikkinchi uch ming yillikda Ahuramazda moddiy olamni yaratadi. Osmon, yer, suv, o'simliklar, hayvonot olami yuzaga keladi. Natijada birinchi «odam» yaratiladi.

Uchinchi ming yillikda Ahriman yovuz devlari bilan Ahuramazda yaratgan olamga kirib keladi. U dastlab yerdagi birinchi inson Qayumarsni o'ldiradi. Ammo bu bilan odam zoti yo'qolib ketmaydi.

Balki uning odam qismidan odamlar va ezgulik, buqa qismidan esa hayvon va don turlari paydo bo'ladi. Keskin kurashlar natijasida ezgulik kuchlari yengib chiqadi.

◆ Uslubiy tavsiyalar:

Ma'ruza oxirida 10–15 daqiqa vaqt qoldirib, talabalarga mustaqil ijodiy ishlashi uchun imkoniyat yaratiladi. Maqsad, darsni mustahkamlash orqali talabalarning mazkur mavzuga oid bilim va ko'nikmalarini sinab ko'rish. Odatda, axborot, ma'ruza xarakteridagi mavzularni o'tib bo'lgandan so'ng «Sinkveyn» usulini qo'llash maqsadga muvofiqdir. «Sinkveyn» qisqa gapda katta o'quv axborotini o'z ichiga olgan matn. «Sinkuyun» — fransuzcha so'z bo'lib, «besh» degan ma'noni anglatadi.

Dastlab «Sinkveyn» usuli talablari doskaga yoziladi, uni barcha talabalar yozib olishadi va bir varaq qog'ozga javob yozishadi. (Javob yozilgan varaqada talabaning ismi sharifi ko'rsatiladi). Keyin o'qituvchi tomonidan javoblar yig'ib olinadi. Bundan so'ng doskada mavzu yuzasidan tuzilgan «Sinkveyn» usulidagi savollarga butun talabalar ishtirokida javoblar beriladi va mavzu xulosalanadi. Sinkveyn usuli talablari:

Birinchi qatorda mavzu bir so'z bilan ifodalanadi.

Ikkinchi qatorda mavzu 2–3 ta so'z bilan ifodalanadi.

Uchinchi qatorda mavzu bir nechta so'z yoki gap bilan ifodalanadi.

To'rtinchi qatorda mavzuga oid tayanch so'z va iboralar keltiriladi.

Beshinchi qatorda mavzu mazmuniga xulosa qilinadi.

Nazorat savollari.

1. *Mif va yozma adabiyot munosabati haqida gapiring!*

2. *Yozma adabiyotda mif va afsonaning o'рни qanday?*

3. *Qadimgi yozma yodgorliklarga kiruvchi qanday manbalar bor?*

MONIYLIK VA BUDDAVIYLIK ADABIYOTI

♦ Reja:

1. *Moniylik ta'limoti negizida yaratilgan adabiyot.*

2. *Budda ta'limoti asosida yaratilgan adabiyot.*

3. *«Oltin yorug'» va «Xuastuanift» asarlari haqida ma'lumot.*

♦ **Tayanch so'z va atamalar:** moniylik, buddaviylik, «Oltun yorug'», «Xuastuanift», Maxayana, Zardusht.

Moniylik mazmunidagi turkiy adabiyot beshinchi asrlardan boshlab yaratila boshlagan Moniy va uning ta'limoti insoniyatda sobit va uyg'oq ruhni shakllantirib kelgan. Budda mazmunidagi turkiy adabiyot ham buddaviylik ta'limotini ilgari suradi. Ayniqsa, «Oltin yorug'», «Maytri smit» asarlari Markaziy Osiyoda, xususan, Turonzaminda ma'naviy madaniyat shakllanishiga muhim hissa qo'shgan. Moniylik oqimi qadimgi turkiy muhitdagi alohida, o'ziga xos bo'lgan oqimning mahsulidir. Moniylik oqimining asoschisi — Moniy ibn Fatakdir. Moniy yoshligida ko'p sayohat qildi. O'rta Osiyoda, Hindistonda uzoq vaqt yashab, bu o'lkalardagi mahalliy dinlar, jumladan, braxmanizm, buddaviylik va nasroniylik oqimlarini chuqur o'rgandi. Ayniqsa, O'rta Osiyo va Eron hududida mustahkam ildiz otgan zardushtiylik Moniyning e'tiborini ko'proq jalb qildi. Shu sababdan o'zi yaratishni maqsad qilib qo'yan ta'limot uchun zardushtiylikka tayandi. Jumladan, zardushtiylikda ham, moniylikda ham olamning paydo bo'lishi va tuzilishi haqidagi ta'limot bir asosga ega. Bu — Xurmuzdda mujassamlashgan Ezgulik va Nurga, Axriman (moniylikda Shmnu)da mujassamlashgan Zulmat va Yovuzlikdir.

Zardushtiylikda sinovdan o'tgan va insoniyat hayotining asosiy mazmuniga aylangan ikki qarama-qarshi ruhiy kuchlar o'rtasidagi kurash moniylik oqimida yanada ochiqroq namoyon bo'ldi. Moniy

tarixda birinchi bo'lib, Markaziy Osiyoda o'zigacha yaratilgan boshqa diniy oqimlardan farqli o'laroq, hayotga yaqin g'oyalarni o'zida mujassamlantirgan, keng qamrovli diniy tizimni yaratishga harakat qildi. Moniyning ta'limoti uning «Barhayot Injil», Shopur ibn Ardashirga bag'ishlab yozgan «Shopuroqon» asarlarida o'z ta'limotini ilgari suradi.

Beruniy Moniy va uning ta'limotini tahlil qilar ekan, Budosaf, Zardusht va Budda qatorida uni ham «payg'ambarlik da'vo qilgan kishilar» qatoriga qo'shadi. Moniy majusiylar, xristianlar va «sanaviya» (ikkilanuvchilar) mazhablarini yaxshi o'rgangan. Zotan, «Shopuroqon» asarida Moniy shunday deydi: «Hikmat va yaxshi amallar doimo (xudoning) elchilari vaqti-vaqti bilan keltirib turganlarining o'zidir. Bir zamon u (hikmat va yaxshi amallar) Bud (Budda demoqchi — N.R.) ismli elchi orqali Hindiston mamlakatiga, bir zamon Zardusht orqali Eron zaminiga va bir zamon Iso orqali Mag'rib zaminiga yuborilgan. So'ngra bu oxirgi asrda men Moniyga — haqiqiy xudoning elchisiga — shu vahiy tushirilib va shu payg'ambar keltirilib, (men orqali) Bobil zaminiga yuborildi». Moniy haqiqatan ham payg'ambarlik da'vo qilgan. Lekin shunisi ham borki, Budda ham, undan keyin o'tgan Moniy ham «hikmat va yaxshi amallar» haqida gapirmoqda. Bu hikmat va amallar nimani anglatadi? Chamasi, Moniy yuqoridagi uchta mazhab zaminida shakllantirgan o'zining hayotda bajarish mumkin bo'lgan amallari, aqidalari to'g'risida aytmoqda.

Moniy abjad harflari tartibida yigirma ikki harfni joriy qilgan va shu harflar tartibida o'zining Injilini yaratgan. Ana shu Injilida Moniy, Iso Masih «Furoqlit» asarida men to'g'rimda xabar bergan, deb payg'ambarlar muhri ekanini dalolat qilgan. Qadimgi turkiy adabiyot ko'p qatlamli, turli mazmundagi manbalarga tayanishi bilan diqqatga sazovordir. Qolaversa, turkiy xalqlar yashagan zamindagi keng ommaga to'liq ma'lum bo'lmagan, yetib bormagan shunday yozma manbalar borki, bu yozma manbalarning turkiy xalqlar adabiyoti tarixida tutgan o'rnini belgilamasdan turib, qadimgi turkiy xalqlarning ma'lum tarixiy bosqichdagi madaniy, ijtimoiy-siyosiy mavqeini belgilab bo'lmaydi. Milodning boshlaridagi davr mafkurasi, jamiyatdagi ma'naviy bo'shliq aynan shu

asarlari orqali to'ldirildi. Jamiyatga komil insonni yetkazib berishda mas'uliyatli vazifani moniylik oqimi va bu oqimdagi adabiyot bajardi. Shu boisdan moniylik oqimining va uning ta'sirida yozma adabiyotning paydo bo'lishi tasodif emas, balki zarurat bo'lgan edi. Moniylik oqimidagi adabiy yodgorlikning bizga yetib kelgan namunasi «Xuastuanift» (Moniylarning tavbanomasi) va bir qator moniylik she'rlari bunga misoldir.

«Xuastuanift»ning qadimgi turkiyda uchta nusxasi bor. London va Berlin nusxasi — moniy yozuvida, Sankt-Peterburg nusxasi — eski uyg'ur yozuvida bitilgan. To'lig'i — London nusxasi, noto'lig'i — Berlin nusxasidir. Asar yaratilgan davr to'g'risida V.V. Radlov fikr bildirib, milodiy V asr deb aytgan edi, N.Ye. Malov esa VII asr deb qaraydi. Moniylik oqimining mavqeyi hamda til xususiyatlariga asoslanib xulosa chiqariladigan bo'lsa, V.V. Radlovning fikri haqiqatga yaqin bo'lib chiqadi. Sankt-Peterburglik L. Dmitrieva har uchala nusxa asosida 1963-yilda «Xuastuanift»ning yig'ma matnini yaratdi.

Insoniyatni solihlikka yetaklashda dunyoning turli joylarida mushtarak yo'llar mavjud bo'lib, bu yo'llar bir manzilga olib boradi. Manzil — inson, inson ko'ngli. Hindistonda — buddaviylik, Eronda — moniylik, Yaqin Sharq mamlakatlarida — islom, aqidalar-u e'tiqodlar turlicha bo'lsa-da, maqsad bir. Ana shu mushtarak yo'llar bir manzilda — komillik manzilida tutashadilar. Bugun biz ko'p gapirayotgan ma'naviyatning pirovard natijasi ham jamiyatga komil insonni tarbiyalab yetishtirishdan iborat bo'lgan edi va shunday bo'lib qoladi.

Komillikka erishgan jonotlar orasida eng oliysi insondir. Komillik pand-u nasihatlariga quloq tutishnigina emas, amaldagi xatti-harakatni, mushohadani talab etadi. Komillikning da'vatkor qudrati adabiyotdadir. Qadimdan shunday bo'lib kelgan va bugungacha davom etib kelmoqda. Tarixga nazar tashlasak, Markaziy Osiyoda istiqomat qilgan turkiyzabon xalqlarning islomiyatgacha bo'lgan adabiyoti bu jihatdan namunadir. Gap V—IX asrlarda zaminimizda yaratilgan moniylik va buddaviylik oqimidagi adabiyot to'g'risida ketyapdi. Bu davr turkiy tilli adabiyotida aniq maqsadga — komil insonlarni tarbiyalashga yo'naltirilgan alohida da'vat-u aqidalarni

ko'ramiz. Gap jamiyatning bunga muhtojligida emas, balki sog'lom jamiyat barpo qilish, ruhan sobit va uyg'oq nasl yaratishga intilishda bu davrning alohida o'ziga xosligidadir.

Islomgacha yaratilgan yozma obidalar orasida moniylik oqimidagi she'rlar, «Xuastuanift» (yoki «Moniylarning tavbanomasi»), buddaviylik oqimiga mansub «Maytri smit», «Oltun yorug'» (ya'ni oltin singari nur) hamda ko'plab buddaviylik va moniylik matnlari parchalari hamma davrda ham Markaziy Osiyo turkiy xalqlarining ijodiy mahsuli bo'lib keldi. Mazkur adabiy yodgorliklar orasida «Oltun yorug'» diqqatga sazovor bo'lib, bir necha asrlar davomida Turonzaminida ma'naviy muhitning barqarorlashuvida katta xizmat qildi.

Asar buddaviylikka mansub bo'lib, xalqning shuuriy izlanishlari, e'tiqod butunligi orqali paydo bo'ldi. Asar turkiy tilli xalqlar orasida e'tiborga molik asar bo'lgani uchun ham X–XVIII asrlar davomida o'n marta ko'chirilgan va sharqdagi ko'p tillarga tarjima qilingan. «Oltun yorug'»ning Radlov-Malov nusxasi 10 kitobdan iborat. Asarni 1910-yili rus olimi S.Ye. Malov Xitoyning Gansu viloyatiga qarashli Vinshgu qishlog'idagi buddaviylar ibodatxonasidan topgan. Asar qo'lyozmasi 355 varaq (710 sahifa)dan iborat bo'lib, 1687-yili ko'chirilgan. Hozirda bu nusxa Sankt-Peterburgning Osiyo muzeyida saqlanadi. Bu asarni birinchi marta V.V. Radlov va S.Ye. Malov eski uyg'ur-turk alifbosida chop ettirganlar. O'nta kitob jami 31 bo'limni o'z ichiga oladi.

«Oltun yorug'» asari o'z davrida buddaviylikka e'tiqod qiluvchi qavmlar orasida keng tarqalgan. Bu asar ular e'tiqod qiladigan buddaviylik qonunlaridan iboratdir. «Oltun yorug'» mazmunan va mohiyatan buddaviylikning maxayana mazhabiga oiddir.

Maxayana ta'limoti O'rta Osiyoda keng tarqalgan. Ayniqsa, Kushon davlatida shoh Kanishka hukmronligi (uning hukmronligi milodiy 78-yildan boshlangan) davrida maxayana keng tarqalib, rasmiy diniy oqim darajasiga ko'tarildi. Kanishka buddaviylik tarixida «ikkinchi Ashok» (miloddan oldingi 274–268, 236–234-yillarda hukmronlik qilgan shoh, u Baqtriyaga, So'g'dga missionerlar yuborgan) nomi bilan shuhrat qozondi. Kanishka

davrida «Oltun yorug'»dan boshqa, maxayana mazhabining asosiy qadalarini targ'ib qiladigan ko'plab asarlar yaratildi.

«Oltun yorug'» asarining qadimgi turkiydagi to'liq nomi «Altun yorug', yaruq, yaltiriqligh, qopta kütülmsh nom iliki atligh nom huy – Oltin rangli, yorug', yaltiroq, hamma (narsa)dan ustun uradigan no'm podshohi nomli no'm bitigi» deb nomlanib, hozirgacha «Oltun yorug'» deb nomlanib keladi. Asarning sanskritcha nomi «Suvarnaprabhasa»dir. «Oltun yorug'»ning asl matni taxminan milodiy I asrda yaratilgan bo'lib, sudur (sutra)lardan tashkil topgan. Sudur sanskritcha so'z bo'lib, «hikmatli so'z, qisqa yo'llanma» ma'nosini bildiradi.

Bu terminning boshqa ma'nolari ham bor. Har bir bo'limda buddaviylikning muhim jihatlari to'g'risida Tangrilar tangrasi Burxon bilan Xo'rmuzd hamda boshqa tangrilar o'rtasida savol-javob kechadi. Buddaga berilgan savol bilan mavzu boshlanadi. Budda savolga javob berayotganda, orada hikoyalar ham kiritiladi.

Bu asar boshdan-oxir maxayana mazhabini targ'ib qilishga qaratildi. Savol tug'iladi: nima uchun aynan maxayana mazhabi asosida yaratildi va Kanishka ham aynan shu ta'limotni yoyish uchun xizmat qildi. Zotan, maxayana ta'limotida ichki poklanish, ruhiy, ma'naviy sog'lomlik bosh o'rin tutadi. Qolaversa, Markaziy Osiyodagi azaliy ma'naviy muhit ham maxayana mazhabi bilan uyg'unlashadi. «Oltun yorug'»ning asl nusxasi yaratilish davri, birinchidan, aynan Kushon imperiyasining kuchayib, Hindistonning katta qismini egallab olgan davrga to'g'ri keladi. Ikkinchidan, Kushon imperiyasi Markaziy Osiyodagi turkiy qavmlar davlati bo'lgani bois, bu imperiya hukmronligiga qadar buddaviylik O'rta Osiyoda, xususan, Janubiy O'zbekiston hududida endi yoyilib borayotgan edi.

Maxayana «katta g'ildirak» yoki «najotning katta yo'li» degan ma'noni bildirib, buddaviylikda asosiy yo'nalishlardan biridir. Maxayana mustaqil yo'nalish sifatida milodgacha I asrda ilk buddaviylik maktabi maxasangxiki asosida tashkil topgan. Maxayananing to'liq shakllanishi milodning boshlariga – sutralar alohida guruh sifatida paydo bo'lgan davrga to'g'ri keladi.

Maxayana yoʻnalishini buddaviylik bilan shugʻullangan Nagarjuna, Ashvagxosha, Shantarakshita, Chandrakirti kabi buyuk faylasuflar rivojlantirdilar.

◆ **Uslubiy tavsiyalar:**

«FSMU» texnologiyasi

Ushbu texnologiya munozarali masalalarni hal etishda hamda oʻquv jarayonini bahs-munozarali oʻtkazishda qoʻllaniladi, chunki bu texnologiya talabalarni oʻz fikrini himoya qilishga, erkin fikrlash va oʻz fikrini boshqalarga yetkaza olishga, ochiq holda baxslashishga hamda, shu bilan birga, baxslashish madaniyatini oʻratadi. Tinglovchilarga tarqatilgan oddiy qogʻozga oʻz fikrlarini aniq va qisqa holatda ifoda etib, tasdiqlovchi dalillar yoki inkor etuvchi fikrlarni bayon etishga yordam beradi.

F – fikringizni bayon eting.

S – fikringiz bayoniga sabab koʻrsating.

M – koʻrsatgan sababingizni isbotlovchi dalil (misol) keltiring.

U – fikringizni umumlashtiring.

Nazorat savollar.

1. *Islomgacha boʻlgan davrdagi qanday diniy taʼlimotlar haqida bilasiz?*
2. *«Oltun yorugʻ» asarining mazmuni va kompozitsiyasi qanday tuzilgan?*
3. *«Xuastuanift»ning nechta nusxasi bor?*
4. *Buddaviylikdagi maxayana yoʻnalishi nima?*

YOZMA YODGORLIKLAR

◆ **Reja:**

1. *Turon zaminidagi qadimgi yozuv va yodgorliklar.*
2. *«Avesto» — tarixiy va adabiy manba.*
3. *Oʻrxun-Enasoy yodgorliklari.*
4. *Yozma yodgorliklar poetikasi.*

◆ **Tayanch soʻz va atamalar:** *Soʻgʻd yozuvi, xorazm yozuvi, oromiy yozuvi, «Avesto», zardushtiyluk, «Oʻrxun-Enasoy», «Kultegin», «Toʻnyuquq», «Bilga xoqon».*

Maʼlumki, Turon juda qadimiy madaniyat beshiklaridan biri. Arxeologik qazishmalar natijalarida, yunon, xitoy, hind va arab tarixchilari kitoblarida zaminimizda eramizdan oldingi bir necha ming yilliklarda ham insonlar hayot kechirganliklari haqida daliliy maʼlumotlar beriladi. Demak, qadimiy Turon zaminda muayyan kishilik jamiyati shakllangan va taraqqiy etgan. Qadimgi mif va afsonalar, «Avesto», «Behustun», «Bundahshin», «Oʻrxun-Enasoy yodgorliklari», moniylik adabiyoti, «Xuastuanift» kabilar muayyan tarixiy ildizga ega boʻlgan madaniy, adabiy-badiiy tafakkurning mahsulidir.

Yozma manbalarning guvohlik berishicha, miloddan avvalgi VII–VI asrlarda Oʻzbekiston hududida soʻgʻdiylar, baqtriyaliklar xorazmliliklar, sak va massaget elatlari yashaganlar. Zarafshon va Qashqadaryo vodiysida dehqonchilik bilan shugʻullanuvchi koʻplab aholi istiqomat qilgan. «Avesto»da bu hudud Soʻgʻda; Behistun yozuvlarida esa Soʻgʻuda; Arrian, Strabon asarlarida Soʻgʻdiyona deb nomlangan.

Amudaryoning quyi oqimida yashagan oʻtroq dehqon elatlari Xorazmliliklar boʻlgan. Bu yurt «Avesto»da Hvarizam, Behistun yozuvlarida Hvarazmish, Arrian, Strabon asarlarida Xorasmiya

deb atalgan. Baqtriyaliklar esa Surhon vodiysi, Afg'onistonning shimoli, Tojikistonning Janubiy hududlarida joylashgan. Bu hudud «Avesto»da Bahdi, Behistun yozuvlarida Baqtrish, yunon tarixchilari asarlarida esa Baqtriana, Baqtriya deb yuritilgan. Cho'l va Amudaryo bo'ylarida ko'chmanchi massaget qabilalari yashaganlar. O'rta Osiyoning tog'lik, cho'l va sahro yerlarida asosiy mashg'uloti chorvachilik bo'lgan saklar istiqomat qilishgan.

Qadimda O'zbekiston hududida yashagan mazkur xalqlarning o'z yozuvlari ham bo'lgan. Turon va Eron o'lkalarida dastlab Oromiy yozuvi keng tarqalgan. Greklar tomonidan Markaziy Osiyoning bosib olinishi natijasida grek yozuvi ham qo'llanila boshlaydi. Demak, Markaziy Osiyo xalqlari dastlab oromiy, grek, forsiy yozuvlardan, keyinchalik esa «Avesto», Xorazm, So'g'd, Kushon, run (O'rxun-Enasoy) va uyg'ur yozuvi kabi turli yozuvlardan foydalanishgan.

«Avesto» yodgorligi zardushtiylikning muqaddas kitobidir. «Avesto» qadimgi mif va afsonalarni o'zida jamlagan. «Avesto» O'rta Osiyo tarixidagina emas, balki dunyo madaniyati tarixida muhim voqeadir. «Avesto» to'g'risida so'z ketganda, albatta, Zardusht shaxsi to'g'risida so'z yuritiladi. Zardushtning ta'limoti «Avesto»ni yuzaga keltirdi. Zardusht «Avesto»ni qanday yaratgani to'g'risida turli rivoyatlar mavjud. Bu rivoyatlardan ma'lum bo'lishicha, «Avesto» dunyo tarixida ilk muqaddas kitob hisoblanadi. «Zardusht majusiylar «Abisto» deb ataydigan kitob bilan yuzaga keldi. Bu kitob barcha xalqlar tillariga muxolif bir tilda yozilgan va hamma bilishi uchun u tildagi harflar soni hamma tillar harflaridan ortiq edi». Beruniy bu o'rinda «Avesto» tilidagi undoshlarni anglatish uchun qo'shimcha belgilarni, shuningdek, qisqa unlilarni bildiruvchi belgilarni ham nazarda tutgan.

Beruniy Zardushtning sharqda mashhur bo'lganiga oid dalillarni keltiradi. U yozadiki, ibroniyalar Zardushtni Ilyos payg'ambarning shogirdlaridan biri bo'lganiga da'vo qiladilar. Yana rumliklar, yunonlar ham Zardushtni o'zlariga yaqinlashtirib, turli dalillarni keltirganini yozadi.

Beruniy «Avesto»ga oid dalillarni o'rganib, bu asarning asliyati va uning tuzilishi haqida ham dalillarni bayon qiladi. «Podsho

Doro ibn Doro xazinasida «Abisto»ning o'n ikki ming qoramol terisiga tillo bilan bitilgan bir nusxasi bor edi. Iskandar otashxonalarini vayron qilib, ularda xizmat etuvchilarni o'ldirgan vaqtda uni kuydirib yubordi. Shuning uchun o'sha vaqtdan beri «Abisto»ning beshdan uchi yo'qolib ketdi. «Abisto» o'ttiz nask edi, majusiylar qo'lida o'n ikki nask chamasi qoldi. Biz Qur'on bo'laklarini haftiyak deganimizday, nask «Abisto» bo'laklaridan har bir bo'lakning nomidir».

«Avesto» Zardusht nomi bilan bog'lansa-da, bu noyob asar bir davrning mahsuli emasligini ham ta'kidlamog' darkor. «Avesto» bir necha asrlar davomida shakllanib, yaxlit asar holiga kelgan. Bu jarayon dunyo madaniyati tarixida sinovlardan o'tgan tajriba bo'lib, «Avesto» ana shu tajribaning mahsullaridan biridir. Sharqda bu jarayonning namunalari kuzatiladi. Qadimgi Xitoydagi falsafiy risolalar, Bibliya ham shakllanganda, ana shu yo'lni — asrlar yo'lini bosib o'tgan.

«Avesto»ni Iskandar kuydirib tashlagan ekan, bugungi kundagi mavjud nusxa qanday paydo bo'lgan degan savol tug'iladi. Bu tiklangan nusxa Sosoniylar sulolasi hukmronligining ilk yillarida paydo bo'lgan. Sosoniylar sulolasining ilk hukmdori Ardasher Bobakon o'z saroyidagi Xirbadan nomli donishmandga «Avesto»ni qayta tiklash vazifasini topshiradi. Xirbadan bir qancha zardushtiy ulamolari bilan birga asarni qayta yozib olib, qaytadan tartib beradi. Shunday qilib, mavjud nusxa Sosoniylar sulolasi davrida shakllantirilgan. Shopur II davrida Ozarpod Mehrosin «Avesto»ning parokanda qismlarini to'plab, asardagi ko'plab nomlar, atamalarni sharhlab, «Zand Avesto» nomli kitob yaratadi. «Zand Avesto»ni bu ulkan asarning sharhi va «Kichik Avesto» deb aytish mumkin. Bugungi mavjud nusxa 1278-yili ko'chirilgan.

«Avesto»ning eng qadimiy qatlamiga ko'ra, shunday xulosa chiqarish mumkinki, zardushtiylik urug'chilik jamiyatida — tabaqalashish boshlanganda va hukmron tabaqa o'z hukmini o'tkaza boshlaganda yaratilgan. «Avesto» faqat zardushtiylik oqimining muqaddas yodgorligi bo'lib qolmay, Markaziy Osiyo xalqlarining ijodiy qobiliyati, og'zaki ijodi, e'tiqodi va tasavvurlarining mahsuli hamdir.

Ayrim yevropalik olimlarning aytishlaricha, Zardusht o'z davrida ta'qibga uchragan. Ammo u buyuk payg'ambar, insoniyat najotkori deb e'tirof etilgan. Adabiyotlarda Zardushtning tug'ilgan yilini aniq ko'satish imkoniyati yo'q. Ayrim ma'lumotlarga qaraganda, Zardusht bronza davridan temir davriga o'tilayotgan paytda yashagan, bu davr miloddan oldingi 1500–1200 yillarga to'g'ri keladi. Zardushtning o'z davridagi siyosiy vaziyatda muhim rol o'ynagani uni najotkor sifatida talqin qilishga sabab bo'lgan bo'lishi mumkin. Kohinlar xalqqa qarshi yaylovlarni tortib olib, xalq jamoa bo'lib ishlaydigan ibodatxonalarni vayron qilib, o'zlarining siyosatini yurgizar edilar. Buning ustiga, eski kultlarga sig'inish oqibati ham kohinlar va zodagonlarning manfaati uchun mos edi. Mana shunday tarang vaziyatda Zardusht keng ommaning manfaatlarini himoya qilib, o'troq chorvador qabilalarning vakili sifatida maydonga chiqdi va payg'ambar deb e'tirof etildi. Zardusht ta'qibga uchragani uchun ham ongli ravishda unutilgani aniqroq. Yangilik va yangi g'oyalarning taqdiri har doim oson kechavermagan.

Zardushtiylik miloddan oldingi VI asrdan milodiy VII asrgacha uzluksiz ravishda Yaqin va O'rta Sharqning katta qismida faoliyat ko'rsatdi. Fors davlati Sharqdagi bu hududlarni egallab olishi natijasida zardushtiylik ham o'sha o'lkalarga kirib bordi. Iudaizm, masihiylik, buddaviylik kabi diniy oqimlar zardushtiylikning muhim aqidalarini, jumladan, nur va zulmat haqidagi aqidalarni o'zlashtirdi. Ayri misollarni keltiraylik. Zardushtiylik rivoyatlariga ko'ra, Zardusht o'ttiz yoshga kirganda, vahiy oldi (Iso Masih o'ttiz yoshida yer yuzida xizmatini boshlagan); Mana shu buyuk hodisa Gohlardan (Yasna 43) eslanadi va pahlaviy tilida yozilgan «Zadspram» asarida qisqacha tavsiflanadi. Bu asarda hikoya qilinishicha, bir kuni Zardusht bahor bayramida olomon bilan ishtirok etib, tongda xaomi tayyorlash uchun suvga boradi. U daryoga tushib, daryo oqimining o'rtasidan suv olishga harakat qiladi. U qirg'oqqa qaytganda (shu paytda u udumga ko'ra, pok bo'ldi) unga vahiy keldi. Qirg'oqda u yaltirab turgan mavjudotni ko'rdi, bu mavjudot Zardushtga «Yaxshi fikr» sifatida zohir bo'ldi (Yangi Ahdning to'rtta xushxabarida Iso Masihning Yahyo pay-

g'ambar tomonidan Iordan daryosi suvida suvda imonga kiritilishi hikoya qilinadi. Shu lahzada Iso Masihning ustiga kaptar shaklida Muqaddas Ruh Xudo tomonidan yuboriladi). Xo'rmuzd o'z ta'limotini yoyish uchun Zardushtni xizmatga da'vat etgani singari, Xudo Iso Masihni xizmatga da'vat etadi. Har ikkalasi — Zardusht va Iso Masih haqiqatni insoniyatga yetkazish va yoyish uchun xizmat qiladi. Har ikkalasi, shuningdek, Budda ham, insoniyatning najotkori sifatida talqin qilinadi. Mana shu analogiyaning o'zi ham zardushtiylikning Yaqin va O'rta Sharq mamlakatlari hayotida mustahkam o'rin olganini dalillaydi.

O'rxun-Enasoy yozma yodgorliklarining topilish tarixi, bu yodgorliklar yuzasidan XVIII–XIX asrlarda bo'lib o'tgan munozaralar, bu yodgorliklarning o'qilish tarixi to'g'risida jahon turkiyshunoslari, jumladan, o'zbek olimlari ham qator fikr-mulohazalar bildirganlar. Biz bu o'rinda qadimgi turkiy yodgorliklarning yaratilishiga sabab bo'lgan tarixiy sharoit va madaniy muhit to'g'risida qisqacha to'xtalamiz.

Ma'lumki, turk xoqonligi barpo bo'lmasdan oldingi Markaziy Osiyoning ijtimoiy-siyosiy tarixi jujanlar (manqurtlar) tarixi bilan ham bog'liq. Lekin ungacha ham turkiy qavmlar Markaziy Osiyoning turli hududlarida xonliklarga uyushgan, siyosiy jihatdan esa tarqoq holda yashardilar. Bu qavmlarni jujanlar temir qurollar yasashga, turmushda kerak bo'ladigan ashyolar yasashga majbur qilardilar. Jujan xonlari turkiy qavmlarni «temirchi qullarim» deb haqoratlardilar. Jujanlar asoratidan qutulish uchun 535-yili boshlangan harakat 545-yilga kelib kuchaydi. Turkiy qavmlar g'arbiy To'ba sulolasi bilan hamkorlikda jujanlarga qarshi kurashga otlandilar. Lekin jujanlar bilan urush boshlash uchun bir bahona kerak edi. Ashin urug'ining yo'lboshchisi Bo'min jujanlar xoni Aynag'ayning qiziga sovchi jo'natdi. Bo'minning xatti-harakati Aynag'ayga haqorat bo'lib tuyuldi va Bo'minning elchilari orqali unga haqoratomuz javob berdi. Bo'minga aynan shu javob kerak edi. Bo'min vaqtini qo'ldan boy bermay, jangga otlandi. Tez orada Bo'min Aynag'ayni tor-mor qildi. Bu voqea 551-yilda yuz bergan edi. Bo'min jujanlar asoratidan qutulgandan keyin Bo'min Turk xoqonligiga asos soldi.

O'rxun-Enasoy yozma yodgorliklari qadimgi turkiy adabiyotining alohida bir qatlami va yo'nalishi sifatida turkiyshunoslikda kam o'rganilgan. Bu yodgorliklarini tizimli ravishda ilk yozma adabiyotning namunasi sifatida o'rganishni boshlab bergan olim rossiyalik olim I.V. Steblevadir. Qadimgi turkiy yozma yodgorliklarni o'zbekchaga tabdil qilish, tadqiqot ishlari olib borishda O'zbekistonda ham ma'lum ishlar amalga oshirilgan.

Qadimgi turkiy yozma yodgorliklar bevosita eposlar zaminida o'sib chiqqan adabiyot ekani bilan diqqatga sazovor. Shuningdek, tarixiy voqealarning xalq og'zaki ijodi ruhida bayon qilinishi yozma adabiyotning o'ziga xos turi yaratilishiga asos bo'lgan.

Ma'lumki uyg'ur yozuvi O'rxun-Enasoy (run) yozuvi bilan oldinma-keyin paydo bo'lgan. Bu yozuv, ayniqsa, Sharqiy Turkiston, Movarounnahr va Xurosonda keng tarqalib, uzoq vaqt iste'molda bo'lgan. Arab istilosidan keyin Arab yozuvi joriy etilgan bo'lsa-da, hatto Temuriylar davrida ham uyg'ur yozuvidan foydalanilgan. Yusuf Hos Hojib «Qutadg'u bilig» dostonining Vena kutubxonasida saqlanayotgan qo'lyozma nusxasi, Ahmad Yugnakiyning «Hibat ul-haqoyiq» asari, Xorazmiyning «Muhabbat-noma»si kabilar uyg'ur yozuvida ko'chirilgan. Ming yildan ortiq davr ichidagi adabiy-madaniy yodgorliklarning barchasi arab tilida va yozuvida bitilgan.

O'rxun-Enasoy yodgorliklari, mazkur yozma yodgorliklar O'rxun va Enasoy daryolari havzalaridan topilgani bois, shu nom bilan ataladi. Dastlab, Enasoy daryosi bo'ylarida noma'lum yodgorliklar mavjudligi haqidagi xabarni rus xizmatchisi Remezov, shved olimi Iogan Stralenberglar ma'lum qilishadi. Bu sirli yodgorliklarni o'rganish tajribasi XVIII asr boshlaridanoq boshlangan bo'lsa-da, dastlabki urinishlar natija bermaydi. XIX asrning birinchi choragida Grigoriy Spasskiyning «Sibirskiy vestnik» jurnalida O'rxun-Enasoy yodgorliklari haqidagi maqolasi e'lon qilinadi va u lotin tiliga tarjima qilingandan so'ng dunyo olimlarining diqqatini o'ziga jalb etadi.

1889-yilda fin olimlari, bu yodgorliklar fin madaniyatiga taalluqli deb xulosa chiqarishadi. Ammo fin jamiyatining taxmini uzoqqa bormaydi. 1889-yildayoq rus sayyohi va yozuvchisi

N.M. Yadrinsev Mo'g'ilistondagi Kosho-Saydam vodiysida O'rxun daryosi bo'ylarida Enasoy yodgorliklariga o'xshash yodgorliklar topadi. «Noma'lum yozuv» bilan birga ba'zilar xitoy tilida, xitoycha belgilar bilan yozilgan edi. 1890-yilda fin-ugor jamiyati, 1891-yilda Rossiya fanlar akademiyasining akademigi V.V. Radlov boshchiligida O'rxunga katta ekspeditsiya uyushtiriladi. 1892-yilda esa mazkur ekspeditsiyalarning natijalari ikkita atlas shaklida nashr qilindi. Ammo bu yodgorliklarning siri birdaniga ochildi. Bu yozuv run (sirli) yozuv nomini oladi.

Yodgorliklarni birinchi bo'lib, daniya olimi Vilgelm Tomsen o'qishga muvaffaq bo'ladi. U, bu yodgorliklarni o'qishda turli alifbolarga tayanmaydi, aksincha, dastavval harflarning o'zaro nisbati va o'xshashliklarini aniqlashga kirishadi. U, bu yodgorliklarda bir-biriga monand va monand bo'lmagan harflar turkumi borligini aniqladi, bu ikkala turkumdagi harflar oldingi va keyingi qator harflar bo'lsa kerak, bu xususiyat esa turkiy tillarga xos degan tahminga keladi. Uning tahmini to'g'ri chiqadi. U dastlab «tangri», «turk» degan so'zlarni o'qib oldi va 1893-yilning 25-noyabrda deyarli barcha harflarni aniqlab, yodgorliklarning «siri»ni ochdi. Bu orada akademik Radlov ham 15 ga yaqin harfni aniqlab olgan edi. V.V. Radlov V. Tomsenning va o'zining kashfiyotiga tayanib, O'rxun daryosi atrofida topilgan katta yodgorliklar matnini birinchi bo'lib tarjima qildi. N.M. Yadrinsev topgan yodgorliklar turk xoqoni Bilgaxoqon va uning ukasi Kulteginning qabr toshlariga o'yib yozilgan yodgorliklar ekan. Shu vaqtdan boshlab Enasoy va O'rxun daryolari atrofidagi yodgorliklar «O'rxun-Enasoy yodgorliklari» deb atala boshladi. Shu bilan birga, yodgorliklar yozuvi turkiy run yozuvi deb ham yuritildi. Chunki olimlar qadimgi german, got, fin yozuvi va boshqa yozuvlarni topganda, ularni run yozuvi («yashirin», «sirli» yozuv) deb nomlagan edilar. Endi bu termin O'rxun-Enasoy yozuviga nisbatan ham qo'llanila boshladi.

Keyinchalik O'rxun-Enasoy yozuvining yangi-yangi yodgorliklari topildi, o'rganildi va aniqlandi. N.M. Yadrinyev 1891-yilda Ongin daryosi atrofida yangi yodgorliklar topdi. Aka-uka Klementslar Selenga daryosi atrofida turk xoqonlarining maslahatchisi

To'nyuquqqa atab yozilgan katta yodgorlikni kashf qildilar. O'rxun-Enasoy yozuvi bilan so'g'd yozuvi o'rtasida ma'lum o'xshashliklar bor. Shunga ko'ra, O'rxun-Enasoy yozuvining vujudga kelishida undan ilgari paydo bo'lgan so'g'd yozuvining ta'siri bo'lgan deb hisoblash mumkin.

O'rxun-Enasoy yodgorliklari til va yozuv yodgorligi bo'lishi bilan birga, tarixiy manba hamdir. Bu yodgorliklar V–VIII asrlardagi ijtimoiy-iqtisodiy hayotni o'rganishda qimmatli material va ma'lumotlar beradi, turli turkiy xalqlar va qabilalarning urf-odatlarini, e'tiqodi va boshqalar bilan tanishtiradi. O'rxun-Enasoy yodgorliklarining ma'lum badiiy qimmati ham bor. Ularda ko'pincha she'riy misralar bo'lishi bilan birga ba'zi nasriy parchalar ham she'r kabi jaranglaydi, turli tarixiy voqealar bayonida ayrim lavhalar birmuncha badiiy uslubda tasvirlanadi, badiiy til vositalari qo'llaniladi. Xususan, qabr toshlaridagi «marsiyalar»ning badiiy ahamiyati ko'proq. Ular orqali biz vafot etgan kishining ma'lum portreti bilan motam tutuvchilarning ichki ruhiy kechinmalari bilan tanishimiz, shunga ko'ra, S.E. Malov V asr Enasoy yodgorliklarini «Qabrison poeziyasi» deb atadi.

«Avesto», «O'rxun-Enasoy» yodgorliklari va boshqa yozma yodgorliklar qadimgi O'rta Osiyo xalqlarining tarixi, ijtimoiy-iqtisodiy hayoti, madaniyati, tili va boshqalarni o'rganishda muhim manba bo'lishi bilan birga, ma'lum adabiy qimmatga ham egadir. 1896–1897-yillarda Avliyo ota shahri yaqinida Talas daryosi bo'yidan V–VI asrlarga doir beshta tosh yodgorliklari va boshqa yana ko'p yodgorliklar, jumladan, qog'oz, charm, yog'och va turli idish-tovoqlarga yozilgan yodgorliklar topildi.

Kultegin bitiktoshi qadimgi turkiy adabiy muhitni o'zida to'liq gavdalandiradigan, qadimgi turkiy adabiyotning o'ziga xosligini ko'rsatadigan yozma yodgorlikdir. Kultegin bitiktoshi (731-yili o'rnatilgan)dagi tarixiy voqealar va eposlarga xos syujetlar, badiiy-tasvir vositalari yagona tizimni hosil qilgan. Mazkur bitiktoshdagi ko'tarinki ruhni o'z vaqtida V. Tomson, P. Melioranskiy, P. Falyov kabi mashhur turkiyshunos olimlar payqagan edilar. Jumladan, P. Melioranskiy bundan yuz yillar oldin yozgan Kultegin bitiktoshiga bag'ishlangan magistrlik dissertatsiyasida

mazkur yodnomadagi ko'tarinki ruh eposlarning mahsulidir degan fikrni aytgan edi va bu fikr o'z isbotini topdi. Shuningdek, yodnomaning o'ziga xos bayon qilish texnikasi ham ayni turkiy eposlar xususiyatini gavdalandiradi. Bayonning uch qismi – boshlanma, mazmun taraqqiyoti va tugallanma bu yodnomadagi hikoyani izchilligini ta'minlaydi. Bayonning bu qismlari turkiy xalqlar og'zaki va yozma adabiyotining eng qadimiy ko'rinishiga xosdir. Har uch qismning mazkur yodgorlikdagi amal qilish jarayoni haqida aniqroq tasavvur hosil qilish uchun Kultegin yodnomasining dastlabki satrlariga murojaat qilaylik: «Uza kok tangri asra yag'iz yar qilintuqta akin ara kisi og'li qilinmis. Kisi og'linta uza achum apam Bomin qag'an, Istami qag'an olurmis. Oluripan turk bodunin alin torusin tuta birmis, itu birmis». Yuqorida ko'k osmon, ostda qora yer yaratilganda, ikkovining o'rtasida inson bolalari yaratilgan. Inson bolalari ustidan Bo'min xoqon o'tirganlar, o'tirib, turk xalqining davlatini, qonun-qoidalarini ushlab turgan, rioya qilib turgan.

Shu parchaning o'zida boshlanma, mazmun taraqqiyoti va tugallanma ham bor. Yer-u osmoning hamda insoniyatning yaratilishi – *boshlanma*, Bo'min va Istami xoqonlarning faoliyati – *mazmun taraqqiyoti*, qonun-qoidalariga rioya qilishlari esa *tugallanmadir*.

Bitiktosh matnining boshidan oxirigacha bu uch qismdan iborat parchalar davom etaveradi.

◆ Uslubiy tavsiyalar:

Ma'ruza oxirida 10–15 daqiqa vaqt qoldirib, talabalarga mustaqil ijodiy ishlashi uchun imkoniyat yaratiladi. Maqsad, darsni mustahkamlash orqali talabalarining mazkur mavzuga oid bilim va ko'nikmalarini sinab ko'rish. Odatda, axborot, ma'ruza xarakteridagi mavzularni o'tib bo'lgandan so'ng «Sinkveyn» usulini qo'llash maqsadga muvofiqdir. «Sinkveyn» qisqa gapda katta o'quv axborotini o'z ichiga olgan matn. «Sinkuyun» – fransuzcha so'z bo'lib, «besh» degan ma'noni anglatadi.

Dastlab «Sinkveyn» usuli talablari doskaga yoziladi, uni barcha talabalar yozib olishadi va bir varaq qog'ozga javob yozishadi. (Javob yozilgan varaqda talabaning ismi sharifi ko'rsatiladi). Keyin o'qituvchi tomonidan javoblar yig'ib olinadi. Bundan so'ng doskada mavzu yuzasidan tuzilgan «Sinkveyn» usulidagi

savollarga butun talabalar ishtirokida javoblar beriladi va mavzu xulosalanadi. Sinkveyn usuli talablari:

Birinchi qatorda mavzu bir soʻz bilan ifodalanadi.

Ikkinchi qatorda mavzu 2–3 ta soʻz bilan ifodalanadi.

Uchinchi qatorda mavzu bir nechta soʻz yoki gap bilan ifodalanadi.

Toʻrtinchi qatorda mavzuga oid tayanch soʻz va iboralar keltiriladi.

Beshinchi qatorda mavzu mazmuniga xulosa qilinadi.

Mustaqil ish mavzulari.

1. Qadimgi Turonda yashagan xalqlar madaniyati, tili va yozuvi.
2. Qadimgi xalqlar eʼtiqodi va xalq ogʻzaki ijodi.
3. Oʻrta Osiyo xalqlari madaniyatida yozuvlar tarixi.
4. Badiiy adabiyotning ilk davrida mifologiya.
5. Eng qadimgi ogʻzaki adabiyotda tur va janrlar.
6. «Avesto» va «Bundahshin»da gʻoya va mazmun jihatdan oʻxshashlik.
7. «Avesto»da mif va afsonalar tizimi.
8. «Avesto» va Xorazm madaniyati tarixi.
9. «Xuastuanift» va badiiy adabiyot.

ISLOM MADANIYATINING SHAKLLANISHI VA ILK MUSULMON UYGʻONISH DAVRI

♦ Reja:

1. *Islom madaniyatining vujudga kelishi va dastlabki davlatlar.*
2. *Xorazmiy va ilm-fan.*
3. *Ilm-fanda Fargʻoniy va Forobiyning oʻrni.*

♦ Tayanch soʻz va atamalar: *Somoniylar, qoraxoniylar, gʻaznaviylar, Xorazmiy, Al-Fargʻoniy, Forobiy.*

Arablar istilosidan keyin Markaziy Osiyo, xususan, Movarounnahrning madaniy, adabiy jarayonida keskin oʻzgarishlar yuz berdi. Birinchi navbatda, ijtimoiy, siyosiy vaziyat oʻzgardi, xalifalik yuzaga keldi. Davlat boshqaruvida yangicha tartib va qoidalar joriy qilindi. Xuroson noibi boʻlib turgan Maʼmun otasi Xorun ar-Rashid vafotidan keyin taxt uchun kurashlar jarayonida 813-yili Xuroson va Movarounnahrda katta zamindorlar Tohir ibn Husayn va boshqalar yordami bilan Bagʻdodda xalifalik taxtini egalladi. Shundan soʻng Tohir ibn Husayn xalifadan keyingi ikkinchi shaxs boʻlib qoldi. U oʻzining bu mavqeidan foydalanib, Xuroson va Movarounnahrda hokimiyatni qoʻlga oldi va oʻzini bu yerda mustaqil hokim deb eʼlon qildi. Shu yoʻsinda Tohiriylar sulolasi (821–873) paydo boʻldi. Xuddi shu davrda Movarounnahrda Somon avlodlari hukmronligi ham kuchaydi. Mahalliy hukmdorlar yordamiga suyangan xalifa Maʼmun (813–833) Asad ibn Somonning oʻgʻillari Nuh ibn Asadni — Fargʻona, Yahyo ibn Asadni — Shosh va Usrushona, Ilyosni esa Hirot hokimi etib tayinladi.

Tohiriylar Movarounnahrda Somoniylar hokimiyatini tan olgach, Somoniylar vassal sifatida taxt soʻraydi. 841-yili Nuh ibn Asad, koʻp oʻtmay Yahyo ham vafot etib, Samarqand va Shosh Ahmad ibn Asad qoʻliga oʻtdi. U taxtni Fargʻonadan Samarqandga

ko'chirib, bu shaharni o'z davlatining poytaxti deb e'lon qildi. Ahmad ibn Asad vafotidan keyin esa taxtni uning katta o'g'li Nasr ibn Ahmad egalladi (864–892).

Somoniylar davrida fors – tojik adabiyoti Movarounnahrning adabiy – ma'naviy hayotida muhim o'rin egalladi. Adabiy jarayon ijtimoiy-tarixiy jarayondan ajralmagan holda rivojlana bordi. Ilm-fan rivoj topdi. Buxoro Sharqning yirik madaniy, hunarmandchilik va savdo markaziga aylandi. Bu haqda as-Saolibiyning «Yatimat at-dahr» asarida qimmatli ma'lumotlar berilgan.

X asr va XI asrning birinchi yarmida badiiy adabiyot rivoj topdi. Biz bu davr adabiy jarayoni haqida o'z o'rnida to'xtalamiz. O'rta Osiyo madaniy hayotida arab va fors tillaridagi adabiyot muhim rol o'ynadi. Islomning yoyilishi va O'rta Osiyoda mustahkam qaror topishida arab tili asosiy rol ni o'ynadi. «Tarixda favqulodda bo'lgan va biz Uyg'onish deb ataydigan davrni yaratgan kuchlar» (Konrad) xuddi shu davrda yuzaga keldi. Uyg'onish davrining buyuk namoyandalari o'zlarining amaliy faoliyati, tarix, falsafa, mantiq, shuningdek, aniq fanlar sohasidagi kashfiyotlari bilan O'rta Osiyo tarixida chuqur iz qoldirdilar.

Somoniylar, G'aznaviylar va Qoraxoniylar davridagi madaniy, ilmiy muhit, jamiyatning yangi bir o'zanga solinishi natijasida Uyg'onish davri paydo bo'ldi. Quyida Uyg'onish davriga asos solgan O'rta Osiyo olimlaridan ayrimlarining faoliyati haqida qisqacha to'xtalamiz.

Xorazmiy (taxminan 783–850). O'rta Osiyoda aniq fanlarning, xususan, matematika ilmining paydo bo'lishi Xorazmiy nomi bilan bog'liq. Uning jahonshumul olim ekanini butun olam e'tirof etadi. Xorazmiyning ilmiy faoliyati antik davr fanidan Uyg'onish davridagi fanga ko'proq bo'lib xizmat qildi. Xorazmiy haqidagi dastlabki ma'lumot X asrda Ibn an-Nadim degan olimning «al-Fixrist» («Ro'yxat») nomli asarida uchraydi. Ma'lumot qisqa bo'lib, quyidagicha: «*Al-Xorazmiy*. Uning ismi – Muhammad ibn Muso, Xorazmdan. U al-Ma'mun davrida «Donolar xazinasi»ni boshqarish uchun tayinlangan, astronomiya ilmining bilimdonlaridan. Odamlar observatoriya kuzatuvlari boshlangunga qadar va keyin ham uning ikki zijiga (astronomik jadvaliga) tayanganlar.

Bu zij «as-Sindxind» nomi bilan mashhur. Xorazmiyning quyidagi kitoblari bor: birinchi va ikkinchi tahrirdagi «Zij», Quyosh soatlari haqidagi kitob», «Usturloblar bilan ishlash haqidagi kitob», «Usturlobning tuzilishi haqidagi kitob», «Tarix kitobi». Keyingi tarixiy manbalarda qayd etilishicha, Xorazmiy 813–833-yillar orasida «Tenglama va qarshilantirish hisobi muxtasari», «Qo'shuv va ayiruv haqidagi kitob», «Hind raqamlari haqidagi kitob»larini yozgan. Uning «Yerning shakli haqidagi kitob»i geografiya ilmiga bag'ishlangan.

Xorazmiy yozgan kitoblarini hayotiy zaruratga bog'ladi. Xorazmiyning xo'jaligi uchun astronomiya va matematika nihoyatda kerak edi. Xususan, kanallar qurish uchun ularning yo'nalishini to'g'ri belgilash, sug'oriladigan yerlarni o'lchash va hisob-kitoblarini olish, qishloq xo'jaligi taqvimini olib borish va boshqa qator ishlar aynan astronomiya va matematika fanlarining xizmati kerak edi. Jumladan, algebraga oid risolasining debochasiga shunday yozadi: «Men tenglama va qarshilantirish hisobi haqida kitob yozdim. Bu kitob arifmetikaning oddiy va murakkab masalalarini o'z ichiga oladi, chunki bu odamlarga meros bo'lishuvda, vasiyatnoma tuzishda, mol-mulkn bo'lishuvda va sud ishlarida, savdo ishlarida, har turli bitimlarda, shuningdek, yer o'lchashda, kanallar o'tkazishda, qurilish geometriyasida va boshqa shunga o'xshash qator ishlarda kerakdir».

Al-Xorazmiyning «Tarix kitobi» diqqatga sazovordir. Bu kitobning saqlanib qolgan parchalaridan Abu Rayhon Beruniy ham «Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar» asarida Muhammad s.a.v.ning tug'ilgan yilini keltirganda foydalangan. Shuningdek, Bag'dod shahrining qurilishi tarixi to'g'risida ham juda aniqlik bilan bayon qiladi: «145-yilning payshanbasida greklarning 1073-yil 1 nison oyi [eramizning 762-yil 1-apreli] boshlandi. Shu yili al-Mansur Bag'dodni qurishni boshladi. U bu shaharni Tinchlik shahri deb atadi... 146-yili dushanba kuni greklarning 1074-yili adar oyining 21chisi [763-yil 21-mart] boshlandi. Al-Mansur Tinchlik shahrini qurishni boshladi va o'z odamlari bilan u yerga ko'chib o'tdi...» Shuningdek, al-Xorazmiy xazarlar tomonidan Tibilisining olinishi, Ma'mun tarixiga oid qiziqarli

voqealarni shu asarida batafsil bayon qiladi. Xullas, al-Xorazmiyning «Tarix kitobi»ning saqlanib qolgan parchalari tarixiy voqealarga, tabiiy fanlarga oid ma'lumotlarga boydir.

Al-Xorazmiy «Yerning shakli haqidagi kitob»ida butun olamning geografik joylashuvi va ularning o'rtacha uzunliklari, qaysi gradusda joylashgani, mamlakatlar shaharlari, daryolari va xalqlari haqida batafsil ma'lumot beradi. Ayni paytda al-Xorazmiy yunon olimi Ptolemeyning «Geografiya» asaridan va Sharqda yaratilgan boshqa geografiyaga oid asarlardan foydalangan. Al-Xorazmiy ularga qaraganda ko'p aniqliklar kiritgan. Ayniqsa, O'rta Osiyo geografiyasiga, jumladan, aholining etnik tarkibi va joylashuviga oid ma'lumotlari bugungi kunda diqqatga sazovordir. Masalan, Ptolemey «Geografiya» asarida Kaspiy va Orol dengizini bitta dengiz deb qaraydi va O'rta Osiyodagi ikki yirik daryo — Oks (Amudaryo) ham Yaksart (Sirdaryo) bu dengizlarga quyiladi, deb ma'lumot beradi. Al-Xorazmiy bu ikkala dengizga alohida-alohida deb qaraydi va ayni paytda Orolni ko'l deb talqin qiladi va ikkila daryoning bu ko'lga quyilishi haqida aytadi. Al-Xorazmiy Kaspiy dengizini «Xorazm dengizi, Jurjon, Tabariston va Daylam dengizi» deb atagan edi. Olim bu dengizning qirg'og'ining chegaralari ham aniqlik bilan hisoblab chiqqan edi.

Al-Xorazmiy Kaspiy dengizini «Xorazm dengizi» deb atagan ekan, buni shunday tushunish kerak: qadimgi Xorazmning ta'siri va mavqei nafaqat Kaspiy dengizining sharqida va shimolida, balki bu dengizdan g'arbda ham kuchli bo'lgan edi.

Shuningdek, al-Xorazmiy O'rta Osiyoning, xususan, Shosh (hozirgi Toshkent), Tarband, Isfijob, Ushrushona kabi kichik turkiy davlatlari arablar istilosidan keyin ham mustaqilligini saqlab qolganini aytadi. Bu shaharlarning hozirgi qaysi hududlarga to'g'ri kelishi to'g'risida keyingi tarix asarlariga tayaniladi. Jumladan, Tarband o'rta asrdagi O'trodir.

Al-Xorazmiy davrida Shosh va Tarband hozirgi Toshkent viloyati, Janubiy Qozog'istonni o'z ichiga olgan. Xullas, al-Xorazmiyning geografiyaga oid asarida hozirgi O'zbekiston hududidagi turkiy davlatlar, jumladan, Shosh haqida ham kerakli va ishonchli ma'lumotlarni topishimiz mumkin.

Ahmad al-Farg'oniy (797–865). Abu-l-Abbos Ahmad ibn Muhammad ibn Qatir al-Farg'oniy — O'rta Osiyodan yetishib chiqqan matematik va astronom. Farg'ona vodiysi (hozirgi Quva shahri)da tug'ilgani uchun «Farg'oniy» taxallusni olgan. Yevropada lotinchalashtirilgan Alfraganus degan nom bilan mashhur bo'lgan edi. Xalifa al-Ma'mun asos solgan «Donishmandlar xonadoni» deb atalgan olimlar safida bo'lgan. Bu ulkan ilmiy markazning boshqa nomi «al-Ma'mun akademiyasi»dir. Bu akademiyaga Xorazmdan, Farg'onadan, So'g'diyonadan, Shoshdan, Forobdan, Xurosondan olimlar taklif qilingan.

Ahmad Farg'oniyning tarjimai holi haqida ma'lumotlar juda kam. Farg'oniyning ilmiy ishlari unga olam miqyosida shuhrat keltirdi. Uning usturlobga oid ikkita kitobi bor: «Al-Komil fi-l-usturlob» («Hammasi usturlob haqida»). Shuningdek, Farg'oniyning asosiy ishlaridan bo'lgan astronomiyaga oid «Fi san'at al-usturlob» («Usturlob tayyorlashga oid») asari ham mashhurdir. Bu asarining yana bir necha nomlari bor: «Djavami' 'ilm an-nudjum va-l-harakat as-samaviya» («Yulduzlar va samoviy harakatlar haqida bilimlar to'plami»), «Usul 'ilm an-nudjum» («Yulduzlar haqidagi ilm asoslari»), «Al-Mudxal ila 'ilm xa'it al-aflak» («Osmon tarkibi haqidagi fanga kirish»), «Kitab al-fusul attalatin» («O'ttiz bo'lim kitobi»). Farg'oniyning bu asari astronomiyaga bag'ishlangan arab tilidagi dastlabki adabiyotdir.

Ma'mun akademiyasida ikkita observatoriya ochilgan va o'sha davrning eng yaxshi astronomik asbob-uskunalari bilan jihozlangan edi. Ma'mun akademiyasining astronomlari yerning atrofini, yer meridianining uzunlik darajasini o'lchaganlar, yulduzlarni kuzatganlar, Zij (jadval)lar tuzganlar, ilmiy tadqiqot ishlari olib borganlar. Farg'oniyning bu asari XII asrda arab tilidan lotin tiliga, XIII asrda Yevropaning boshqa tillariga tarjima qilindi va mashhur bo'ldi. 1493-yili chop etildi. Uning astronomiyaga oid asarlari 700 yil davomida Yevropada qomus va darslik sifatida xizmat qildi. Farg'oniy yerning dumaloq ekanini ilmiy jihatdan asoslab berdi, yilning eng uzun kuni 22-iyun va eng qisqa kun 23-dekabr ekanini aniqladi. Shuningdek, u Quyoshda dog' borligini kashf qildi va Quyosh tutilishini ham oldindan aytib berdi. Tarixiy ma'

lumotlarga qaraganda, bu o'zbek olimining qimmatli ilmiy merosi uning zamondosh olimlari uchun muhim qo'llanma bo'lib xizmat qildi. Bu fikrning dalili sifatida shuni aytish mumkin: XII asrda Ahmad Farg'oniyning «Astonomiya asoslari haqida kitob»i lotin va ibroniy tiliga tarjima qilingan. Ahmad Farg'oniy geografiyaga oid asarlarning ham muallifidir.

Ahmad Farg'oniy umrining oxirgi yillarini Qohirada o'tkazdi. U Qohirada usturlobni qurish bilan mashg'ul bo'ldi. Bu asbob yulduzlarning joylashuvini aniqlashda va ular orasidagi masofani o'lchashda ishlatilgan. Shuningdek, Ahmad Farg'oniy Nilomer deb atalgan inshoot qurilishiga boshchilik qildi. Bu inshoot 861-yili Nil daryosi suvini o'lchash uchun o'rnatildi. Bu asbob Misr xalqining hayoti uchun juda muhim bo'lgan edi. Nil suvi ayrim paytlarda ko'tarilib, botqoq hosil bo'lishiga va suv toshqini oqibatida hosilning nobud bo'lishiga olib kelardi. Yunon muarrixi Gerodotning xabar berishicha, Nil toshganda nafaqat daryo sohilini, balki atrof hududlarni ham suv bosardi. Buning oqibatida Nil daryosini kechib o'tish uchun ikki kun vaqt ketardi. Ahmad Farg'oniy yaratgan Nilomer Rod orolida joylashgan bo'lib, toshqin haqida ma'lumot olish uchun muhim ahamiyatga ega edi. Bu inshoot hozirgacha odamlarning e'tiborida bo'lib keladi. 2007-yili Qohirada Ahmad Farg'oniyning haykali o'rnatildi.

Forobiy (872-yili Forob shahrida tug'ilib, 951-yili Damashqda vafot etgan). Sharqda «muallim as-soniy» (ikkinchi muallim) deb nom olgan Abu Nasr Forobiy tabiatshunoslik metafizika, matematika, mantiq, astronomiya, tibbiyot, axloq, musiqa kabi fanlar bilan shug'ullanib, juda katta boy ilmiy meros qoldirdi. U Aristotel ishlariga sharhlar yozdi va «ikkinchi muallim» degan unvon unga shu tufayli berilgan. Abu Nasrning g'oyalari ibn Sino, ibn Tufayl, ibn Rushd kabi mashhur faylasuflarning hamda o'rta asr G'arbiy Yevropa falsafasiga ta'sir ko'rsatdi. O'tror kutubxonasi tashkil topishi uning nomi bilan bog'lanadi.

Forobiyning tarjimai holini yaratish ishlari XI asrdan boshlangan. Jumladan shu asrda yashagan Abu Said ibn Ahmad o'ziga, ya'ni XI asrgacha yashagan buyuk donishmandlar haqida qomus tuzgan. Ana shu qomusda Forobiyning tarjimai holi yara-

tilgani haqida boshqa muarrixlar va biograflar Bayxaqiy, Kiftiy, ibn Abu Usaybiya, ibn Xolliqonlarning asarlarida ma'lumotlar berilgan. XI asrda yashagan Abu Said ibn Ahmadning qomusi topilmagan. Hamma manbalarda ham Forobiyning Forob (hozirgi O'tror) qishlog'ida tug'ilgani va Damashq shahriga borib madrasada muallimlik qilgani haqidagi ma'lumot berilgan. U Samarqandda, Shoshda madrasalarda o'qigani va mudarrislik qilgani haqida ma'lumotlar bor. Buyuk faylasuf ta'lim olish uchun arab xalifaligining poytaxti Bog'dodga ketadi. Yo'l-yo'lakay u Eronning Isfaxon, Hamadon, Roy (Tehron) shaharlarida bo'ladi. Forobiy Bag'dodda xalifa al-Muqtadir (908–932) hukmronligi davrida yashadi. Bu yerda u fanning turli sohalarini va tillarni o'rgandi. Ayniqsa, tibbiyotni, mantiqni va yunon tilini puxta egalladi.

Bag'dod o'sha davr ilm ahli uchun go'yo Makka kabi edi. Aynan Bag'dodda tarjimonlar maktabi shakllangan edi. Ular Aflo-tunning, Aristotelning, Galen va Evklidning asarlarini sharhladilar. Bu bilan baravar ravishda Hindistonning madaniy yutuqlarini o'zlashtirish jarayoni ham kechdi. Bunday ish mustaqil ijodiy faollikni oshirdi. Forobiyning tarjimonlik faoliyatiga Yuhanno ibn Xaylon va antik davr matnlarining arab tiliga mohir tarjimoni Abu Bishr Matto ustozlik qildilar. Abu Bishr Matto mantiqdan Forobiyga ta'lim berdi.

Forobiy 941-yili Damashq shahriga ko'chib o'tadi va umrining qolganini shu yerda o'tkazadi, ilmiy ish bilan mashg'ul bo'ldi. U ilgari boshlagan «Fozil odamlar shahri haqida risola» kitobini Damashqda yozib tugatdi. Dastlabki yillari Forobiyning Damashqdagi hayoti oson kechmadi. Adabiyotlarda hikoya qilinishicha, u tirikchilik o'tkazish uchun bog'bon bo'lib ishlagan, ilmiy faoliyat bilan esa tunda mashg'ul bo'ldi. Kunduzi ishlagan mablag'iga sham sotib olardi. Oradan ma'lum vaqt o'tgach, Forobiyga Xalab hukmdori Sayfuddin ad-Davla Ali Hamadoniy (943–967) homiylik qila boshladi.

Abu Nasr Forobiy Sharqning «ikkinchi muallimi» degan nomga munosib ishlari orasida «Shoirilar san'ati qonunlari haqida» («Risola fi qavoniyi sinoat ash-shuaro») alohida o'rin egallaydi. Aristotelning asarlari haqida fikr-mulohaza bildirish, unga sharhlar

yoki undan ta'sirlangan holda asarlar yozish Sharqda katta burch sanalgan. Jumladan, Aristotelning «Poetika»siga Abu Ishoq al-Kindiy (801–866) degan arab faylasufi ham kichkina bir kitob yozgan. Shu bois al-Kindiydan so'ng Forobiy, Ibn Sino va Ibn Rushd kabi mashhur allomalar ham Aristotelning «Poetika»siga o'zlarining munosabatlarini bildirganlar.

Forobiyning «She'r san'ati qonunlari haqida» nomli risolasi Aristotelning «Poetika»siga yozilgan sharhdir. Forobiyning yozi-shicha, Aristotelning «Poetika» asari oxiriga yetmay qolgan. Forobiyning vazifasi mavjud «Poetika»da aytgan fikr-mulohazalarini isbotlab ko'rsatishdan va uning ma'nolariga ishora qilishdan iborat bo'lgan edi. U she'rdagi so'zning vazifasi, mohiyati va maqsadi haqida fikr bildirib, birinchi navbatda, so'zning tuzilishi va ma'noli qismlarini, jumla tarkibidagi rolini, nihoyat, poetik vazifasini quyidagicha ochib beradi: «...ma'noni bildiradigan so'zlar sodda va murakkab bo'ladi. Murakkab bo'lgan so'zlar biror mulohazani anglatadi, yo anglatmaydi. Mulohazani anglatadiganlarining qat'iy jazmliligi va jazmsizi bo'ladi. Qat'iyalar yo to'g'ri, yo yolg'on bo'ladi. Yolg'onlarining ba'zilar eshituvchilar zehniga ma'nosi bilan o'rnatiladi, boshqalari esa kishi ongida narsalarning o'xshashi — aksi bilan o'rnatiladi. Mana shu narsa o'xshatish — she'riy mulohazalar sanaladi».

Forobiy bu asarida she'r vaznlari, adabiy turlar va janrlar, she'rdagi «yolg'on» — ko'chimlar orqali yuzaga keladigan fantaziya kabilarning tabiati va xususiyatlari haqida ta'rif beradi. Ayniqsa, she'riyat va shoir yoki umuman ijod ahli, ularning iste'dodi haqidagi Forobiyning aytgan gaplari bugungi adabiy jarayonda ham o'z dolzarbligini yo'qotgan emas. U yunon she'riyatiga tayangan holda so'z yuritgan bo'lsa ham, uning she'rni she'r qiladigan vositalar, she'riyatga qo'ygan talablari hamma davrdagi barcha xalqlar she'riyatiga tatbiq qilinishi mumkin bo'lgan qarashlardir. Uningcha, shoir ahli uch toifaga bo'linadi.

Birinchi toifasi shular: shoirlar chindan ham tug'ma qobiliyatli va she'r bitishga tayyor tabiatli kishilar bo'ladi, tashbih va tamsilga layoqatli bo'ladilar. Bir xil shoirlar she'r san'atidan yetarli xabardor bo'lavermaydi, balki tug'ma qobiliyatining o'tkirligi bilan qanoat

hisil qiladilar. Ular o'zlarining iste'dod darajalariga ko'ra ish tutadilar.

Ularda she'r san'atini o'zlashtirib olish uchun kamolot yetishmaydi. Kim o'sha toifadagi odamning yozgan she'rini ko'rib, u qobiliyatli odam ekan, deb o'ylasa, buni shunday tushunish kerakki, uning fe'l-atvorida shoirlarga xos turq-ko'rinish mavjudligi uchun shunday xulosaga kelgan.

Ikkinchi toifasi quyidagilar: bu xil odamlar chinakam shoirlik san'atini egallagan bo'lishadi, hatto she'riy ijodga xos xususiyatlardan birontasi — u qaysi she'r turiga aloqador bo'lmasin — baribir, bu qonun-qoidalar undan qochib qutulmaydi. Ular she'riyat san'atida qo'llaniladigan tashbih va tamsillarni judayam mahorat bilan ishlatadilar. Bu toifa shoirlar chindan ham qobiliyatli shoirlar deb aytishga sazovordirlar.

Uchinchi toifasi quyidagilar: yuqorida aytib o'tilgan ikki toifa shoirlarning fe'l-atvoriga taqlid qiluvchilar bo'ladi. Bu toifaga mansub odamlar ikkala toifa shoirlar yo'lini — ijodini yod oladilar. O'zlarida tug'ma qobiliyati bo'lmagan holda, she'riy san'at qonun-qoidalaridan xabardor bo'ladilar, tashbih, tamsil (metafora)lar ortidan boradilar. Yo'ldan adashadigan shoirlarning ko'pchiligi ana shu tabaqa shoirlar ichidan chiqadi.

Umuman, Forobiyning mazkur risolasi o'z davrigacha bo'lgan adabiy jarayon qonuniyatlari va yo'l-yo'riqlari, shoirlik iste'dodi va ijod mas'uliyati haqida to'laqonli taassurot qoldiradi. Forobiyning «Fozil odamlar shahri», «Baxtga erishish haqida risola», «Jamiyatni o'rganish haqida risola» kabi qator asarlari ijtimoiy hayot qurilishiga bag'ishlangan. U Aristotel va Aflotunning, shuningdek, boshqa yunon faylasuflarining siyosiy va axloqiy g'oyalariga va qadimgi Sharqning ijtimoiy g'oyalariga tayanib, davlat va jamiyat qurilishining nazariyasini ishlab chiqdi.

Fazilatli shaharlar tepasida faylasuf hukmdorlar turadilar, ayni paytda ular diniy jamoa rahbarlari hamdir. Fazilatli shaharlarda jamiki aholi uchun chinakam baxtga erishish yo'llari ko'rsatiladi, bu shaharlarda yaxshilik va adolat hukmron bo'ladi, adolatsizlik, yovuzlik qoralanadi. Forobiy fazilatli shaharlarga johil shaharlarni qarama-qarshi qo'yadi. Johil shaharlarning hukmdorlari va

aholisining chinakam baxt haqida tasavvurlari mutlaqo yo'q, bunday baxtga ular intilmaydilar. Ular faqat tana sog'lig'iga, tana lazzatida va boyligiga intiladilar.

Sog'lom va benuqson jamiyat hamda mamlakat, xalq va hukmdorlarning o'zaro muvofiqligi mamlakatning iqtisodiy, ma'naviy va harbiy qudrati oshib borishiga omil bo'lishi haqidagi qarashlar Sharqdagi ko'p asarlarda aytib o'tilgan. Jumladan, «Oltin yorug'» asarida ham sog'lom mamlakat qanday bo'lishi kerakligi haqidagi o'gitlar, jumladan, xalq hukmdorning yo'l-yo'riqlaridan og'ishmasligi, jamiki jonzotlarga yaxshilik qilish lozimligi kabi o'gitlar bor edi.

Yoki «Qutadg'u bilig»dagi ideal hukmdorlar, xalq va mamlakat haqidagi qarashlar bilan Forobiyning bu boradagi g'oyalari o'rtasida shubhasiz bog'lanishlar bor. Zotan, Forobiy o'z asarlarida arab, yunon, fors, hind va turkiy madaniyatni bir-biriga yaqinlashtirgan, omuxtalashtirgan olim edi.

Forobiy ayni paytda fanning ilohotchisi bo'lib ham maydonga chiqdi, U «Fanlar tasnifi haqida so'z» asarida pedagogika fanining ilohotchisi sifatida ko'zga tashlanadi. U keng ommaga bilimni tarqatish, ma'rifatni rivojlantirish orqali odamlarda insoniy fazilat-larni rivoj toptirish g'oyasini ilgari surdi. U insonlarda axloqiy tarbiyaga alohida urg'u berdi. Uningcha, jamiyatning yuksak axloqiy qiyofasi uning gullab-yashnashi uchun asosiy omildir. Shuningdek, uning mazkur asarida ustozga qo'yilgan talablar ham e'tiborga molik. Ustoz uchun, — deydi Forobiy, — adolatparvarlik, talabchanlik, e'tiborlilik, iroda kuchi, sabr-toqat xislatlari muhimdir.

Muallimning xulq-atvori, Forobiyning fikricha quyidagicha bo'lishi lozim: u o'ta qattiqqo'l ham, haddan ortiq erkatlab yubor-masligi kerak, chunki qattiqqo'llik ta'lim oluvchida o'z ustoziga nisbatan ziddiyatni paydo qiladi, haddan ortiq erkatlash oqibatida esa ustozni hurmat qilmay qo'yadi.

Forobiy musiqaga, matematikaga va fanning boshqa sohalariga oid ilmiy meros qoldirdi. Fanning barcha sohalariga oid 150 dan ortiq asarlari ma'lum.

◆ Uslubiy tavsiyalar:

Iloji boricha ma'ruza oxirida 10–15 daqiqa vaqt qoldirib, talabalarning ko'nikmalarini mustahkamlash mumkin. Talabalar belgilangan vaqt davomida «adabiyot», «adabiyotni davrlashtirish» tushunchalarining klasterini yaratishi lozim bo'ladi.

Klaster haqida ma'lumot: Klaster atamasi «g'uncha, bog'lam» degan ma'noni anglatib, talabalarning muayyan mavzu yuzasidan erkin fikrlashiga, o'z munosabatlarini ochiq-oydin ifodalashiga imkon yaratuvchi, ta'limdagi amonaviy pedagogik texnologiyalardan biri.

Mustaqil ish mavzulari.

1. *Somoniylar davlatchiligi.*
2. *Xorazmiy — qomusiy olim.*
3. *Farg'oniyning astranomiya oid asarlari.*
4. *Forobiyning «Fozil odamlar shahri» asari tematikasi.*

G'AZNAVIYLAR VA QORAXONIYLAR DAVRI ADABIYOTINING ASOSIY XUSUSIYATLARI

◆ Reja:

1. *G'aznaviylar hukmronligi davrida ilm-fan.*
2. *Qomusiy ilmlar taraqqiyotida Beruniy va Ibn Sinoning o'rni.*
3. *Qoraxoniylar hukmronligi davrida adabiyot: Mahmud Qoshg'ariy, Yusuf Hos Hojib, Ahmad Yugnakiy ijodi.*

- ◆ **Tayanch so'z va atamalar:** *G'aznaviylar, qoraxoniylar, Beruniy, Ibn Sino, Mahmud Qoshg'ariy, Yusuf Hos Hojib, Ahmad Yugnakiy, doston, hikmat.*

G'aznaviylar davlatining o'z qo'li ostida olib borgan siyosati ilmiy va madaniy muhitga keskin ta'sir o'tkazdi. G'aznaviylar davlatining ilmiy, madaniy va adabiy muhiti XI asrning buyuk qomusiy olimi Abu Rayhon Beruniy merosida namoyon bo'ladi. Aytish mumkinki, G'aznaviylar davlatining butun yutuqlari, ilmdagi, adabiyotdagi muvaffaqiyatlarini belgilovchi omil — Beruniyning asarlaridir. G'aznaviylar sulolasida yaratilgan adabiyot alohida adabiy davrni hosil qilgani biz uchun muhim.

Beruniyning «Osor ul-boqiya» («Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar») asari G'aznaviylar davri adabiyotiga katta hissa bo'lib qo'shildi. Mazkur asar tarixiy-etnografik asar bo'lgani holda, qadimgi rivoyatlar, afsonalardan ham Beruniy mahorat bilan foydalandi. Asarning yana bir qimmatli tomoni shuki, O'rta Osiyoning arablar istilosidan keyingi madaniy muhiti, ilmiy tafakkuri, ijtimoiy, siyosiy tarixi haqida ham ma'lum darajada ma'lumot beradi. Jumladan, Beruniy arablar kelgunga qadar Xorazmning o'ziga xos ilmiy maktabi, yuksak madaniyati borligini ta'kidlaydi. Arablar istilosi esa Xorazmning an'anaviy madaniyatini yo'q qildi. Beruniy bu asarida bu voqeaga quyidagicha sharh beradi: «Qutayba Ibn Muslim al-Bohiliy xorazmliklarning kotiblarini halok etib, bilimdonlarini o'ldirib, kitob va daftarlarini kuydirgani

sababli ular savodsiz qolib, o'z ehtiyojlarida yodlash quvvatiga suyanadigan bo'ldilar».

Umuman, tarixiy asarlar tarkibiga adabiy parchalarni kiritish bilan Beruniy o'zining adabiyotga munosabatini ko'rsatib qolmadi, balki XI asrgacha Movarounnahrda adabiy muhitning uzluksizligini dalilladi, o'z she'rlari bilan Movarounnahr adabiyotiga katta hissa qo'shdi. Beruniyning «Osor ul-boqiya» asari Yevropada «Xronologiya» degan nom bilan ham yuritiladi.

Beruniy «Mineralogiya» kitobida Xorun ar-Rashid haqidagi hikoyalarni keltirsa, «Osor ul-boqiya»da rivoyat va afsonalarni ma'lum bir dalil sifatida keltiradi. «Mineralogiya» kitobidagi hikoyalardan qimmatbaho mineral toshlar munosabati bilan keltiriladi, ayni paytda Abbosiylar sulolasi hukmdorlaridan Xorun ar-Rashidning xarakteriga xos ayrim jihatlar, uning saxiy, mazlumlar dodiga yetadigan adolatli hukmdor ekani ochib beriladi.

Ma'mun Xurosondan qaytib kelib, Bag'dodga kirganda, Fadl ibn ar-Rabi uzuk uchun zumrad toshni sovg'a qilibdi. Bunaqa toshni haligacha biron odam ko'rmagan ekan. Ma'mun o'sha zumrad toshni u qo'lidan — bu qo'lga aylantiribdi-da, atrofida-gilarga aytibdi: «Bu toshdan chiroylisini ko'rmagan edim». Keyin u shunday hikoya qilib beribdi: Abu-Muslim Ziyod ibn Solihni Xitoyga jo'natibdi, u esa Abu Muslimga uzuk uchun qimmatbaho toshni jo'natibdi. Tosh Abu Muslimdan Abul Abbas as-Saffohning qo'lga o'tibdi. As-Saffoh toshni Abdulloh ibn Aliga hadya qilibdi. Undan esa al-Mahdiga, keyin ar-Rashidga hadya qilinibdi. Ar-Rashid qo'ndoqli kamondan o'q otganda, tosh uzukdan tushib qolgan ekan. Bu joyni va butun atrofni titib, qidirib chiqishibdi, ammo toshni topa olmabdilar. Ar-Rashid qattiq xafa bo'libdi. Xazinabon yigirma ming dinorga oldingidan ham qimmatliroq toshni sotib olib, ar-Rashidga jo'natibdi va shu yo'l bilan unga tasalli bermoqchi bo'libdi. Ar-Rashid toshga qarab, shunday debdi: «Mening toshim bilan uning nima ishi bor ekan! «Shunda Ma'mun aytibdi: «Menga bu toshning hech qanday qimmatini yo'q, uni qadrlashimdan hech qanday ma'no yo'q». Ma'mun zumrad toshni al-Fadlga qaytarib yuborar ekan, uning chopariga shunday debdi: «Unga «Ey Abul Abbas, hokimiyating nihoyasiga yetdi», deb

ayt», deya tayinlabdi. Zumrad tosh al-Fadlning qo'liga yetib kelgach, toshga tikilib qarab tutibdi-da, a'yonlaridan biriga aytibdi: «Bugundan e'tiboran, Ma'mun bir yil ham yashamaydi», debdi. Kech kirmasdan, bu gap Ma'munning qulog'iga yetib kelibdi, ammo u bu gapni sir saqlabdi va bir yilgacha hech kimga bu haqda og'iz ochmabdi.

Abbos ibn Musabiyani oxirgi yo'lga kuzatib, otida kelayotgan ekan, Suriya darvozasida al-Fadlning o'g'illaridan biri uning qarshisidan chiqib qolibdi. Ma'mun al-Fadlning o'g'li bilan salomlashibdi va «Yaqinroq kel», deb iltimos qilibdi. Ma'mun egilib, uning qulg'iga shivirlab aytibdi: Abul Abbosga, muddat o'tib ketibdi, deb ayt». Oллоh nomi bilan qasam ichamanki, Umar ibn Abdulaziz, butun olamni egallagan bo'lsa ham, bu toshlarni va shunga o'xshash buyumlarni, asosan, bu dunyoning narsalarini qimmatli deb qaramas ekan. Uning o'g'li Abdulla uzuk oldi va uzuk uchun ming dirhamga tosh sotib oldi. Umar ibn Abdulaziz gapni eshitgan zohoti, o'g'liga shunday deb maktub yozibdi: «Sen uzuk sotib olganing va uzuging uchun ming dirhamga tosh sotib olganing haqidagi gaplar menga yetib keldi. Mening qarorim shuki, sen uzukni sot va puliga mingta och odamni to'ydir; o'zingga kumushdan uzuk va muhr yasattir. Uzukka shunday deb yozdir Oллоhning qudratini biladigan odamni Uning O'zi kechirsin!» Abdulla xalifa buyurganiday qildi.

Abu Rayhon Beruniyning «Osor ul-boqiya» asari tarkibida afsonalar va rivoyatlar ma'lum bir tarixiy voqeani dalillash yoki rad qilish uchun keltiriladi. Zotan, u bu asarining yozilish sabablarini ko'rsatadi, ammo amalga oshirish nihoyatda murakkab bo'lganini yozadi. Ayniqsa, qadimgi xalqlar va ularning yil hisoblari haqidagi rivoyatlar chalkashib ketgani, yolg'on afsonalar va asossiz ma'lumotlarga to'lib-toshib ketganini ta'kidlaydi. Ayni paytda, Beruniy rivoyat va afsonalarning haqiqiyliklarini ajratib, saralab olish uchun imkoni boricha harakat qiladi. Beruniyning bu tamoyili ham tarixiylik va haqqoniylikka asoslanganini sezish qiyin emas. Yolg'on va soxta rivoyatlar qadimgi Sharq xalqlarining hisoblari haqidagi aniq ilmiy xulosalarga xalaqit berishi, ayniqsa, yolg'on xulosalarga olib kelishi haqida yozadi. Beruniyning asosiy maqsadi

turli xalqlardagi yil hisobiga aniqlik kiritish, ularda ilgari tadqiqotchilar yo'l qo'ygan kamchiliklarni tuzatish edi. Beruniy yil hisobi uchun rivoyat va afsonalar, hikoyatlarning nihoyatda muhim dalil ekaniga ishonadi, ularga suyanadi, ishonchsiz, shubhali rivoyatlar va afsonalarni rad qiladi. U rivoyat va afsonalarni tanlashda o'zi tayangan asoslangan usul haqida shunday yozadi: «Men tutgan yo'l va belgilagan usul oson emas, balki uzoq va qiyin yo'ldir. Xabar va rivoyatlarga ko'plab kirib qolgan yolg'on so'zlarning hammasi ham ravshan emas. Boshqa dalillar bo'lmaganda ba'zilarining yolg'onligini bilib bo'lmazdi. Odamlar hozir ham, o'tgan zamonlarda ham shunday tabiiy hodisalarga duch kelgan, agar o'shanday hodisalar uzoq zamonlarda yuz bergan deb hikoya qilinsa, albatta biz unga ishonmas edik. Xalqlardan biriga tegishli xabarlarining hammasini aniqlab bilishga inson umri kifoya qilmaydi-yu, hamma millatlar haqidagi xabarlarini bilishga qanday kifoya etsin?! Bu mumkin emas!»

Beruniyning rivoyat va afsonalarga bunday yondashuvidan o'zining pozitsiyasini aniqlashtiradi: u mazkur asarida nafaqat etnograf tarixchi, balki adabiyotshunos olim sifatida namoyon bo'ladi. U dunyo xalqlari adabiy jarayonidan yaxshi xabardor, o'z davridagi va o'zidan oldingi adabiy jarayonning qonuniyatlarini biladi. Rivoyat va afsonalar xalqqa yaqin adabiy janr bo'lgani uchun ham Beruniyning diqqatini ko'proq tortgan. O'z davriga yaqin bo'lgan rivoyatlarga murojaat etish tarafdori. Nima uchun u shunday fikrda? Chunki rivoyatlar zamondan uzoqlashgan sari aslyatdan, haqiqiylikidan uzoqlashadi. Beruniy bu hodisaning qonuniyat ekanini adabiyotshunos sifatida yaxshi biladi. Beruniyning afsonalarni saralab olish tamoyilini quyidagicha bayon qiladi: «Ish shu yo'ldan boradigan bo'lgach, u rivoyatlarning davrimizga eng yaqin va eng mashhurini, so'ngra yaqinroq va mashhurrog'ini [birin-ketin] olishimiz lozim. Ularning ba'zilarini o'z arboblaridan qabul qilib, tuzatish mumkin bo'lganini tuzatamiz, boshqalarini o'z holicha qoldiramiz. Shunda biz keltirgan rivoyatlar haqiqatni qidiruvchi va hikmatni sevuvchining boshqa rivoyatlar ustida ish yurgizishiga yordamchi va bizga muyassar bo'lmagan narsalarga erishish uchun yo'lovchi bo'ladi. Biz Xudoning xohishi

va yordami bilan shunday qildik». Ko'ryapmizki, Beruniy rivoyat va afsonalarni tanlash metodlarini ishlab chiqib bizga taqdim qilmoqda. Bu metod esa yana bir bor *tarixiylik* prinsipi badiiy asarni tanlash, o'rganish, undan foydalanishga alohida e'tiborni tortadi.

Ibn Sino (to'liq nomi – Abu Ali Husayn ibn Abdulloh ibn al-Hasan ibn Ali ibn Sino; 980–1037). Ibn Sino o'rta asr Sharq olamida tibbiyot, kimyo, astronomiya, mexanika, falsafa, psixologiya, adabiyot, musiqa kabi qator fanlarni puxta egallagan va bu fanlarga doim asarlar yaratgan ulkan olimdir. U fanning 29 sohasiga oid 450 ta asar yozgan bo'lib, shundan 240 tasi bizgacha yetib kelgan. Uning asarlari, asosan, arab tilida. U tug'ilgan paytda Buxoroda Somoniylar hukmronlik qilardi. Qoraxoniylar saltanati Somoniylar sulolasini yiqitgach, ibn Sino Urganchga Xorazm hukmdorlari saroyiga (1002-yili) xizmatga bordi. Bu yerda u «tabiblar begi» degan nomga musharraf bo'ldi. Mahmud G'aznaviy saroyida xizmat qilishni rad etgach, Hamadonga ketdi. 1015–1024-yillari Hamadonda yashadi, amir Shamsiddin ad-Davlani shifolagandan keyin, vazir lavozimiga ko'tarildi. Atrofidagi unga nisabatan dushmanlik kayfiyatida bo'lganlarning chaquvi bilan Shamsiddin al-Davla o'z hukmronligi hududidan chiqarib yubordi. U yana qattiq betob bo'lib qolgach, ibn Sinoni toptirib keldi va yana vazir lavozimiga tayinladi. Shamsiddin al-Davla vafot etgach, Isfahonda (1023–1037) umrining oxirigacha amir Aloud-Davla saroyida yashadi.

Ibn Sino qomusiy olim, noyob xotirasi, fikrining teranligi bilan alohida ajralib turardi. U, birinchi navbatda, dunyo tabobat ilmiga ulkan hissa qo'shgan olimdir. Ibn Sino jahon tabobat ilmiga qanchalik hissa qo'shgan bo'lsa, badiiy ijod sohasida ham o'z davrida katta meros qoldirdi. U faylasuf olim sifatida tanqidlarga ham uchradi, ayni paytda uning qarashlarini qo'llab-quvvatlovchi (masalan, Nosiruddin Tusiy) mutafakkirlar ham bo'ldi. Shuningdek, Umar Xayyom ibn Sinoni falsafa sohasida o'zining ustozini deb bilgan.

Ibn Sinoning butun ilmiy faoliyati quyidagi asarlarda jamlangan:

1. «Al Qonun fi-t-tibb» (Tib qonunlari) – o'z davridagi tibbiyot ilmining nazariy va amaliy masalalarini bir tizimga solgan tibbiy qomus;

2. «Kitob ash-shifo» (Shifolash kitobi) – falsafiy qomus bo'lib, to'rt qismdan iborat: mantiq, tabiiy fanlar, matematikaga oid fanlar, metafizika (ya'ni ilohiyot);

3. «Kitob an-najot» (Najot kitobi) – «Kitob ash-shifo»ning qisqartirilgan shakli;

4. «Donishnoma» (Bilimlar kitobi) – fors tilidagi falsafiy asarlari, asarda nazariy falsafaning, jumladan, mantiqning ko'plab masalalarini o'rtaga tashlaydi;

5. «Risola al-iksir» (Elikir haqida risola) – kimyo faniga bag'ishlangan bo'lib, metallarni o'zgartirishning amaliy usullarini tadqiq etgan;

6. «Al-adviyat al-qalbiya» (Yurak xastaliklari shifosi) – yurak xastaliklariga shifo berishga oid falsafiy-tibbiy asar, shuningdek, muallif ruh haqidagi qarashlari va mulohazalarini ham bu kitobda bayon qiladi;

7. «Solomon va Ibsol», «Hayy binn Yaqzon» (Uyg'oq o'g'li Tirik) – bu ikki asar adabiy-falsafiy qissalardir;

8. Ibn Sino va Beruniyning fizika (ya'ni tabiatshunoslik) va falsafaga oid yozishmalari – bu yozishmalarni olimlar «asr yozishmalari» deb ataganlar. Yozishmalarda Ibn Sino Aristotel (mil.ol. 384–322)ning tabiatshunoslikning ayrim masalalariga oid ta'limoti haqida Beruniy bilan munozara qildi; bu masalalar – tana va moddalarning tabiiy o'rni, tananing markazdan qochuvchi kuchi, eng mayda qismlarning bo'linuvchanligi, olamlarning ko'pligi, moddalarning o'zidan o'zi o'zgarishi va boshqalar edi.

Ibn Sinoning tibbiyotga oid asari XII asrda lotin tiliga tarjima qilingan va XV asrdan beri 40 marta chop etilgan. XVIII asrgacha Yevropaning hamma universitetlarida uning «Tib qonunlari» asaridan tibbiyot bo'yicha darslik sifatida foydalanganlar.

Yevropaning buyuk faylasuf va madaniyat arboblari Rodjer Bekon (XIII asr), Dante (XIII–XIV asr), Leonardo da Vinchi (XV–XVI), Mikelanjelo (XV–XVI), Vezaliy (XVI), Gyote (XVIII–XIX) kabilarning falsafiy qarashlariga va nazariyalariga

Ibn Sinoning ta'siri juda kuchli bo'lgan edi. Ibn Sinoning falsafiy qarashlari, asosan, uning «Tayr», «Solmon va Ibsol» kabi badiiy asarlarida o'z ifodasini topgan. Ibn Sino Aristotelning qarashlariga ergashdi. Aristotel «Metafizika» asarida yaratilish haqida shunday g'oyani ilgari suradi: «Shakl buyumga haqiqiy mavjudlikni ato qiladi, materiya esa o'zida buyumning mavjudligi imkoniyatini qamrab oladi. Masalan, haykal haqiqiy buyum, ammo haykal yasalgan materialga shakl berilmasdan oldin, u layoqatga, haykal bo'lish imkoniyatiga ega edi». Ibn Sino metafizika predmetini tushinishda Aristotelga ergashgani bois, boshqa narsa sababidan mavjud bo'lgan borliq bilan o'zi sababli mavjud bo'lgan borliqning mutlaq zarurligini farqlaydi. Ibn Sino olamning Yaratuvchi bilan birga abadiyligini tasdiqlaydi. Ibn Sino bu qarashi bilan oliy muhabbat obyekti — Yaratuvchi bilan ashyolar o'rtasidagi bog'liqlikni nazarda tutadi. Ibn Sinoning bu qarashi Aflotunning «Olam sevgi asosida vujudga keladi va shu qonuniyat bilan harakat qiladi» degan nazariyasiga hamohangdir.

Kullas, Ibn Sino o'z falsafiy asarlarida qadimgi yunon falsafasini yangi g'oyalar bilan boyitib, rivojlantirdi. Uning badiiy asarlari ham, shubhasiz, O'rta Osiyo falsafiy tafakkurini rivojlantirishga, axloqiy va ta'limiy g'oyalarni yoyishga katta xizmat qildi. Aytish mumkinki, Ibn Sinoning barcha badiiy asarlari O'rta asr O'rta Osiyo adabiyotidagi bo'shliqni to'ldirishga xizmat qiladi. Ibn Sinoning o'z davridan beri ko'pchilikning e'tiborini tortib kelgan asari «Hayyi bin Yaqzon» asaridir.

Qoraxoniylar davridan madaniy yodgorliklar kam saqlanib qolgan. Yozma adabiy yodgorliklar «Qutadg'u bilig», «Devonu lug'atit-turk», «Hibatul-haqoyiq»dan tashqari, arxitektura va amaliy san'at namunalari — Buxorodagi Minorai Kalon, Navoiy shahri yaqinidagi Raboti Malik karvonsaroyi, O'zgan shahridagi ayrim maqbaralar Qoraxoniylar davridan yetib kelgan.

Yusuf Hos Hojib va «Qutadg'u bilig» dostoni. XI asrning gomusiy bilim sohibi, davlat arbobi Yusuf Hos Hojib turkiy tildagi ilk badiiy doston muallifidir. «Qutadg'u bilig» («Saodatga eltuvchi bilim») dostoni barcha turkiy xalqlarga mushtarak bo'lgan ma'rifiy-didaktik asardir. Yusuf Hos Hojibning hayoti va ijodi haqida

juda ham oz ma'lumotlar yetib kelgan. Faqat dostonning muqaddima qismida o'zi tug'ilgan zaminni quyidagicha tasvirlaydi:

*Munuqi turug'laq Quz O'rdu eli,
Tub-asli, nasabdin yurumish tili.*

Tabdili:

*Buning tug'ilgan eli Quz O'rdudir,
Tub-asli, nasl-nasabidan tili so'z ochdi.*

Ushbu satrlardan ma'lum bo'lishicha adibning tug'ilgan yurti qoraxoniylar hukmdorligining markazlaridan biri bo'lgan Quz O'rdu (Bolosog'un)dir. Yusuf Hos Hojib «Qutadg'u bilig» dostonida asarni yozib tugatgan yili va o'zining yoshi haqida ham ma'lumotlar beradi:

*Tegurdi manga ellik yashim
O'qir altmish emdi manga kel teyu.
Yil altmish eki erdi to'rt yuz bila,
Bu so'z so'zladim man tutub jan sura.*

Ko'rinadiki, shoir dostonni yozib tugatganida yoshi elliklarda bo'lgan, hijriy 462-yilda (1069—1070) «Qutadg'u bilig» yozib bo'lingan. Demak, shoirning yoshi elliklarda bo'lsa, hijriy 410-yillarda (1019—1020) tavallud topganligini aniqlash mumkin. Shuningdek, shoir keyingi satrlarda dostonni Bolosog'un'da yoza boshlagani, Qashqarda yozib tugatganini ta'kidlaydi. Yusuf Hos Hojib o'z asarini qoraxoniylar hukmdorlaridan bo'lgan Tabg'och Bug'raxonga taqdim etadi. Hukmdor uni ulug'lab «Hos Hojib» (mukarram, eshik og'asi) unvonini beradi. Shundan so'ng Yusuf Hos Hojib nomi bilan taniladi.

Yusuf Hos Hojibning hayoti hamda «Qutadg'u bilig» dostoni A. Vamberi, Morik, V. Radlov, A. Bombachi, S.E. Malov, V.V. Bartold, A. Samaylovich, N.A. Yudahin, N.A. Baskakov, A.N. Kononov, E.R. Teneshev, A.Valitova, I.V. Stebleva,

S.N. Ivanov, M.F. Kuprulizoda, Rashid Rahmati Arat, Fitrat, Q. Karimov, B. To'xliyev, Z. Sodiqov singari yirik olimlar tomonidan puxta o'rganilgan.

Yusuf Hos Hojibning «Qutadg'u bilig» dostonini akademik tarzda batafsil o'rgangan, shuningdek, bolalarbop variantini yaratgan olim B. To'xliyevdir. «Qutadg'u bilig» («Baxt-saodatga eltuvchi bilim») 1069–1070-yillarda yozib tugatilgan. Asarni yozish uchun o'n sakkiz oy vaqt sarflangan. Turkiy adabiyotdagi ilk-yirik, aruzda bitilgan badiiy doston. Doston aruzning mutaqorib bahrida, asosan, masnaviy (ikkilik) shaklida yozilgan. Bundan tashqari dostonda murabba', ruboiy, qasida janrlariga mansub namunalar ham mavjud. Ma'lumki, qoraxoniylar hukmdorligi davrida turkiy til so'zlashuv, ilm-fan, badiiy ijod tili sifatida joriy qilingan. Shoirning o'zi «Men turkcha so'zlarni yovvoyi tog' kiyigi singari deb bildim, shunga qaramay ularni avaylab-asrab qo'lga o'rgatdim» deya yozadi. Bu davrda turkiy tilning mavqei va «Qutadg'u bilig» dostonining nafaqat adabiy asar, balki, o'sha davr uchun ijtimoiy-ma'naviy qomus bo'lganligini quyidagi satrlardan bilib olsa bo'ladi:

*Har bir kent qishloq, shahar, o'rda, saroyda,
Kitobga boshqacha ot qo'rganlar.
Chinliklar «Adab ul-mulk» deb aytadilar.
Mochinliklar esa «Anis ul-mamolik» ataydilar.
Bu Mashriq elida ulug'lar buni,
Chindan «Ziynat-ul umaro» deydilar.
Eronliklar buni «Shohnoma» deydilar,
Turonliklar «Qutadg'u bilig» deb anglaydilar.*

«Adab ul-mulk» («Hukmdorlar odobi»); «Anis ul-Mamolik» (Mamlakatning tartib usuli); «Ziynat-ul umaro» («Amirlar ziy-nati»); «Turkiy shohnoma». Dostonning uchta nusxasi ma'lum. Bular: Hirot-Vena (uyg'ur yozuvida); Qohira va Namangan (Arab yozuvida) nusxalari. Dastlab, 1947-yilda dostonning 3 ta nusxasini qiyosiy o'rganib, tanqidiy matnini yaratgan turk olimi R.R. Aratdir. O'zbek olimlaridan Qayum Karimov 3 ta nusxani solishtirgan

holda, 1971-yili «Qutadg'u bilig»ning tanqidiy matnini tayyorladi va nashr ettirdi.

Doston muqaddima va hotimadan tashqari 73 bob, 6500 baytdan iborat. Nasriy muqaddima tugagach, 77 baytdan iborat she'riy muqaddima keladi. So'ngra 73 fasl nomining mundarijasi berilib, undan keyin yana unvonga va mavzuga o'tiladi. 73 faslning dastlabki o'n bittasi debochadan iborat bo'lib, an'anaviy hamd, sano, na't, Qoraxonga madh, yetti kavokib va o'n ikki burj, tilning foydasi, kitob egasining uzri, ezgulik, bilim va uquvning foydasi, kitob qahramonlariga nom berilishi va qarilikka o'kinishdan iborat. O'n ikkinchi fasldan bevosita voqealar bayoniga o'tiladi. Asarda shoir axloq-odob, ilm-ma'rifat, bola tarbiyasi, o'zni tuta bilish, so'zlash odobi, so'zning qadri, mehmondorchilik qoidalari, inson ma'naviy olamining ko'p masalalari yuzasidan orifona fikr yuritadi. Dehqonlar, hunarmandlar, chorvadorlarni jamiyatning moddiy ne'matlarini yaratuvchi toifalar sifatida alohida ta'riflaydi. (Huddi shu holatni Hazrat Alisher Navoiyning «Mahbub-ul qulub» asarida ham uchratish mumkin).

Doston qahramonlari: Asardagi to'rt qahramon ideal orzu timsoli sifatida gavdalanadi: Kuntug'di (chiqqan kun) – adolat, Oyto'ldi (To'lgan oy) – baxt va davlat, O'gdulmish (Aqlga to'lgan) – Aql, O'zg'urmish (uyg'ongan) – ofiyat, qanoat timsoli. Bular o'rtasida bo'lib o'tadigan savol-javob, munozaralar jarayonida avom xalqdan tortib qoraxoniylar saltanatining eng oliy daraja hokimi – eliggacha bo'lgan oraliqdagi barcha tabaqa va toifalarning axloq, odob, xatti-harakat, munosabat chegaralari haqida bahs beradi.

Yusuf Hos Hojib hikmatlaridan:

*Bu dunyo moli sho'r suv kabidir, ko'r,
Uni (kishi) qancha ichsa ham qonmaydi.*

*Sodiq kishi nimalar deydi, eshitgil,
Odamgarchilikning boshi sadoqatdir, bil*

*Kirib tur desalar, qadru qimmat talaydir,
Chiqib tur desa (lar), yuzinga (qarab) so'kishdir.*

*Bilimli, dono juda yaxshi aytibdi,
Bilimli so'zini inju, yoqut desa bo'ladi.*

*Uqush ko'rki so'z-ul, bu til ko'rki so'z,
Kishi ko'rki yuz-ul, bu yuz ko'rki-ko'z.*

*Zakovat qayerda bo'lsa, ulug'lik bo'ladi.
Bilim kimda bo'lsa, buyuklik oladi.*

*Xizmat qil, (chunki) xizmat tufayli qul beglikka yetadi,
Xizmati singmaguncha, kim tilagini topadi.*

Ahmad Yugnakiy hayoti va ijodi: Shoirning oti Adib Ahmad, otasining ismi Mahmud Yugnakiydir. Adib tug'ilgan yurt Yugnak deb atalgan. Undan bizgacha yagona asar «Hibat-ul haqoyiq» («Haqiqatlar tuhfası») ta'limiy-ma'rifiy dostoni yetib kelgan xolos. Doston pandnoma asar bo'lib, Dod Sipohsolarbekka bag'ishlangan. U 14 bob, 256 baytdan iborat. «Qutadg'u bilig» dostoni kabi bu asar ham aruzning muta'qorib bahrida yozilgan.

Adib Ahmad Yugnakiy turk mashoyihi va iste'dodli shoiridir. A. Navoiy o'zining «Nasoyimul – muhabbat» («Muhabbat shab-bodalari») asarida Ahmad Yugnakiyning turk elidan chiqqan «ziyrak va zakiy» kishi ekanligi, Bog'dod yaqinida maskan tutib, mashhur Imom A'zam saboqlariga piyoda kelib ketishi, ko'pchilik elning unga e'tiqod qo'ygani, hikmatli va nozik mazmunli misralari turk ulusida keng yoyilgani xususida xabar beradi. Adib Ahmadning tug'ma ko'rliqi haqida dostonidagi ma'lumotni A. Navoiy yanada aniqlashtirib, shoirning «ko'zlari butov (yopiq, bitgan) ermishki, aslo zohir ermas emish. Basir (ko'rmaydigan) bo'lub, o'zga basirlardek andoq, emas ermishki, ko'z bo'lg'ay. Ammo bag'oyat ziyrak va zakiy va zohid va muttaqiy (taqvodor, parhez-kor) kishi ermish... Haq subhonahu taolo agarchi zohir ko'zin yopuq yaratqondur, ammo ko'ngli ko'zin bag'oyat yoruqqilg'on-dur», – deydi. «Hibatul-haqoyiq» pandnoma asar bo'lib, Dod Sipohsalarbekka bag'ishlangan. Adib uning «Qoshg'archa» til bilan yozilganligini alohida ta'kidlaydi. Shoir to'g'rilik va egrilik, odob

bilan odobsizlik kabi mavzular ustida to'xtalar ekan, turli badiiy tasvir vositalari – o'xshatish, tazod, jonlantirish, takrir kabilardan ustalik bilan foydalangan.

Adib «o'q yarasi, aql dan ozish, til jarohati va uni tiyish» haqida quyidagi fikrlarni bayon etadi:

*Nekim kelsa yerga tilidin kelur,
Bu tildin kim edgu, kim aqir bo' lur...*

(Ma'nosi: Kishi boshiga nima yomonlik kelsa, tili tufayli kela-di, Tili tufayli birovlar ezgu, baxtli, birovlar faqir, xor-u zor bo'ladi).

Asarda «Qutadg'u bilig»dagi tasvir usullariga uyg'un namunalar anchagina. Adib Yusuf Hos Hojib qo'llagan «ko'nilik (to'g'rilik) to'ni», «muruvvat yo'li», «ati (nomi) o'luk» singari istioralaridan unumli foydalangan. «Hibatul-haqoyiq»da barcha o'gitlar faqat muallif tilidan bayon qilingan. Ushbu asar 1951-yilda Arat Rahmatiy tomonidan birinchi marta Istanbulda, 1971-yilda O'zbekis-tonda Qozoqboy Mahmudov tomonidan nashr etilgan.

Mahmud Qoshg'ariy. «Devonu lug'otit-turk» – qomusiy asar. Bu asardan faqat tilga yoki adabiyotga oid materiallar va dalillar-nigina emas, balki Markaziy Osiyoda istiqomat qilgan qabilalar tarixi to'g'risidagi manba hamdir. Har bir qabilaning o'sha davrdagi mavqei, tarixi to'g'risida ham yetarli ma'lumotlar beradi. Jumla-dan, o'g'uzlar, qarluqlar kabi yirik qabilalar to'g'risida o'rmi-o'r-ni bilan aytilgan ma'lumotlar bunga dalildir.

«Devonu lug'otit-turk» adabiy manba sifatida ham qimmatli yodgorlikdir. Asardagi she'riy parchalar XI asrgacha bo'lgan adabiy hayot to'g'risida to'laonli so'z yuritishga imkon beradi. Bu she'riy parchalar ma'lum bir so'zning izohi uchun keltirilgan bo'lsa-da, bu parchalar qadimgi turkiy adabiyotda, xususan, lirik va epik janrning rivoj topganidan dalolat beradi. Qoshg'ariy keltirgan mazkur she'riy parchalar turli mavzuda – mehnat, yorning ta'rif-tavsifi, turk bahodirlarining qahramonliklari, ezgulikka da'vat, vatanparvarlik va h. She'riy parchalarni Mahmud Qoshg'ariy xalq og'zidan yozib olgan. Ayni paytda «Devonu lug'otit-turk»dagi

ba'zi she'riy parchalar ma'lum bir ijodkor qalamiga mansub ekanligini Qoshg'ariyning ishorasidan bilish mumkin. Qoshg'ariy ko'p o'rinlarda «shoir aytadi» iborasini ishlatadi va bir to'rtlik keltiradi. Ular xalq orasida mashhur bo'lganlari uchun ham Qoshg'ariy ularning ismini aytib o'tirmagan. Ba'zi shoirlarning (masalan, Cho'chu) aytib o'tadi.

O. Pritsakning aytishicha, o'z Qoraxoniylar sulolasiga mansub odam bo'lgan. U siyosiy ta'qiblardan qochib, o'n yilcha turkiy qavmlar yashaydigan o'lkalarda u yerdan-bu yerga ko'chib yurgan. Ana shu davrda u turkiylar haqida ko'p material to'plagan. Oxiri Bag'dodda to'xtagan. Bu davrda Bag'dodni Saljuqiylar egallagan edi. Saljuqiylar ham turkiyzabon bo'lgani uchun, Mahmud Qoshg'ariy o'zi to'plagan materiallar saljuqiylarda qiziqish uyg'otishini bilib, «Devonu lug'otit-turk» asarini yozgan.

«Devon»dagi she'riy parchalar ko'p turkologlar o'rtasida mu-nozaraga sabab bo'lib kelgan. Ko'pchilik yevropalik turkologlar «Devon»da keltirilgan to'rtliklarni dastlab turkiy xalqlarning qadimgi folkloriga mansub deb qaragan edilar. Jumladan, K. Brokkelman shunday fikrni aytgan edi. Ammo u «Devon»dagi ikkilik va to'rtliklar unutilib ketgan ma'lum bir shoirlar ijodiga mansubligini ham e'tibordan chetda qoldirmaydi. Uningcha, asardagi asar yozilgan davrdan ilgari mavjud bo'lgan va islomga hech qanday aloqasi yo'q.

Brokkelman ham «Devon»dagi she'riy parchalar misralari teng bo'g'inli (yetti bo'g'indan o'n to'rt bo'g'inga) qofiyalangan she'rlardir.

V.V. Bartold esa «Devonu lug'otit-turk»dagi she'riy parcha-larga nisbatan tamomila boshqacha fikrda. Uningcha, «Devonu lug'otit-turk»dagi she'rlar orasida xuddi «Qutadg'u bilig»dagi singari, saroy adabiyotiga xos xususiyatlar bor. Buning isboti sifatida V.V. Bartold quyidagi to'rtlikni keltiradi:

*Turkan qatun qutinga,
Tegur mendin qo'shug',
Ayg'il sizing tabug'chi,
O'nur yangi tabug'.*

Malika (shoh) xotinga mendan maqto'v, qasida (qo'shiq) yetkazgin, xodimingiz yangi xizmat bilan yo'llanadi, deb ayt. Mazkur to'rtlik, garchi shaklan xalq og'zaki ijodiga xos to'rtlikni gavdalandirsa ham, aniq obraz (Turkon malika) mavjudligi, didaktik mazmun ifodalangani bilan individual she'riyatga mansub deb qaralsa maqsadga muvofiq bo'ladi va V.V. Bartoldning qarashlari o'rinli aytilgan bo'ladi.

Ayni paytda «Devonu lug'otit-turk»da shakl jihatidagina emas, balki mazmun tomondan «Qutadg'u bilig»ga monand didaktik xarakterdagi parchalar ham borki, barqaror adabiy muhit, ma'lum izga tushgan ijtimoiy hayotning aks sadosini ko'rishimiz mumkin. Namuna sifatida «Devonu lug'otit-turk»ning 1-jildidagi to'rtliklarni keltiramiz:

*Ulug'luq bo'lsa sen ezgu qilin,
Bo'lg'il kishig beglar qatin yaxshi ulan.*

Daraja yoki martaba topsang, xulqingni chiroyli qil, amirlar oldida yaxshilik yetkazuvchi, xalqning ishlarini yaxshi qabul qiluvchi bo'l.

*Kelsa qali yarlig' bo'lub yunchig' uma,
Keldur anuq bo'lmish ashig' tutma uma.*

Bechora, o'jiz g'arib mehmon kelsa, hozir bo'lgan (o'zingda bo'lgan) narsani mehmonga tezlik bilan taqdim qil, kechiktirib, beparvolik qilib, mehmonga malol keltirma.

*Kelsa kishi etma angar o'rtar kula,
Baqqil angar ezgulugung ag'sin qula.*

Senga kular yuzli bir kishi kelsa, sen uning yuziga issiq kul sochma, yaxshilik qil, yoqimli qiliq bilan hurmatla.

«Devonu lug'otit-turk»dagi she'riy parchalar yuzasidan yevro-palik olimlar olib bildirgan mulohazalar anchayin diqqatga sazovor. Asardagi to'rtliklar turkiy she'riyatning qadimgi namunalaridir

degan K. Brokkelmanning fikrlari P. Peloning qarashlarini shubha ostiga qo'ydi. P. Pelo moniylik she'rlari yuzasidan olib borgan tadqiqotlarida, qadimgi turkiy she'riyat qofiyali emas, balki alliteratsiyali she'r bo'lgan degan xulosaga kelgan edi. Alliteratsiya, uningcha, misralar boshida keladi va she'rni bir tizimga soladi. Pelo «Devonu lug'otit-turk»dagi to'rtliklarning qofiyalanishini fors she'riyati ta'siri deb qaraydi. «Qutadg'u bilig»ning she'r tuzilishiga fors she'riyatidagi qofiya o'z izini qoldirgan va bu haqda yetarli fikrlar aytilgan. Moniylik oqimidagi she'rlarga e'tibor berilsa, haqiqatan, alliteratsiyaning misralar boshida qo'llanganini kuzatish mumkin. Masalan, «Tong tangrisi» nomli madhiya alliteratsiya izchil qo'llangan she'rning yaqqol namunasi.

◆ **Uslubiy tavsiyalar:**

Ma'ruza jarayonida keltirilgan ikkita adib o'rtasidagi umumiy va farqli jihatlarni talabalar Venna diagrammasida aks ettirishi zarur (ma'ruza oxirida 10–12 daqiqa vaqt ajratiladi). Yusuf Hos Hojib va Ahmad Yugnakiyning mushtarak (umumiy) ahamiyatga ega fikrlarini (Hikmatlarini) talabalar diagrammaning o'rtasiga yozadi, faqat o'zlarigagina xos fikrlarini ikkita tomonga alohida-alohida yozadilar.

Mustaqil ish mavzulari.

1. *Qomusiy olimlar haqida ma'lumot.*
2. *Qomusiy olimlar ijodida adabiyot va adabiyotshunoslikka oid qarashlar.*
3. *Yusuf Hos Hojibning «Qutadg'u bilig» dostonidagi hikmatli so'z va maqollar.*
4. *Ahmad Yugnakiyning «Hibat ul-haqoyiq»ning tuzulishi va mazmuni.*

OLTIN O'RDA O'ZBEK ADABIYOTI

◆ **Reja:**

1. *Oltin O'rda davlatining vujudga kelishi.*
2. *Oltin O'rda davlati adabiy muhiti.*
3. *Mamluklar davlatining tashkil topishi.*
4. *Mamluklar davlati hukmronligi davrida ilm-fan va adabiyot.*
5. *Sayfi Saroiy hayoti va ijodi.*

◆ **Tayanch so'z va atamalar:** *Oltin O'rda davlati, Mamluklar, Sayfi Saroiy, «Suhayl va Guldursun».*

1206-yilda Chingizxon boshchiligidagi mo'g'ullarning ilk feodal davlati tashkil topgandan so'ng ularning istilochilik harakatlari avj oladi. Sibir va Sharqiy Turkiston xalqlari, Tangut, Shimoliy Xitoy davlatlari bo'ysindirilgach, Xuanxe daryosining shimolidagi yerlar ham mo'g'ullar qo'lga o'tdi. 1218-yilda Yettisuv mo'g'ullar ixtiyoriga o'tadi. 1219-yilda Chingizxon boshchiligidagi 150 mingdan ziyod mo'g'ul askarlari O'rta Osiyoga bostirib kiradi. Muhammad Xorazmshoh o'z askarlarini bir joyga to'plamasdan, boshqa kichik qal'alarga bo'lib yuboradi. Bu esa mo'g'ullarning osonlik bilan mamlakatni bosib olishiga qulaylik tug'diradi. (Ahmedov B. Tarixdan saboqlar. — T.: «O'qituvchi», 1994, 418-bet).

Mamlakatdagi boshboshdoqliklarga qaramay, xalq o'z vatani, shahar va qishloqlarini istilochilardan mardona himoya qilish uchun butun kuchini safarbar qiladi. Muhammad Xorazmshoh 1220-yilda Xorazm taxtini tashlab qochib ketadi. Uning o'g'li Jaloliddin Manguberdi mamlakat mustaqilligi uchun astoydil kurashgan yirik sarkardadir. Mo'g'ullar Xo'jand, Buxoro, Samarqand, Termiz kabi shaharlarni istilo qilib, Urganch tomon yo'l oladi. Jaloliddin Manguberdiga saroy ayonlari va ko'pchilik askar boshliqlari bo'ysinmagani bois, u Temur Malik bilan birgalikda

kuch to'plab, qayta hujumga o'tish niyatida Xurosonga keladi. Chingiz qo'shinlari suv to'g'onini ochib yuborib, shaharni suv ostida qoldiradi. Mo'g'ullar bilan bo'lgan jangda hazrat Najmiddin Kubro mardlarcha vafot etadi.

1221-yilda Xorazmning to'liq Mo'g'ullar tomonidan egallanishi bilan butun O'rta Osiyo istilo qilib bo'lingan edi. Ammo Jaloliddin Manguberdi bosqinchilarga qarshi kurashni davom ettirdi. U, Temur Malik bilan birgalikda 1221–1231-yillar mobaynida Afg'oniston, Hindiston, Eron va Iroq hududlarida Chingiz qo'shinlariga qarshi shiddatli janglar olib bordi. Ma'lumotlarga ko'ra, Jaloliddin 1231-yilda Turkiston tog'larida vafot etgan.

Chingizxon nomi eng dahshatli, yovuz istilochi sifatida tarix sahifalaridan o'rin oldi. («Jo'ji keldi, jo'ji keldi, Chingiz bilan bo'ji keldi»). Istilochilik oqibatida Buxoro, Samarqand, Urganch, Balx kabi yirik madaniyat va ilm-fan markazlari vayronaga aylantirildi. San'at asarlari, kutubxonalar, masjid va madrasalar yoqib yuborildi. Bunday yovuzlik adabiyotda o'z aksini topmay qolmadi. Ilm-fan, san'at rivojiga faqat salbiy ta'sirini ko'rsatdi, xolos. «Guldursun» afsonasi mo'g'ul bosqinchilariga qarshi erk uchun olib borilgan kurashlar haqida ma'lumot beruvchi badiyat namunasi hisoblanadi.

Oltin O'rda madaniy muhiti o'ziga xos tarzda rivojlanib bordi. Bu davlat hududidagi madaniy hayotda, xususan, yashash tarzida, diniy e'tiqodda, arxitekturada o'troqlashgan turkiy qavmlarning ta'siri katta bo'ldi. O'zbekxon davrida Oltin O'rda jamiyatining yuqori tabaqasi islom dinini rasmiy qabul qildi. Yuqori tabaqaning ko'zga ko'ringan vakillarini islom diniga jalb qilish ishlariga Oltin O'rda xonlaridan Berkaxon birinchi bo'lib asos soldi. Berkaxon tomonidan islom dinining qabul qilinishini XIV asrda yashagan mashhur arab tarixchisi ibn Xaldun quyidagicha tasvirlaydi: «U (Berka) islom dinini Shamsiddin Elbaxarziydan qabul qildi. Elbaxarziy esa Najmiddin Kubroning muxlislaridan bo'lgan shogird edi... Buxoroda istiqomat qilib turgan Elbaxarziy islom dinini qabul qilish to'g'risida Berkaga taklifnoma yubordi. U (Berka) islom dinini qabul qildi va: «Mening qo'l ostimdagi boshqa yerlarda ham diniy targ'ibot ishlarini bemalol olib borishingizga to'la huquq

beraman», deb Elbaxarziy nomiga yorliq jo'natdi. Ammo u (Elbaxarziy) bundan bosh tortdi.

Berka Elbaxarziy bilan uchrashish uchun yo'lga chiqadi. Lekin Elbaxarziy o'zining yaqin odamlari iltimos qilmaganlaricha Berka uning huzuriga kirishiga ruxsat olib berdilar. U Elbaxarziy huzuriga kirgach, islom diniga keltirgan iymonini yana takrorladi va shundan keyin shayx islom dinini oshkora targ'ib qilishni unga yukladi. Berka o'ziga qarashli xalqlar orasida islom dinini yoydi, o'z qo'l ostidagi yerlarda masjid va madrasalar qurdirdi, olimlar va fiqhshunoslar (qonunshunoslar)ni o'z atrofiga to'plab, ular bilan inoqlashdi.

Aynan shu davlatda turkiy adabiyotga va turkiy adabiy tilga e'tibor kuchaydi. Garchi bu davrdagi adabiyot – turkiy adabiyot, til – turkiy til deb yuritilsa ham, turkiy tilli xalqlar orasida alohida mavqe tutgan har bir o'zbek kitobxoniga Oltin O'rda adabiy muhiti yaratilgan asarlar juda yaqin. Shu o'rinda o'zbek mumtoz adabiyotini va o'zbek adabiy tilini davrlashtirish masalasiga e'tibor qaratish zaruratini aytib o'tmoqchimiz. Oltin O'rda o'zbek adabiyoti rivojida alohida bosqichni paydo qildi. Bu davr adabiyoti o'zidan oldingi va keyingi davr adabiyotini aslo takrorlamagan, aksincha, o'z qiyofasiga, mavqeiga ega bo'lgan adabiyotdir. Oltin O'rda davlatidagi ijtimoiy, siyosiy hayot madaniy hayotning tubdan yangilanishiga, o'ziga xoslik kasb etishiga xizmat qildi. O'rta Osiyodagi madaniy va adabiy hayot Oltin O'rdaga ko'chdi. Bu ko'chish tarix oqimining tabiiy samarasi bo'lgan edi. Shu bois «Oltin O'rda adabiyoti» degan terminni ishlatish, Oltin O'rdada va Misr mamluklar davlatida yaratilgan adabiy jarayonga nisbatan shu termin dan istifoda etish maqsadga muvofiqdir.

Oltin O'rda adabiy muhiti shunisi bilan diqqatga sazovorki, *birinchidan*, o'zbek adabiyotiga yangi janr – noma janri kirib keldi; ikkinchidan, musulmon madaniyatini va islom dinini yoyish uchun o'zbek tilida birinchi marta payg'ambarlar tarixiga oid asarlar yaratildi. Nosiruddin Burxonuddin Rabg'uziyning «Qisasi Rabg'uziy» (710–1310-yil), Mahmud ibn Ali as-Saroyining «Nahjul-farodis» («Jannatlarga ochiq yo'l», 761–1361-yil) asarlari bu-

ning yorqin namunasidir. «Qisasi Rabgʻuziy» singari «Qisas ul-anbiyo»larning oʻzbek tilidagi koʻplab nusxalari bugungi kunda Turkiya muzeylarida, kutubxonalarida saqlanmoqda. Bu asarlarning koʻp qismi Oltin Oʻrda davlati hukm surgan davrda yaratilgan. Mazkur «Qisas ul-anbiyo»larning aksariyati forschadan qilingan tarjimalardir. Turk olimi Ismat Jamiloʻgʻli «XIV asrga oid bir «Qisas ul-anbiyo» nusxasi ustida sintaktik tadqiqot» (Anqara, 1994) nomli asarida ana shu kitoblarning qoʻlyozma nusxalari toʻgʻrisida qimmatli maʼlumotlarni bergan.

Ikkinchidan, Oltin Oʻrda davlatidagi madaniy-adabiy hayotning takomili natijasida oʻzbek adabiyotiga yangi janrnoma janri kirib keldi. Xorazmiyning birinchi marta oʻzbek tilida yaratilgan «Muhabbatnoma» (1353) asari buning dalilidir.

Uchinchidan, Oltin Oʻrdadagi adabiy muhitning eʼtiborga molik jihatlaridan yana biri tarjimachilikka alohida eʼtibor berilganidir. Turli tillardan oʻzbek tiliga nodir asarlarning tarjima qilinishi bevosita va bilvosita Chingizxon hamda uning farzandlari olib borgan siyosat, yerli aholiga boʻlgan ehtirom samarasidir. Chingiziy hukmdorlar farmonlarini turkiy tilda eʼlon qilganlari, eski uygʻur-turk yozuvi asosida moʻgʻul yozuvini yaratib, moʻgʻul davlatida yangicha madaniy taraqqiyotga asos solganlari buning yana bir dalilidir.

Chingizxon avlodlarining muruvvatpeshaligi va yerli aholiga xayrixoh munosabatlarini Oltin Oʻrda xonlari davom ettirdilar. Oltin Oʻrdada oʻzbek tilida yaratilgan har bir asarning yuzaga kelishida biron hukmdorning taʼsiri bor. Qutbning «Xusrav va Shirin»i tarjimasi shahzoda Tinibekka bagʻishlangan. «Muhabbatnoma» aynan oʻzbek tilida Muhammad Xoʻjabekning homiyligi va taklifi bilan, «Qisasi Rabgʻuziy» Xorazm beklaridan Toʻqbugʻabekning iltimosi bilan yozilgan va h. Bularidan tashqari, til jihatdan «Qisasi Rabgʻuziy»ga yaqin boʻlgan «Tafsir» va «Siroj ul-qulub» asarlari ham Oltin Oʻrdada yaratildi. Albatta, Oltin Oʻrda abadiy davlat boʻlib qola olmadi. Shahzodalar oʻrtasidagi mulkparastlik hukmronlikka intilish Oltin Oʻrdani ichdan yemira boshladi. Oltin Oʻrda, Tovka Temur va Shaybon sulolalari oʻrtasidagi ixtiloflar XIV asrning 60-yillarida kuchaydi. Aslida tanazzul alomatlari Oltin

Oʻrda ikkiga — Koʻk Oʻrda va Oq Oʻrdaga boʻlinib ketgan paytda boshlangan edi. Ayniqsa, Jonibek davrida (1340—1357) tanazzul tezlashdi.

Oltin Oʻrda davlatining tanazzuliga yana bir sabab — Oltin Oʻrdadagi iqtisodiy buhronlar, ishlab chiqaruvchi kuchlar izdan chiqib borayotgani, hunmarmandlarning va boshqa tabaqa aholining katta qismi qashshoqlashuvi, faqat mahalliy bozorlar bilan chegaralanib qolingani edi. Shubhasiz, iqtisodiy va siyosiy zaiflashuv Oltin Oʻrdaning adabiy hayotiga ham taʼsir koʻrsatdi. Oltin Oʻrda adabiy hayoti iqtisodiy va siyosiy buhronlarga aralashib, tanazzulga yuz tutmasligi uchun vaziyatni ham, makonni ham oʻzgartirishiga toʻgʻri keldi. Adabiy hayot tamomila oʻzga yurtga — Misrga koʻchdi. Bu adabiyot ravnaqi uchun Misrda barpo etilgan turkiy qavmlar davlati asos boʻldi.

Mamluklar davlati XII—XV, ayniqsa, uning birinchi davri (XII—XIV) Misr va Suriya tarixida oʻziga xos yorqin bir davrni tashkil etadi. Bu oʻziga xoslik, birinchidan, mamluk sultonlarining nasl-nasabi qullar(mamluklar)ga borib taqalishidadir. Mamluklar yoshligida qullar bozorida sotib olinib, maxsus harbiy tarbiya olgan, ulardan koʻplari oʻzlarining shaxsiy fazilatlarini, ayniqsa, jasorati va sodiqligi uchun yuqori harbiy mansablarga koʻtarilib, hatto lashkarboshi va amirlar darajasiga yetishgan. Yana bir oʻziga xosligi, XII asrning ikkinchi yarmi — XIV asrlarda Misr va Suriyada (Shomda) hukm surgan mamluk sultonlari Oybek at-Turkmaniy, Qutuz, Beybars, Halaʼun, Muhammad Nosir va boshqalar arab qavmiga emas, balki turkiy ellatlarga, Dashti Qipchoqda koʻchib yurgan qipchoq, oʻgʻuz va boshqa turkiy qabilalarga yoki moʻgʻul istilosidan qochgan xorazmliklarga taalluqli ekanini oʻsha davrning mashhur tarixchilari al-Mahriziy, Ibn al-Iyyaslar koʻrsatib oʻtgan. Sultonlar saroyida va devonxonalarida qadimgi turkiy tilining oʻgʻuz-qipchoq shevasi keng isteʼmolda boʻlgan. XV asrda esa Misrda Kavkazdan chiqqan mamluklar hukmdorlik qilgan. Mamluk sultonlari davrida Misr kuchli davlatga aylanadi. Ayni ular Falastinda salbchilarning qolgan kuchlarini tor-mor qilib, mintaqadan butunlay yoʻqotganlar va ayniqsa, butun musulmon dunyosini qaqshatgan moʻgʻullarni saltanati chegarasida toʻxtatib, Ayn

Jalun degan joyda ularga katta zarba yetkazib, mag'lubiyatga uchratishi xalqlar xotirasida unutilmas voqea bo'lib qoldi. Al-Mahriziy va Ibn Iyyas tarixiy xronikalarida misr lashkarlari boshida turgan amir bo'lajak Misr sultoni Qutuz Xorazmshoh Jaloliddin Manguberdini jiyani deb taxmin qilingan.

Ayn Jalun jangida xorazmliklar alohida jasorat ko'rsatganligi to'g'risida tarixiy ma'lumotlar bor. Bog'doddagi abbosiylar xalifaligi mo'g'ullar zarbasi o'stida yemirilganidan keyin (1260) Misr musulmon dunyosining madaniy markaziga aylanadi. Bu yerga har tomondan adiblar va olimlar to'planishi adabiy-madaniy hayotning jonlanishiga olib keldi. Mamluk sultonlari ilm, adabiyot, dinga katta hurmat va e'tibor bilan qarashar edi. Ularning davrida Misrda, ayniqsa, Qohirada katta qurilishlar olib borilgan, masjid, madrasa, xonaqohlar qurilgan. Mamluklar davrida qurilgan hashamatli binolar hanuz Qohiraning qadimgi mahallarida saqlanib kelmoqda va yodgorliklar sifatida himoyaga olingan. Mamluklar sultonlari ochgan madrasalarda Qur'oni Karim, hadis, fiqh islomning to'rt mazhabi talqinida maxsus tayinlangan mudarrislar tomonidan o'rgatildirdi. Xonaqolar g'ariblar va so'fiylar uchun boshpanagina bo'lmay, balki bu yerda diniy va dunyoviy kitoblarni qiroat qilishar edi, jumladan, Abu Ali ibn Sinoning «Ash-Shifo»sini o'qishardi. Mamluklar saltanati davrida ko'p ilmiy kitoblar yozildi, birinchi musulmon ensiklopediyalari tuzildi. Umuman olganda, bu davrdagi adabiyot umumiylik tushunchasiga ega bo'lib, yangi zamon adabiyotidan farqli o'laroq, o'ziga bor yozma mahsulotni qamrab olardi va badiiy ijod bilan bir qatorda diniy-falsafiy, tabiiy fanlar, filologiya, tarix, jug'rofiya va boshqa fanlarga mansub risolalardan tashkil topgan edi. She'riyat ham, umuman, badiiy ijod bilim yetkazuvchi omil hisoblanardi. Bu davr ayniqsa, o'zining ensiklopedik asarlari bilan tanildi. Ularning mualliflari o'z ishlarini devonxonalaridagi kotiblarga foydalanishi uchun yozgan, zamonaviy ibora bilan ularning kasbiy malakasini va mahoratini oshirishga qaratilgan edi. Shuning bilan birga ular tor doiradan chiqib, keng o'qimishli doiralarga ham mo'ljallangan va kompilyatsiya uslubida tuzilib, turli sohalarda mavjud bo'lgan bilimlarni jamlagan asarlardir.

Birinchi musulmon ensiklopediyalardan eng mashhurlaridan quyidagilarni eslab o'tsak bo'ladi:

1. Nihayat al-arab fi funun al-adab (Adab ilmlarida maqsadning nihoyasi). Muallifi Shahobiddin Ahmad an-Nuvayriy (1279–1332). Ensiklopediya 30 tomndan iborat, besh qismga bo'lingan. Birinchi qism – samoviy jismlar va yerning tavsifi, ikkinchi qism insonga bag'ishlangan, uchinchi qism – hayvonot olami, to'rtinchisi – o'simliklar, beshinchisi esa xo'jalik masalalariga bag'ishlangan devon xodimlariga hujjatlar tuzishda qimmatli maslahat va tavsiyalar beriladi.

2. Shihab ad-Din al-Umaryning (1301–1348) «Masalik al-absar fi mamalik al-amsar» (Yirik markazlardagi mamlakatlarga nigoh tashlash yo'llari) nomli ensiklopediyasi 20 qismdan iborat bo'lib, o'ziga adabiyot, tarix, jug'rofiyalardan turli ma'lumotlarni mujassamlashtirgan asar edi.

3. Shihab ad-Din al-Qalqashaadiyning (1355–1418) 12 tomli ensiklopediyasining nomi «Subh al-aasha fi sinaat al-insha (Insho yozishda ko'zi ojizga tong nuri). Asar tuzilishidan muallifning maqsadini bilish mumkin. Asarda adabiyot, adabiyotshunoslik, ilm al-balag'aga, adibning ma'suliyatiga ko'p o'rin berilgan. Ishda hujjatlar tuzish, diplomatik yozishmalar shakli, tarixiy xronikalar yaratishi borasida maslahatlar va tavsiyalar berilgan, shuningdek, turli mamlakatlar va mintaqalar, jumladan, Markaziy Osiyo davlatlari to'g'risida ham qiziqarli ma'lumotlar bor. Al-Qalqashandiy ma'lumotlarni boshqalardan kompilyatsiya usulida jamlash bilan qanoatlanmasdan, o'z davri to'g'risida ko'p yangi ma'lumotlar qoldirgan. Jumladan, mamluk sultonlari va O'rta Osiyolik hokimlar o'rtasidagi yozishmalarni keltirgan, adabiyotning nazariy masalalarini ko'targan, umuman, ilm-fan borasida o'zining munozarali fikr-u qarashlarini jasurona ifodalagan. Uning ushbu shoh asarining 1913–1920-yillarda Qohirada nashr etilgan bir nusxasi O'zbekiston Fanlar akademiyasining kutubxonasida nodir kitoblar bo'limida saqlanmoqda.

Biz o'sha davrda yaratilgan musulmon ensiklopediyalar ichidan faqat eng mashhur uchtagiga to'xtadik. Bularning yoniga Tunisdan chiqqan va Misrga kelib ijod qilgan Ibn Xaldun (1332–1406)

asarlari ham qo'shiladi. Ibn Xaldunning «Muqaddima»sida falsafiy, tarixiy va ijtimoiy masalalar inson va jamiyat munosabati nuqtayi nazaridan ko'tariladi, shuning uchun ham Ibn Xaldun birinchi arab sotsiologi degan nom olgan. Shuning bilan u haqiqiy mavsumiy (ensiklopedik) olim sifatida filologiyaning ham eng muhim masalalarini ko'rib chiqqan va bu borada bir nechta asarlarni, jumladan, grammatikaga oid «Mufassal» nomli asarini yaratgan. Yana bir mavsumiy bilimlar sohibi — Abd al-Rahmon as-Suyutiy (1445–1505) 350 ga yaqin asarlarni tarixdan, dindan, adabiyotdan, tildan yaratdi. Mamluklar saltanati davrida yozilgan ilmiy risolalar soni yuzlardan oshib umumiy musulmon madaniyatining salmoqli qismini tashkil qiladi. Uslub jihatdan musulmon ensiklopediyalar IX asrdan rivojlanib ketgan «adab» nomli adabiy janr uslubiga yaqin turadi va undan keng qamrovliligi bilan ajralib turadi. «Adab» adabiyotning asosiy qonunlaridan biri — bu bilimni, ma'rifat va ilmni hamda odob to'g'risida nasihatlarni qiziqarli usulda kitobxonga yetkazishdir. Ilmiy adabiyot uslubiga bunday qarashni boisi bu — turli bilim sohalarda (tarixga, jug'rofiyaga, tabiiy fanlarga) yozilgan kitoblarga keng doiralarda qiziqish kuchayib, ularning ommaboproq yozishga ehtiyoj paydo bo'ldi. Shuning uchun ilmiy mavzudagi asarlarga nasihatgo'ylik ohanglari bilan ko'ngilochar unsurlar kirganiga ajablanmasa bo'ladi. Qiziqtiruvchi unsurlar — badiiy ijod bo'lib, ularning qamroviga afsonalashgan tarixiy misollar, she'r (shu jumladan muallifni o'ziniki), turli rivoyatlar, hikoyatlar, asotirlar kirar edi. Ensiklopediyalarda ham badiiy ijodga ilmiy mavzular bilan bog'langan holda yetarli o'rin ajratilgan.

Masalan, an-Nuvayriy ensiklopediyasida quyoshga ilmiy tavsif berib, unga she'riy tavsif ilova qiladi:

Ko'rdingmi quyoshni,

chiqqanida ko'zni qamashtiradi uning nurlari

Qizil va sariq ranglarda jilvanadi u

go'yo shikoyat qilgandek uyqusiz tundan

Chiroyli kelinchak u, o'sha kechasi

Qo'lida ushlagan ko'zgusi — to'lin oy edi.

Bu qit'ada badiiy vositalarga — o'xshatish, istiora, majozga ko'p o'rin berilgan. Xuddi shuningdek u oyga, tunga, Nil daryosiga Misr diyori tavsifiga ilmiy va badiiy tavsif beradi va turli rivoyatlar, hikoyalar, she'rlarni jalb etadi. Masalan, to'lin oyni inson ruhiga salbiy ta'sir etishini zamonaviy tibbiyot ham tan olgan. An-Nuvayriy bu to'g'risida rivoyat keltiradi: «hikoya qilishadiki, ko'chmanchi arab bir kishini oyga tikilganini ko'rib — tikilmagin unga, unda nuqsonlar bor. Agar eshakda nuqsonlar bo'lsa, uni qaytarib bermas edingmi? — dedi. U so'radi: Ular (nuqsonlar) qanday? U javob berdi: «U umrga zavol bo'ladi, ajalni yaqinlashtiradi, dinni buzadi, yo'lni yoritadi, o'g'riga yo'l ko'rsatadi».

Mamluklar davridagi she'riy ijodga kelsak, bu sohada ko'rinarli o'zgarishlar ro'y berdi. Bu ta'sirli o'zgarishlar shakliy izlanishlarda o'z ifodasini topdi: «tashtir», «tahlis» kabi yangi shakllar, aruzning yaxlit vaznda va qofiyada yozilgan baytlari o'rniga asoslangan. She'rning turli shakllari — muvashshah, zajal, mavval, dubayt kabi shakllar xalq she'riy ijodiyotidan kirib keldi. Mumtoz she'riyatidagi an'anaviy vaznlar tovil, komil, bosit o'rniga yengil vaznlar — ramal, hafif, rajazning qisqartirilgan qofiyali ko'rinishlari paydo bo'ldi. She'rning tili ancha soddalashib unga real hayotda uchraydigan oddiy kundalik iboralar, boshqa tillardan so'zlar kirib keldi, hazil-mutoyibaga mayillik sezildi. Bu chekinishlar yangi davrning ba'zi adabiyotshunoslari tomonidan arab she'riyati mamluklar davrida inqirozga uchradi, deb ta'kidlashga imkon berdi (Masalan, Hanna al-Fahuriy yoki Mahmud Ribdaviy). To'g'ri, Abbosiylar davridagi gullab-yashnagan saroy mumtoz she'riyati haqiqatan inqirozga uchradi. Ammo mamluklar davridagi she'riyat yorqin iste'dodlardan xoli emas edi, ular ham arab adabiyoti taraqqiyotiga o'z ulushini qo'shdi. Biz eng avvalo shoirlar al-Busiriyy (1212–1296), Ash-shab az-Zarif (1263–1289), Safiddin al-Hilliy (1278–1349), Ibn Nubatalarni (1287–1366) nazarda tutamiz. Al-Busiriyyning mashhur «Qasidat al-burda» («Plash Qasidasi») butun arab dunyosida tarqalib she'riyatda al-madh al-nabavi (payg'ambar madhi) janrini rivojlantirib berdi. Muhammad payg'ambarga atalgan 162 baytdan iborat bu qasida jahonning ko'p tillariga ingliz, fransuz, hind, fors, turk, nemis (olmon) va

o'zbek tillariga tarjima qilingan. Qasidaning mashhurligi uni afsonaviy yaratilishi bilan bog'liq. Og'ir kasal va yarim badani shol bo'lib qolgan shoir qasidani yozganidan keyingi kuni butunlay sog'ayib ketadi. Bu hodisa «Qasidat al-burda»ga odamlar nigohida «ilohiylik» sifatini berdi va uning og'izdan-og'izga o'tishiga, unga o'nlab sharhlar yozishga, unga taqlid qilishga olib keldi. Qasida shifobaxsh qudratga egaligi to'g'risidagi afsona bizning asrimizgacha yetib kelgan. O'zbekiston Fanlar akademiyasining Sharqshunoslik instituti qo'lyozmalar fondida «Qasidat al-burda»ning 30 tadan ortiq qo'lyozmasi saqlanmoqda, ular har xil manbalarda va kotiblar ularni xatosiz yozgan. Qasida o'zbek tiliga tarjima qilinganligiga qaramay, uning mazmuni va badiiy xususiyatlari hanuzgacha ilmiy jihatdan tahlil qilinmagan. Vaholanki, qasida e'tiborga loyiqdir. U an'anaviy mumtoz qasida janriga to'la amal qilib yozilgan, o'zida unga xos unsurlarni mujassamlashtirgan va ichki janrlarga (ya'ni vasf, madh, fahr, hijolarga) bo'lingan. O'z majmuasida ular payg'ambar hayotini yorqin va shoirona obrazlarda tasvir etgan. An'ana, ayniqsa, vasf qismida seziladi, shoirning asosiy maqsadi — madhga o'tishidan oldin, manzaralar vasfida hayol parvozi baland va keng tarqaladi. Sahro bo'ylab sayohat, yo'lda ko'rgan-o'tganlar vasfi, tabiat manzaralari, hayvonot olami, ov qilish marosimi, so'ng payg'ambar ishtirok etgan janglar vasfi, bog' va qasrlar ko'rinishi, chashmalarda suvlarning jilvalanishi, bazmlar tavsifi jonli mazaralarda berilgan.

Qasidaning so'nggi baytlarida payg'ambar hayotida ro'y bergan hodisalar, uning da'vatlari, olib borgan kurashlari, janglari — hammasi o'z ifodasini topgan. qasidada ishlatilgan majoziy obrazlar, so'z san'atidagi chiroyli o'xshatish, iste'ora, tazod, tajnis va boshqa tasviriy-ifodaviy vositalar al-Busiriy she'riy mahoratda qanchalik yetuk ekanligidan dalolat beradi. Al-Busiriyning boshqa asarlari ahamiyatga molik bo'lsa ham, bitta «Qasidat al-burda» asarining o'zi unga so'nmas shuhrat olib kelganini qayd qilish lozim.

Mamluklar davrining iste'dodli shoirlaridan biri Safiddin al-Xilliy (1278–1349) ham hisoblanadi. Shoirlik mahoratida uni hatto XI asrda yashagan mashhur arab shoiri al-Mutamabbiy bilan taqqoslashadi. Al-Xilliy ranglar to'g'risida yozgan bayti hozirgi

Suriya bayrog'ining ranglariga asos bo'ldi: Oq — hayrli ishlarimiz, qora — qilmishimiz, Yashil — o'tlog'imiz, qizildir bizning umidimiz. Tabiat manzaralarini vasf etishda zamonasida unga teng keladigan shoir yo'q edi. Uning she'rlari, dabdabalik, samarasiz so'z o'yinlari, mavhumlikdan xolidir. Shoir qasidaning an'anaviy shaklini o'zgartirib, jur'at bilan ularning muvozanatini buzdi, yangi shakllar — tashtir, tahmis hamda xalq og'zaki ijoddan keng foydalanib, muvashshah, humo shakllarini ijodiyotga kiritdi va novator shoir sifatida arab she'riyati sahifalarida iz qoldirdi. U an'anaviy qasida qoidalariga sun'iy yondashish o'rniga, haqiqiy lirik she'rlar yaratdi. Safiddin al-Xilliy qatoriga Abu an-Nubata, Shab az-Zariflani ham qo'ysak bo'ladi. Ular ham o'ziga xos ijodi bilan hanuzgacha arab kitobxonini ko'ngliga yo'l topib kelmoqda. Shuning uchun barcha eslab o'tgan shoirlarimizning asarlari to'plamlarda Misr, Suriya, Livanda nashr etilib kelmoqda, yangidan tadqiqqa tortilmoqda, tahlil etilmoqda. Mamluklar saltanati davridagi adabiyot to'g'risida so'z borar ekan, uning har bir jihatini qamrab olish amri mahol. Uning bir qatlamini nasrnavislikda o'z ifodasini topgan hikoyatlar, rivoyatlar tashkil qilsa, yana bir qatlamini shu davrda yozib olingan xalq ijodi tashkil qiladi. Undan tashqari XIII asrda yaratilgan ikki tomli Zohir Beybars sirasi (xalq romani) bir o'zi ham muhim katta madaniy-adabiy hodisa sifatida baholanib kelmoqda. Misr xalqining quldan chiqqan, kelib chiqishi ko'chmanchi qipchoq qabilasidan bo'lgan sulton Beybars to'g'risida xalq romanini yaratishi, uning aql-u zakovatiga, jasorati va davlat borasidagi olib borgan samarali faoliyatiga bergan bahosigina bo'lib qolmay, sharq xalqlarining o'zaro munosabatlarining yorqin dalilidir. Mamluklar davridagi adabiyotning yorqin namunalari bilan tarjimalar va tadqiqotlar orqali arab adabiyotshunoslarimiz va tarjimonlarimiz tomonidan tanishtirish o'zbek o'quvchisi oldida arab adabiyotining yaxshi tanilmagan qirralarini ochib berar edi.

Sayfi Saroyi. O'zbek va fors-tojik tillarida asar yozish an'anasining boshlovchilari sifatida Sayfi Saroyining ham tabarruk nomi turadi. XIV asrda yashab faoliyat ko'rsatgan Sayfi Saroyi o'zbek va fors-tojik tillarida yozilgan dilbar asarlar muallifi, o'z davrining iste'dodli tajjimoni sifatida ma'lum va mashhurdir. Bu

zullisonayn ijodkor qalamiga mansub asarlardan bir necha javobiy she'rlar, «Suhayl va Guldursun», Shayx Muslihiddin Sa'diy «Guliston»ining o'zbek tiliga qilingan tajjimesi bizgacha yetib kelgandir. Garchi bugungi adabiyotshunoslik Sayfi Saroyi qalamiga taalluqli asarlarning barchasini qo'lga kiritmagan bo'lsa-da, shoir merosidan ma'lum bo'lgan namunalarining o'zi ham uni XIV asr o'zbek dunyoviy adabiyotining iqtidorli vakili sifatida qadrlash imkonini beradi. Sayfi Saroyining o'zbek tilidagi asarlari adabiyotshunoslar tomonidan tahlil etilib, tegishli baholangan. Uning fors-tojik tilidagi asarlaridan bizgacha yetib kelgan ayrim namunalar xususida esa yuqoridagi mulohazani aytib bo'lmaydi. Yoxud masalaning bu tomoni negadir Sayfi Saroyi ijodi tadqiqotchilari e'tiboridan soqit qolib kelayotir. Jumladan, biz ta'kid etgan mavzu Sayfi Saroyi hayoti va ijodi haqida maxsus asar yozgan tatar adabiyotshunosi X.Y. Minnegulov tomonidan ham unutilib qoldiriladi. Xolbuki, tadqiqotchi Sayfi Saroyining fors-tojik tilidagi bisoti ustida ham mulohaza yuritishi lozim edi. Xususan, uning qalamiga mansub kitobning shu ijodkor adabiy faoliyatini atroflicha qamrab olishga mo'ljallanganligi ham shuni taqozo etadi. Biroq salmoqli risola muallifi bu haqda hech narsa demaydi. Bu adabiyotshunos bir necha yillardan beri XIV–XV asrlar adabiyoti bilan qiziqadi, uning vakillari haqida o'z mulohazalarini bayon etib keladi. Bunisi quvonchli voqea, albatta. Xususan uning tomonidan Sayfi Saroyining hayoti va adabiy faoliyatiga doir salmoqli ilmiy tadqiqotlar e'lon qilinishi maqtovga molikdir. Muqaddima, xotima va olti bo'limdan tashkil topuvchi ushbu kitobda muallif o'z oldiga Sayfi Saroyi ijodining o'rganilish tarixi, adabiy merosining hajmi va mundarijasi, ijodkor hamda tarjimon sifatidagi mazmundor faoliyati, murojaat etgan adabiy janrlari, badiiy mahorati muammolari singari xilma-xil mavzularni hal etishda ulkan va mas'uliyatli vazifani qo'yadi. Ilmiy asar o'z muallifining jiddiy izlangani, boy adabiy ma'lumotlar to'plashga bo'lgan urinishi, durustgina ilmiy tadqiqot yuritish ko'nikmasi borligidan dalolat beradi. Kitobning fazilati aytilganlar bilan yakunlanmaydi, albatta. Ayni paytda mazkur risola bir qator nuqsonlardan ham xoli emas. H.Y. Minnegulov qarashlaridagi bahs talab o'rinlar tadqiqotning kirish qismidayoq

ko'zga tashlanadi. Negadir, u Sayfi Saroyi haqida o'zbek adabiyotshunosligi, rus sharqshunos olimlari amalga oshirgan ilmiy ishlarni tan olmaydi. Shuning uchun ham u kitobning muqaddimasidayoq tatar o'quvchilariga Sayfi Saroyini «yangi ochilgan yozuvchilardan biri» sifatida taqdim etadi («turk-tatar adabiy tilining rivojiga ulkan ulush qo'shgan» ijodkor tarzida baholaydi). Kitob muallifi ijodkorning o'zbek adabiyoti vakillaridan biri ekanligini umuman inkor etadi. Buni uning «turk-tatar» birikmasiga bergan izohida ham ko'rsa bo'ladi. H. Minnegulov kitobning izohlar qismida ayrim fikrlarga aniqlik kiritishga harakat qiladi. Masalan, u kitobning o'sha bahsida «turk-tatar» birikmasi va uning qo'llanishi ustida mulohaza yuritir ekan, quyidagi xulosalarga keladi. Asrlar davomida turkiy xalqlar tomonidan bunyod etilgan madaniy obidalarga nisbatan (eng qadimgi yozma yodgorliklar bundan mustasno) aralashiga turkiy xalqlarning mushtarak merosi sifatida qarash va ularni umumlashtiruvchi atama bilan ifodalash yaramaydi. Shuning uchun Ural, O'rta Osiyo, Kichik Osiyo, Kavkazorti mintaqalarida yaratilgan asarlarga nisbatan «turk-tatar», «turk-o'zbek», «turk-ozarbayjon», «turk-usmonli» kabi muayyan xalqqa mansublik birikmalardan foydalanishni yoqlaydi. Umuman olganda, tadqiqotchi tanlagan yo'nalish yomon emas va uning talay fikrlariga qo'shilsa bo'ladi. Darhaqiqat, har bir yurt, turkiy til va adabiyotning mushtarak jihatlari bilan yonma-yon o'zigagina xos bo'lgan rivojlanish yo'li, taraqqiyot qonuniyatlari, obidaları haqida gap ketganda, o'shanday aniqlikka amal qilgan tarzda mushohada yuritish, uni yozuvda aks ettirish ma'quldir. Lekin tarixiy vaziyatning talab va taqozosiga ko'ra, o'rta asrlarda, hatto undan so'nggi davrlarda ham turkiyda so'zlashuvchi qabilalar, hatto forsiy najot aholi bilan aralashdi, yurt dushmanlariga qarshi birgalikda kurashdi, o'z taqdirini belgiladi, hamkorlikda madaniy obidalar bunyod etdi. Aniqrog'i, har bir xalq o'z holi qudratiga ko'ra o'sha obidalarga hissasini qo'shdi. O'sha asarlarni baholash paytida bu tarixiy haqiqatdan ko'z yumish va birlikda yaratilgan ma'naviy obidani birgina xalqqa nisbat berish to'g'ri bo'lmaydi. Sharq adabiyotining zabardast tadqiqotchisi E.E. Bertels xuddi mana shunday bahstalar masala ustida fikr yuritib: «Klassik til deb ataluvchi tilda, ya'ni

dariy yoki forsiy tilda yaratilgan ulkan adabiy merosga har qanday holda ham har ikki xalqning haqqi bordir va bu adabiyotni ulardan biriga mansub deb bilishga urinish ikkinchisiga nisbatan adolatsizlik bo'lar edi» – deb yozgan edi.

Sayfi Saroyi XIV asr o'zbek dunyoviy adabiyoti tarixida eng avvalo, zabardast shoir sifatida qadrlidir. Uning bizgacha yetib kelgan tarqoq nazmiy merosi o'z muallifining yaxshigina salohiyatidan xabar beradi. Sayfi Saroyi o'z zamonasining farzandi. Ammo donishmand va ilg'or qarashlar egasi, dunyo va uning voqealariga aql ko'zi bilan qarashga, uni kuzatish, baholash, munosabat bildirishga qodir kishi edi. Shuning uchun uning adabiy merosi o'ziga zamondosh bo'lgan tab' sohiblari asarlaridan tubdan farq qilmaydi. Balki o'shalarga hamohanglik, yaqinlik kayfiyati ustun turadi.

Sayfi Saroyi g'azaliyotining yetakchi mavzuini ishq-muhabbat talqini tashkil qiladi. Shu bosh va an'anaviy mavzuda asarlar yaratish jarayonida u o'zi yashayotgan zamon illatlarini turli ramz va ishoralar yordamida aks ettirib qoldirishga erishadi. Shuningdek, oliyjanob insoniy fazilatlarini ulug'lash, dunyo va uning ne'matlaridan bahramand bo'lishga undash, umrini zoe o'tkazmaslik, ilm-fan, kasb-hunar o'rganishga da'vat singari ilg'or g'oyalar targ'ibi ham Sayfi Saroyi ma'naviy merosining mag'z-mag'ziga singib ketgan. Shoir she'rlarining yetakchi qahramoni – oshiq. U o'z yorining samimiy shaydosi va hamdamidir. Oshiq uchun dunyoda yagona buyuk mavjudot bor, u ham bo'lsa mahubadir. Uning nazdi va nazarida biror bir kishi shu mahubuga teng kelolmaydi.

Mana, o'sha sodiq qahramon – oshiqning bu boradagi xulosasi:

*Ul yuzi oykim, jahoniydur,
Bu zamon xo'blarining xonidur.
Yosamin tan, qomati sarvi ravon,
Zulfi jannat bog'ining rayhonidur.
Kirpugining o'qina jonlar nishon,
Qosbi yosining jahon qurbonidur.
Shams aning har kun yoqasindan tug'ar,
Ul sababdin bu jahon nuroniydur.*

Jahonning fayz-u shukuhi, ko'rki va tarovati ham o'sha oy yuzli, sarvqomat, zulfi rayhon, kiprigi o'q yor borligi uchun. Aks holda bularning hammasi, ya'ni dunyoning borligi mazmunsizdir. Sayfi Saroyi qalamidan ruh olib, qizg'in harakat qiluvchi oshiqning atrof-muhit, uning voqea-hodisalariga nigohi mana shunday. Shu tufayli Sayfi Saroyining nomi tabarruk, asarlari tildan tushmay keladi. Biroq shoir asarlarida harakat qiluvchi kuyunchak qahramon-oshiqning holati, kayfiyati birday ko'tarinki emas. Ba'zan u norozi qiyofada, yoridan shikoyat qiluvchi kayfiyatda ham namoyon bo'ladi. O'shanday ruhiyatdagi yor o'z ma'shuqasiga murojaat etadi, uni insofqa chaqiradi.

*Ayo, ey dilbari manzur, bu ko'rkingga bo'lib mag'rur,
Ko'ngullar qilmagmi ranjur, kechar bu xusn davroni.
Bu muddatni g'animat bil, bu fursatda vafolar qil,
Bu izzat biria bo'l ko'p yil, xaloyiqning sevar joni*

Yor ishvalarini ko'rgan, dunyo va uning nayranglari xususida tasavvuri tobora boyigan oshiqning o'z ma'shuqasiga munosabati voqealar rivoji davomida ancha dadillashadi. Endilikda oshiqning ma'shuqasiga murojaatida nasihat o'rmini ginaxonlik, uni bevafoqlikda ayblash egallay boshlaydi. Shoir satrlaridagi norozilik ruhiyasining qamrov doirasi ham kengayib, ijtimoiy mohiyat kasb eta boshlaydi. Uning qalamidan chiqqan adabiy parchalarga ijodkor yashagan zamon voqealari nuqtayi nazaridan qaraydigan kitobxon misralardagi zorlanish, shikoyat ohanglari ikki shaxs: oshiq va ma'shuqa o'rtasidagina sodir bo'ladigan voqea bo'lmay, balki minglab, millionlab kishilar ohu-fig'oni ekanligini osonlikcha his etadi.

*Odati budur hamisha bu bevafo ma'shuqaning,
Kim aning vaslin tilasa, ul firoqinda tutar,
Bu falak javri bekin Sayfi Saroyi bag'rini,
Ul yuzi oy hajr o'tining ixtiroqinda tutar.*

Zamonadan cheksiz jafolar ko'rgan oshiqning o'tli fig'oni, hasratli nafasi tobora balandlashadi. U tengsizlik, haqsizlik, jabr-

u zulmning kuchayganidan iztirobga tushadi, vafo o'rniga jafoning peshvoz chiqqanidan to'lg'anadi, ruhan eziladi.

*Tortib zamona xo'blarining javrini mudom,
Ko'rdungmi hech birinda bulardin vafo ko'ngul,
Kuydum sening bila necha kez fursat o'tina,
Yillar chekib sening bila javr-u jafo ko'ngul.
Qozi evi ne yerda, ajab, mufti qaydadur,
Bilg'ay edim sening birlan xush mojaru, ko'ngul.*

Fursat, kechayotgan hodisalar, adolatsizlikning avjga chiqishi javobiya-g'azal qahramoni ko'zini ochib, jur'atining kuchayishiga, sabr kosasining limmo-lim to'lishiga olib keladi. Asta-sekin hurkovich, andishali, dadil gapirishdan hayiqadigan oshiq o'rmini jiddiy, rostgo'y, haqiqattalab, g'azabli shaxs egallay boradi.

*Yo rab, chi kunam zodi safar nest maro,
V-az oqibati xesh xabar nest maro.
Har chand ki, ba dargohi tu shoista nayam,
Miskini tuam, digar kase nest maro.*

(Mazmuni:

*Yo rab, ne qilay safar ozuqasi yo'q manda,
Taqdirim oqibatidan ham xabar yo'q manda.
Garchi sening dargohing uchun noloyiqman,
Sening miskiningman, o'zga kishi yo'q manda)*

Mazkur ruboiy satrlarida ifodalangan mazmun kishini fikrlashga, Sayfi Saroyi tarjimayi holi manzaralarini eslashga undaydi. Shoir yurti Xorazmda nochorlik, zulmning kuchayishi uni vatanini tark etishga majbur qilgan. Iqbol, ro'shnolik izlab u Oltin O'rdaga qarab yo'lga chiqqan. Bu tasodifiy hodisa emas edi. Xorazm ma'lum muddat O'zbekxon va uning o'g'illari Tanibekxon, Jonibekxonlar ta'sirida bo'lgan. Sayfi Saroyi esa markazga intilgan. Ko'rinadiki, u safar mashaqqatlarini boshidan kechirgan. Qo'nim

topib, o'z salohiyatini namoyish etishga qadar g'aribona turmushga chidagan. Ajab emas, o'sha lahzalar satrlarga ko'chgan bo'lsa. Sayfi Saroyining «Suhayl va Guldursun» asaridagi mana bu misralar ham bizning mulohazalarimiz foydasiga xizmat qiladi.

*Temur Urganja tortib keldi lashkar,
Ko'rib ko'z-ko'r, bo'lib qoldi quloq-kar.
Qo'zutti jang bila olamda to'fon,
Oqitti suv tekin yer uzra ko'p gon.*

Bunday ayanchli ahvolga Sayfi Saroyining befarq qarashi aslo mumkin emas edi. Ayniqsa, To'xtamishxonning fojiali o'limi shoirmi iztirobga tushirgan. O'sha mash'um lavhalar keyinchalik «Suhayl va Guldursun» dostoni misralarida muhrlanib qolgan. Shoirning fors-tojik tilidagi boshqa bir to'rtligida ham uning tarjimayi holiga oid lavhalar ko'zga tashlanadi. Sayfi Saroyi umr yo'lidan uning zamon zayli, turmush taqozosi tufayli Qamishli qishlog'idan Saroyga borib qolganligi, «Saroyning shoiri, elning gadoyi» bo'lib yashaganligi ma'lum. Shoir ishoralariga, uning satrlaridagi kayfiyat, ohangga jiddiyroq e'tibor qilib, quloq solindigan bo'lsa, o'z yurtidan o'zga yurtlarga borishning muallif istak va irodasidan tashqari bir holatda sodir bo'lganligining guvohi bo'lish mumkin. Mana bu to'rtlikda ham o'shanday norozi qiyofadagi jafokash bir shaxs namoyon bo'ladi.

*Yo rab, tu maro rahi saodat binamoy,
Digar madavon dar ba daru boy ba boy.
Yo zoviyai hirsu vujudam bar band,
Yo qulfi mubimmoti murodam bikushoy*

(Mazmuni:

*Yo, rab, sen menga saodat yo'lini ko'rsatgil,
Yetar, endi meni uyma-uy, joyma-joy choptirma.
Yo vujudim hirsu yo'lini batamom bog'la,
Yo murodim muhimmotlari qulfini ochgil.)*

Sayfi Saroyi qalamidan chiqqan fors-tojik tilidagi nazmiy bisotning bir necha she'rdangina iborat bo'lishiga aql bovar qilmaydi. Ularning yana anchagina miqdorda borligi shak-shubhadan yo'q. Xususan, Shayx Muslihiddin Sa'diyday fors-tojik adabiyotining zabardast bir arbobi asarini o'zbek tiliga o'girish uchun jur'at qilish katta tayyorgarlik, jiddiy sinovlardan o'tilgandan so'nggina sodir bo'ladigan hodisa hisoblanadi. Fikrimizcha, Sayfi Saroyi o'shalarni his etgan, shu sharaflil vazifani uddalash uchun o'zida tayyorgarlik va yetarli imkoniyat borligini tushungan holda ishga kirishgan. «Guliston» muqaddimasida o'rtaga qo'yilgan masalani oydinlashtirishga ko'maklashuvchi ishoralar mavjud. «Ilk yoz kunlaridan bir kun, — deb yozadi Sayfi Saroyi o'sha muqaddimada, — bo'ston ichinda gullar orasinda bir necha zarif olimlar bilan o'turub, insho ilminda bahs qilib, abyoti g'arib va ash'ori ajib o'qudum esa ul olimlaming ulusi aruz ilminda bir mushkul baytning taqattu'in savol etti. Filhol javobin eshitib aytti: «Ey adibi g'arib, senga bir muvofiq nasihatim bor. Qabul qilsang, xayr bo'l-g'ay». Ayttim: «Buyurung». Aytti: «Shayx Sa'diy «Guliston»ini turkiy tarjima qilsang, bir sohibdavlat er otina, yodgoring jahonda qolsun deb». Ana shu tariqa yaxshilik yodgor qoldirish istagi bilan qalam ushlagan Sayfi Saroyi o'z zimmasiga tushgan ishning mas'uliyatini ham his etadi. Masalan, mana bu satrlarda shoirning o'sha holati ifodasini topgan.

*Eygu oti yodi biria ko'p zamon,
Toza bo'lsun bu Gulistoni jinon.
Bu guliston bog'boni ul adib,
Kim Saroyi Sayf erur nazmi g'arib.*

Albatta, bu misralar sharqona kamtarlik maylidan ham xoli emas. Ya'ni Sayfi Saroyi o'z qobiliyat va imkoniyatlari ustida kamsuqumlik, xoksorlik bilan mushohada yuritadi. Buyuk daho egasi nazdida o'z salohiyatining «g'arib» ko'rinishini odilona tan oladi. Butun asar tarjimasida davomida Sayfi Saroyining jiddiy bir holatda ishlaganligi namoyon bo'ladi. Aslida o'sha jiddiyat, so'z oldidagi mas'uliyat burchini yurakdan his qilish oqibatida

«Guliston» tarjimasini ko'ngildagiday chiqqan. Ayniqsa, asardagi parchalarning ohangdor, silliq aks-sado berishini zo'r qoniqish bilan qayd etishga to'g'ri keladi. Bularning barchasi jamlanib, Sayfi Saroyining fors-tojik adabiyotiga bo'lgan baland rag'batini, ixlos va e'tiborini ko'rsatadi. Bir so'z bilan aytganda, Sayfi Saroyini o'z zamonasining zullisonayn ijodkori, tojik-u o'zbeklar birodarligi qasriga munosib g'isht qo'ya olgan adibdir.

◆ **Uslubiy tavsiyalar:**

Ma'ruza oxirida 10–15 daqiqa vaqt qoldirib, talabalarga mustaqil ijodiy ishlashi uchun imkoniyat yaratiladi. Maqsad, darsni mustahkamlash orqali talabalarning mazkur mavzuga oid bilim va ko'nikmalarini sinab ko'rish. Odatda, axborot, ma'ruza xarakteridagi mavzularni o'tib bo'lgandan so'ng «Sinkveyn» usulini qo'llash maqsadga muvofiqdir. «Sinkveyn» qisqa gapda katta o'quv axborotini o'z ichiga olgan matn. «Sinkuyun» — fransuzcha so'z bo'lib, «besh» degan ma'noni anglatadi.

Dastlab «Sinkveyn» usuli talablari doskaga yoziladi, uni barcha talabalar yozib olishadi va bir varaq qog'ozga javob yozishadi. (Javob yozilgan varaqada talabaning ismi sharifi ko'rsatiladi). Keyin o'qituvchi tomonidan javoblar yig'ib olinadi. Bundan so'ng doskada mavzu yuzasidan tuzilgan «Sinkveyn» usulidagi savollarga butun talabalar ishtirokida javoblar beriladi va mavzu xulosalanadi. Sinkveyn usuli talablari:

- Birinchi qatorda* mavzu bir so'z bilan ifodalanadi.
- Ikkinchi qatorda* mavzu 2–3 ta so'z bilan ifodalanadi.
- Uchinchi qatorda* mavzu bir nechta so'z yoki gap bilan ifodalanadi.
- To'rtinchi qatorda* mavzuga oid tayanch so'z va iboralar keltiriladi.
- Beshinchi qatorda* mavzu mazmuniga xulosa qilinadi.

Mustaqil ish mavzulari.

1. *Oltin O'rda davlatida rasmiy va adabiy til.*
2. *Ilm-fan va adabiyotning Misrda rivojlanishi.*
3. *Sayfi Saroyi ijodi.*
4. *Oltin O'rda hukmronligi davrida Xorazm adabiy muhiti.*

AGIOGRAFIK ASARLAR – BADIY NASR NAMUNASI SIFATIDA

♦ Reja:

1. *Agiografik asarlar haqida ma'lumot.*
2. *Rabg'uziy va uning «Qissasi Rabg'uziy» asari.*
3. *Mahmud Ibn Ali Kordariy Saroiy va uning «Nahj ul-farodis» asari.*

- ♦ **Tayanch so'z va atamalar:** *Agiografiya, agiografik asar, Nosiruddin Rabg'uziy, «Qissasi Rabg'uziy», Kordariy Saroiy, «Nahj ul-farodis».*

«Agiografiya» termini ma'nosiga e'tibor qaratilsa, agiografik asarlar faqat xristianlik va islom davri adabiyoti mahsuli emas, balki boshqa dinlar ta'sirida yuzaga kelgan asarlarga ham tegishli bo'lib, har bir diniy oqim ma'lum bir o'lkada o'z mavqeini mustahkamlab, omma orasiga kirib yoyilib boradi, avliyolarning hayotiga oid har xil naqllarni paydo qiladi, diniy-falsafiy oqimlar madaniy jarayonga, ijtimoiy hayotga o'z ta'sirini o'tkazadi. Dalil sifatida «Основы духовной культуры (энциклопедический словарь педагога) lug'atidan «Agiografiya» terminiga berilgan izohning qisqacha mazmuni bilan tanishaylik:

«Agiografiya — avliyolarning hayoti haqidagi qissalar, muqaddaslikning ilohiy, madaniy, psixologik, ijtimoiy va tarixiy jihatlarini o'rganish bilan shug'ullanadigan fan... Avliyolarning hayotiga oid voqealar badiiy asarlar sifatida qaraladi, chunki bu asarlar ma'lum adabiy qonunlar bo'yicha yozilib, o'z tipologiyasiga, tuzilishiga, ilgari surgan masalalariga ega». Demak, agiografik asarlarni badiiy asarlar sifatida o'rganish o'zini oqlaydi.

O'zbek adabiyotida va o'zbek islom manbashunosligida agiografik asarlarga keyingi yillarda alohida e'tibor berila boshlandi. Agiografik manbalarning o'zbek adabiyotshunosligi va manbashunosligidagi o'rni haqida professor N. Komilov, professor U. Uvatov

va tarix fanlari doktori I. Ostonaqulovlarning olib borgan tadqiqotlari alohida ahamiyatga ega. I. Ostonaqulov XVIII asrda yashagan Muhammad Siddiq Rushdiyning «Tazkiratu-l-avliyo» asarini maxsus tadqiq etib, noyob agiografik asar sifatida ilm ahliga taqdim etdi. U agiografik asarlarning yetakchi maqsadi haqida so'z yuritar ekan, buyuk insonlar riyozat bilan egallagan ma'naviy hol va maqom orqali inson nafsini tarbiyalashdan iboratligini alohida ta'kidlaydi. Buyuk mutasavviflarning agiografiya janridagi asarlari va bu asarlarning ma'naviy jarayonga qo'shgan hissasi haqida boshqa ko'plab tadqiqotlar yaratilgan. Jumladan, Xoja Muhammad Porso (vafoti 1419-yil)ning «Risala-yi qudsiya» («Muqaddas risola»), «Fasl ul-hitob» («Tushunarli nutq»), «Tahqiqat» («Haqiqatni izlash»), «Silsila-yi tarixi xodjagan» («Xojagon tariqati silsilasi») asarlari singari XIV–XV asrlarda Markaziy Osiyodagi agiografik asarlarning mazmuni, mundarijasi haqida alohida ishlar mavjud.

Nosiruddin Burhonuddin o'g'li Rabg'uziy — Rabg'uziyning asl ismi Nosiruddin bo'lib, Xorazmning raboti O'g'uz degan joyida yashab ijod etgan. U o'zbek nasriy adabiyotining birinchi yirik namunasi «Qisasi Rabg'uziy» («Qisas ar-Rabg'uziy») nomli asar muallifi, atoqli shoir va olimdir. Otasi Burhoniddin O'g'uz rabotining qozisi bo'lgan. «Qisasi Rabg'uziy» asari hijriy 710, milodiy 1310-yilda yozib tugallangan bo'lib, jami 72 qissadan iborat. Rabg'uziy anbiyolar-payg'ambarlar hayotidan hikoya qiluvchi qadimiy Sharq qissa va afsonalarini qayta ishlab, manzarali lavhalar, jonli tasvirlar, xiyla pishiq, his-hayajon va kechinmalarga boy obrazlar hosil qilgan, kerakli o'rinlarda she'riy parchalar qo'llagan. Asarda e'tiqod va imonga sodiqlik, pok insoniy axloqning badnafslilik, xirs-u hasad, qonxo'rlik va nohaqliklar ustidan g'alabasi tasvirlanadi. Rabg'uziy o'zining «Qissas ul anbiyo» (yoki «Qisasi Rabg'uziy») asari bilan XIII–XIV asrlarda o'zbek nasrini o'z davrida yuqori cho'qqiga olib chiqdi. Undagi qissalarda Shish, Muso, Iso, Sulaymon, Nuh, Dovud, Muhammad kabi payg'ambarlar; Horut va Morut kabi farishtalar, Qobil va Hobil kabi shaxslar haqida turli-tuman sarguzasht voqealar hikoya qilingan. Asarning eng qadimgi qo'lyozmasi XIV asrning 40-yillarida muallif

hayotligida ko'chirilgan bo'lib, u Londondagi Britaniya muzeyida saqlanadi.

«Namrud hikoyati»da Namrud makr-u hiyla bilan to'rtta karkas bolasi yordamida osmonga chiqib tushgani, «Nuh payg'ambarning kema safari hikoyati»da esa qanday qilib qaldirg'och odamlarni ilonlarga yem bo'lishidan saqlab qolganligi hikoya qilinsa, «Uzum hikoyati»da Nuh alayhissalom va shayton orasidagi voqea tasvirlanadi (unda Shayton uzumni tulki, sher va to'ng'iz qoni bilan sug'oradi). «Uchar otlar hikoyati»da Sulaymonning qanday qilib uchar otlarni qo'lga kiritgani haqida («Ey, Samandun, Sulaymon o'ldi, devlar qutuldi» degan so'zlar ham shu hikoyatdan olingan), «Bilqis hikoyati»da Sulaymon va Bilqis orasidagi mojarolar haqida gap boradi. (Bilqisning otasi Ahmad podsho, onasi farishta edi. Bilqis Sabo shahrida hokim edi, Hudhud uning husni jamoli, shon-u shavkatlarini ta'rif va tavsif qiladi. Bilqis Rafi degan vazirini, Tab' degan kanizini Sulaymon huzuriga yuboradi va hokazo.)

Nosiruddin Burhonuddin Rabg'uziyning payg'ambarlar tari-iga bag'ishlangan «Qisasi Rabg'uziy» asari ilk yirik hajmli turkiy nasr namunasi sanaladi. Hozircha ma'lum adabiy dalillarga ko'ra dastlabki turkiy g'azal ham mana shu asar tarkibida uchraydi. Bulardan tashqari, Ali degan shoir tomonidan 1223-yilda o'g'uz lahjasida «Qisasi Yusuf» dostoni yaratilganki, bu ham qur'oniy mavzularga murojaat va doston janri taraqqiyotini belgilaydi.

Yuksak iste'dod sohibi bo'lgan taniqli adib, iste'dodli shoir Nosiruddin Rabg'uziy o'zbek mumtoz adabiyotining ulkan namoyandalaridan biridir. Uning turkiy xalqlar orasida «Qisasul anbiyo» nomi bilan mashhur bo'lgan «Qisasi Rabg'uziy» asari yozuvchi ma'naviy merosidan bizgacha yetib kelgan yagona adabiy manba sanaladi. Mazkur asar yirik hajmli turkiy nasrning birinchi namunasidir. Yangi adabiy manbalarning kashf qilinishi bunday ta'kidga tahrir kiritishi ham mumkin. Nosiruddin Rabg'uziyning hayoti va ijodi haqida juda oz ma'lumotlarga egamiz. «Qisasi Rabg'uziy»dagi ayrim parchalar adib tarjimai holiga doir ishoralarga egaligi bilan alohida ahamiyatga molik. Jumladan, asar

muqaddimasida «Qisasi Rabg'uziy» Xorazmdagi Raboti o'g'iz degan joyning qozisi Burhoniddin o'g'li Nosiruddin tomonidan e'tiborli mo'g'ul beklaridan hisoblanib, islom dinini qabul qilgan Nosiruddin To'qbug'abek iltimosiga ko'ra yozilganligi e'tirof etiladi. Adib Nosiruddin To'qbug'ani: «Toj ul-umaro va muhibbul ulamo beklar urug'i, yigitlar arig'i, ulug' otlig', qutlug' zotlig', ezgu xulqig', islom yorig'lig', mo'g'ul saniglig', musulmon dinlig', odamiylar ishonchi, mo'minlar quvonchi, hikmati adiz, aqli tegiz begimiz» (Nosiruddin Burhonuddin Rabg'uziy. Qisasi Rabg'uziy. Birinchi kitob. Toshkent: «Yozuvchi», 1990, 10-bet) — deb ulug'laydi.

Nosiruddin Rabg'uziy asarning muqaddimasida uning yozilish sabablarini ham bayon etgan: «... Payg'ambarlar qissalariga g'oyat rag'batim bor. Tekma yerda, tekma kim ersada bilinur ba'zisi mustaqim bor, ba'zisi nomustaqim. Bir anchasi muqarrar va bir anchasi mubattar bor. Bir ozining so'zlari kesuk bor, bir ozining maqsudlari o'ksuk. Emdi saning zimmangdan chiqqan, qalamungdan oqqan, kitobatma saning, iboratma saning bo'lib «Qisasul-anbiyo» bo'lsa, o'qumog'qa kerakliq, o'rganmog'qa yorog'liq bo'lg'ay erdi, teb iltimos yanglig' ishorat bo'ldi ersa, nechama o'zumni ul ishga loyiq, ul amalga muvofiq ermasin bilmish erkan o'zumni og'irlab nafs saqlamish bo'lub o'g'ur bo'lsun teb, bu og'ir ishga o'gradim. Izi izza va jalladan tamom bo'lguga tavfiq (Alloh taolo uning kamchiliklarini bekitsin va unga rahm qilsin) tilab kitob boshladimiz». Ko'rinadiki, ijodkor g'oyat ulug' ishga kirishadi. Payg'ambarlar qissalariga bo'lgan rag'bat turli joylarda, turli kishilar tomonidan hikoya qilinadigan, ba'zilar mustaqil, ba'zilar esa mustaqil bo'lmagan; ba'zilar parchalar holida bo'lgan va shunga o'xshash Alloh elchilari to'g'risidagi badiiyat namunalarini yig'ib, kitob holiga keltiradi.

Asar muallifining bundan ko'zda tutgan maqsad-muddaosi quyidagicha muxtasar badiiy ifodalangan: «Bundan maqsad payg'ambar qissasi erdi va lekin Odamdin burunroq yaratilgan bor uchun andin boshlasamiz foydasi ortuqroq bo'lg'ay, deb tartib uza yaratilganlardan og'oz qildimiz. Ertikliga ung'ay, istakliga tebray bo'lsun teb «Qisasi ar-Rabg'uziy» ot berdimiz».

Nosiruddin Rabgʻuziy asarning yozilish tarixi haqida quyidagicha maʼlumot beradi:

*Ushbu tugattim bu kitobni, ey yoronlar, yer yuzi,
Bir yil ichra kechdi oning yoy, qishi, yozi, kuzi.
Oy qoʻpordim, uzum uzdim, soʻzni tuzdim tunla men,—
Erta turdum, xoma urdum, emganib tun-kunduzi.
Y yetti yuz oʻti yilgakim bitildi bu kitob,
Tugʻmish erdi ul ugurda hut-saodat yulduzi*

Nosiruddin Rabgʻuziy ushbu asarni bir yillik tinimsiz ijodiy mehnati natijasida vujudga keltirganini sheʼriy parchada eʼtirof etadi. Hijriy 710-yilning hut oyida kitob nihoyasiga yetkazilgan. Hut hijriy-shamsiy taqvimning soʻnggi oyi sanaladi. Buni milodiy hisobga aylantiradigan boʻlsak, 1332-yilning fevral-mart oylariga toʻgʻri keladi. Biroq ayrim ishlarda, jumladan, E. Fozilov «Qisasi Rabgʻuziy» kitobiga yozgan soʻz boshisida asar hijriy hisob bilan 710-yilning hut oyi va milodiy hisob bilan 1310-yilda yozilgan, deya taʼkidlaydi.

Bunday xatolik hijriy-qamariy yilni melodiya aylantirishdan kelib chiqqan. Afsuski, oʻrta umumiy taʼlim maktablari darsliklarida ham bunday yanglish raqam tuzatilmagan.

«Qisasi Rabgʻuziy»ning eng qadimgi qoʻlyozma nusxasi XV asrda koʻchirilgan boʻlib, u Britaniya muzeyida saqlanadi. XV–XVI asrlarda koʻchirilganligi taxmin etilgan asarning xuddi shunday yana bir nusxasi Sankt-Peterburgda mavjud. Shuningdek, «Qisasi Rabgʻuziy» XIX asrning II yarmi va XX asrning boshlarida Qozon va Toshkentda bir necha marta toshbosma usulida nashr qilingan. Asarning toʻla matni 1959-yilda Qozon shahrida rus turkshunos olimi N.I. Ilminskiy tomonidan chop etildi. 1990–1991-yillarda E. Fozilov, A. Yunusov, H. Dadaboyev, Y. Shokirov kabi olimlarimizning saʼy-harakatlari bilan «Qisasi Rabgʻuziy» ikki kitob holida sharh-u izohlar va lugʻat bilan taʼmin etilib Toshkentda nashr yuzini koʻrdi. Mazkur moʻtabar adabiy yodgorlik V. Radlov, V. Tomsen, P. Melioranskiy, S. Malov, V. Kotvich, A. Fon, Gaben, G. Romstedt, A. Kononov, P. Sime, Basim

Atalam, E. Najib, Rahmati Arat singari sharqshunos olimlar diqqatini oʻziga tortgan va ularning bir qator ilmiy tadqiqotlarining vujudga kelishiga sabab boʻlgan.

«Qisasi Rabgʻuziy» 72 qissadan tarkib topgan. Asar hamd, naʼt, muqaddima, lirik kechinmalar va xotima kabi tarkibiy qismlardan iboratdir. Qissalar nasrda, ulardan joy olgan baʼzi lirik kechinmalar, hikoyatlarning xulosalari va asar xotimasi nazmda ijod etilgan. Nosiruddin Rabgʻuziy Qurʼoni Karimda paygʻambarlar haqida kelgan qissa va hikoyatlarni qayta ishlab, sayqal berib, takomillashtirgan. Manbalarda taʼkidlanishicha, ijodkor Qurʼoni Karimda mavjud boʻlmagan qissalarni yozishda bir qator mumtoz sarchashmalardan, jumladan, Abu Isʼhoq Nishopuriyning «Qisasul — anbiyo» asaridan va islom diniga oid boshqa manbalardan foydalangan (Oʻzbek adabiyoti tarixi, 1-tom, Toshkent, 1978, 180-bet).

Asarning ilk qissasi olam, turli mavjudotlar, ins-u jins, dev, parilarning yaratilishi haqidadir. Ushbu qissada Tangrining buyukligi ulugʻlanadi. Yozuvchi olamning yaratilishini quyidagicha muxtasar bayon qiladi: «Xabarda andogʻ kelun yakshanba kun koʻklami yaratti, dushanba kun oyni, kunni, yulduzlarni yaratti, falak ichinda turitti, seshanba kuni olam xalqidan qush-qurtlarni, farishtalarni yaratti, chahorshanba kun suvlarni yaratti, yerlarni, bulutlarni chiqardi, yigʻochlarni, oʻt-oʻlanlarni yaratti, undirdi. Roʻzilarni ulashturdi. Panjshanba kuni ujmo (jannat), tamugʻni (doʻzax, jahannam), rahmat va azob farishtalarini, hurlarni yaratti. Odamni yaratti. Shanba kuni narsa yaratmadi. Bu qamugʻ narsalarni taqi ming muncha narsalarni koʻz yumub ochgʻuncha yaratgʻu yarogʻi bor erdi...». Mumtoz adabiyotda juda koʻp eʼtirof etilgan mazkur fikrlarni Nosiruddin Rabgʻuziy juda ixcham ifodalagan.

Bunda Yaratuvchi zoti va sifatlarining cheksiz ekanligi va buyuk yaratuvchanlik xususiyati yaqqol koʻzga tashlanadi. Asardagi qolgan qissalar Odam, Nuh, Muso, Iso, Yaʼqub, Yusuf, Dovud, Sulaymon, Muhammad alayhissalom kabi paygʻambarlarga bagʻishlangan. «Qisasi Rabgʻuziy»dagi Shis, Muso, Solih, Yusuf, Muhammad alayhissalom va boshqa paygʻambarlar haqidagi

qissalar hajm jihatidan ancha katta bo'lib, ular bir necha fasl-bo'limlardan tarkib topgan. Shuningdek, asarda kichik hajmli qissahikoyatlar ham bor.

«Qisasi Rabg'uziy»da dastlab payg'ambarlarning fazilat, kashf-u karomatlarini bayon qilinib, so'ngra aksariyat holatlarda o'sha Alloh elchilarini ulug'lovchi she'rlar keltiriladi. Keyin esa nasrda nabiyu rasullarning sarguzashtlari hikoya qilinadi. Bu holat deyarli barcha qissalar uchun mushtarakdir. Jumladan, «Qisasi Odam safiy alayhissalom» asarida bu ilk payg'ambarning tuproqdan yaratilgani, yuksak ko'kka otilgani, ujmoh (jannat) ichiga kirgani, Havvodek juft berilgani, iblis vasvasasiga ilingani, yorug' jannatdan ayrilib, qorong'i dunyoga kelgani kabi sarguzashtlari bayon etiladi. Shundan so'ng zikri o'tgan voqealarning ixcham bayoni aks etgan she'riy parcha keltiriladi. Ana shunday tafsilotlardan keyin Odam alayhissalom haqidagi qissaning mazmunini hikoya qilish boshlanadi. Alloh Odamni yaratishni istadi va Jabroilga borib yerdan bir hovuch tuproq olib kelishni buyuradi. Jabroil yerdan tuproq olmoqchi bo'lganida, yer unga mendan tuproq olmagil deb ont beradi. So'ngra shu maqsad bilan Isrofil, Mekoil yerga keladi, har ikkalasiga ham yer Jabroil bilan bo'lgani kabi ont beradi. So'ngra Azroil kelib: «Saning ontingdan manga mavlo taolo yorlig'i azizrak turur», — deb, yer yuzidan bir hovuch tuproq oladi. Alloh taolodan nido keladi: «Ey Azroil, nihoyat qattiq ko'ngilluk er-mishsan. Taqdir andoq qildim, qamug' tanligi laming jonin senga oldirg'ayman».

Ko'rinadiki, Rabg'uziy o'z asarida nega islom diniga ko'ra barcha mavjudotlarning jonini olish Azroilga topshirilgan, degan va butun insoniyatni qiziqtiradigan savolga lo'nda hamda ishonarli javob aytadi. Umuman olganda, ushbu qissada shu tarzda juda ko'p savollarga asosli javoblar beriladi. Jumladan, Odamning tuproqdan yaratilishiga shu ma'danning kamtarinligi, tavoze' qilib turishi bois bo'lganligi e'tirof etiladi. Shuningdek, Odam alayhissalom jannatda turli noz-ne'matlarni ko'radi. Ammo o'ziga o'xshash mavjudot yo'qligidan ko'ngli to'lmagani uchun Alloh Odamni uzoq uxlatib, uning so'l qovurg'asidan Havvoni yaratadi. Zikri o'tgan jarayon qissada ishonarli badiiy lavhalarda ifodasini

topgan. Rabg'uziy agar Parvardigor Odamni uzoq vaqt uxlatmasa, qovurg'asi og'rirdi va Havvoni o'ziga dushman deb bilardi, — deya o'zi qalamga olgan tafsilotlarga ishonchli izoh beradi. Shunday qilib, qissada Odam alayhissalomga borliqdagi barcha mavjudotlarning nomlarini bilish nasib etganligi, uning jufti bilan jannatdagi hayoti, Odam, Havvo, Iblis, tovus va ilonga jannatdan chiqish haqida yorliq kelishi hamda boshqa voqealar tizimi o'quvchini ishonarli darajada badiiy lashtiriladi.

Qissalarning o'ziga xos xususiyatlari ularning hajman katta-kichikligi, tarkibida hikoyat, rivoyat, g'azal va boshqa she'riy shakllar namunalarining turli miqdorda uchrashi kabi tashqi belgilardayoq namoyon bo'ladi. Ba'zi qissalarda payg'ambarlarning ibratli hayotiy lavhalari bayon etilishi bilan bir qatorda zaminiy voqealar tasviriga urg'u berilsa, ba'zilarida ko'proq hozirjavoblik, donolik, ilm-ma'rifatni ulug'lash, ma'naviy-ma'rifiy fazilatlar ifodasi yetakchilik qiladi.

Xususan, Sulaymon payg'ambar va Luqmoni hakim haqidagi qissalarda axloqiy-ta'limiy qarashlar ifodasiga urg'u berilganligi kuzatiladi. Sulaymon Dovud payg'ambarning o'g'li bo'lib, Dovud yalavoch (payg'ambar) o'z o'g'lini duo qiladi: «Iziyo (Egam) meni haqimda ko'p lutf-u karam qilding, o'g'lim Sulaymon ham andoq-o'q qilg'il». Qissada bayon qilinishicha, Sulaymon payg'ambar Mag'ribdan Mashriqqacha bo'lgan keng dunyoning yagona hukmdoriga aylanadi. U jamiki hayvonot-u parrandalarning tilini biladi. Dev-u parilar, ins-u jins barchasi Sulaymonning tasarrufida edi. Hattoki qachon Sulaymon tog'dan kechar bo'lsa, o'sha tog'dagi oltin, kumush, xullas, qanday ma'dan namunasi bor bo'lsa, barchasi tiiga kirib: «Men mundamen, kerak bo'lsa olgil» — derdi. Hatto dengiz ham xuddi shunday qilar edi.

Sulaymonning qimmatbaho toshlar bilan ziynatlangan ulkan naqshinkor taxti mavjud bo'lgan. Rabg'uziyning ta'kidlashicha: «Taxt bir yig'och yer ichinda erdi. Ul taxtini oltin, kumush birla qilmish erdi. «Mana shu ulkan taxtni el ko'tarib yurardi. Mazkur qissa ichida Sulaymon payg'ambar bilan bog'liq ravishda uning shaxsi, fazilatlarini ochishga xizmat qiluvchi qissachalar ham keltiriladi. Ular orasida «Sulaymonning qarinchqa bilan so'zlashgani»,

«Sulaymon va uchar otlar». «Sulaymon va Bilqis» hikoyalari alohida ahamiyatga ega. Shularga ko'ra, Sulaymon bir kun taxtida o'tirganida, el uning taxtini ko'taradi. Askarlari esa taxt ostida yurar edilar. Shunda Mindir ismli qarinchqa (chumoli): «Ey qarinchqalar, qoching, evlaringizga kiring, Sulaymon cherigi sizlarni bosib halok qilmasun», — deydi. Shunda Sulaymon payg'ambar bu murojaatga qiziqib qolib, qarinchqa bilan savol-javob qiladi. Ular orasida bo'lib o'tgan gaplar g'oyatda ta'sirchanligi bilan kishi e'tiborini o'ziga jalb qiladi. «Qarinchqa aydi: «Mavlodin ne tilading?» Sulaymon aydi: «Andoq mulk tiladimki, mandin o'zga kim ersa bo'lmasun». «Bu so'zdin hasad isi kelur, manga bo'lsun, o'zgalarga bo'lmag'ay. Toqi ne tilading?» Ko'rinadiki, qarinchqa xudbinlikka qarshi va o'zaro tenglik tarafdoridir.

Ikkinchidan, bunda Allohning barcha maxluqotni teng qilib yaratgani ta'kidlanadi. Keyingi savolga Sulaymon quyidagicha javob beradi: «Yelni tiladimki, manga musaxxar qildi, minib yururman. Astxardin Shomga, Shomdin Astxarga bir oylik yer turur. Kunda borurman ham kelurman». Qarinchqa aydi: «Manisi ul bo'lur. Sening ilkingdagi mulkning qamug'i yel turur. Ani minguncha ma'rifat markabini minsang, senga yaxshiroq bo'lur. Ko'z yumub ochg'uncha bir soatda Arshga tekkay erding. Ikkinchidan, asardagi qarinchqa obrazida orif kishi siymosi mujassamlashtirilgan. U hukmdor sifatida barchani ma'rifatli bo'lishga da'vat etadi. Zero, ma'rifat kishini saodatga chorlaydi. Qissadagi «Sulaymon va Bilqis» hikoyatida esa payg'ambarning dono, tadbirkor, ma'rifatli hamda islom dini targ'ibotchisi ekanligi badiiy ifodasini topganligi bilan diqqatga molikdir. Hajman ancha qisqa bo'lgan Luqmoni Hakim qissasi ham Sulaymon hikoyati kabi xalq og'zaki ijodi ta'sirida yozilgan. Undagi hikoyatchalarda hozirjavoblik va donolik ulug'lanadi. Shunday hikoyatlardan birida tasvirlanishicha, bir kun Xojasi Luqmonga bug'doy ekishni yuboradi. Luqmon borib arpa ekadi. Luqmon aydi: «Arpa eksa, bug'doy unmasmu?» Xojasi aydi: «Unmas». Luqmon aydi: «Andoq bo'lsa sen ham yomonlik ekib, yaxshilik umid etmagil». Hikoyat juda qisqa bo'lishiga qaramay, unda g'oyatda katta hayotiy mazmun mujassamlashtirilgan. Jamiyatdagi illatlar juda qisqa munozaralarda fosh etilgan hamda

zolimlarni adolatli bo'lishga, aks holda xalqdan ham, Yaratuvchidan ham umid qilmaslikka chaqirilgan. Asarda bulardan tashqari, juda ko'p axloqiy-ta'limiy hikoyatlar, latifalar mavjud. Rabg'uziy asarda o'z davrining iste'dodli ijodkori va katta hayotiy tajribaga ega donishmandi sifatida namoyon bo'ladi. U «Qisasi Rabg'uziy»dan joy olgan hikoyatlarni yozishda Qur'oni Karim, boshqa diniy kitoblar, xalq orasidagi mashhur hikoyatlar, naql, rivoyatlarga tayanib ish ko'radi. Shuningdek, asarida xalq og'zaki ijodi hamda yozma badiiy adabiyot an'analari qorishiq bayon qilishga harakat qiladi. «Qisasi Rabg'uziy»dan o'rin olgan hikoyalarning qobig'i diniy ko'rinsa-da, ularning zamirida hayotiy voqelik o'z ifodasini topadi. Nosiruddin Rabg'uziy o'zining katta yozuvchilik mahorati bilan mavzu jihatidan rang-barang yo'nalishdagi hikoyat, rivoyat va latifalarni yagona maqsadni yuzaga chiqarish uchun yo'naltiradi. O'zidagi donishmandlikni payg'ambarlarning o'ziga xos xususiyatlarini ma'lum bir ketma-ketlik asosida ochib berishga xizmat qildiradi. Ulardagi rang-barang obrazlar ham yozuvchi maqsad—muddaosini o'quvchiga yetkazishga qaratiladi. Asardagi hazrati Yusuf alayhissalom qissasi o'zining badiiy jihatdan barkamolligi, pishiq yaratilganligi, hajman kattaligi bilan yozuvchining yirik so'z san'atkori sifatida ko'rsatish huquqini beradi. Shuningdek, «Qisasi Rabg'uziy»ning hikoyat, latifa va qissalari tarkibiga o'zbek, arab, fors tilida yozilgan she'riy parchalarning kiritilganligi asar muallifining bilimdonligi hamda katta shoirlik iste'dodidan dalolat beradi.

Rabg'uziyning she'rdagi mahorati, ayniqsa, tabiat manzaralarining badiiy tasvirini chizishda ravshan namoyon bo'ladi. Jumladan, hazrati Yusuf qissasi tarkibida kelgan g'azalda shoir bahor manzaralarining mukammal turkiy tasvirini bergan, deyish mumkin. Mazkur she'r turkiy g'azalning ilk namunasi ekanligi bilan ham ahamiyatlidir.

Unda ijodkorning tashxis badiiy san'atidan mohirona foydalanishini ko'zga tashlanadi:

*Kun hamalga kirdi ersa, keldi olam navro'zi,
Kechti bahman zamharir qish, qolmadi qori, buzi.*

Kun kelu ming ko'rki ortib, tirilur o'lmish jahon,
 Tong badizlab naqshi biria bezanur bu yer yuzi
 Tong otarda esnayur to'rt bulungdin shamol, ziyo
 Kin tuzar kindik yipor, yizmanur yobon yozi
 Yorligi epgun-bag'irdin obug'i yoshil, qizil,
 Orasi butoq, yaburg'oq, tol chechaklar tub tuzi
 O'rlasa bulutlari gulchirar bog'-u bo'ston,
 Tol yig'ochlar yeng solishur o'ynayurtek qo'y-qo'zi
 Kirshani qor qani englik boqsa tog'lar surati,
 To'nliqi tantsuq yipordin Rum, Xitoy atlas, chuzi
 Lola sag'roqin icharda sayrar usruk sanduvoch,
 Turna un tortib o'tarda sahrshur baqlan qo'zi
 Ko'kada o'ynar qo'l solishur qug'-u qoz qiz qarlig'och,
 Yerda yugrub juft olishur os, tiying, kish qunduzi.
 Tol yig'ochlar minbarinda to'ti qush majlis tutar,
 Qumri, bulbul muqri bo'lib un tuzar tun kunduzi.
 Yag'iz yer, ko'k megizlik yashnayur maydon bo'lub,
 Og'rushim oytak chechaklar tegrasinda yulduzi.
 Huri in ujmoh ichinda yeng solib tahsin qilur,
 Yoz uza mundog' g'azallar aymishdi Nosir Rabg'uziy.

«Qisasi Rabg'uziy»da badiiyat namunalari g'oyat yuksak bo'lgan she'riy parchalarni yana ko'plab uchratish mumkin. Ulardan shoir ba'zan payg'ambarlarni tavsiflashda, asar o'qishligini oshirishda, gohida esa qissalardagi voqealarga o'zining shaxsiy hissiy munosabatini ifodalashda foydalangan. Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, «Qisasi Rabg'uziy» XIV asrda vujudga kelgan o'zbek nasrining ilk yirik namunasi sifatida mumtoz adabiyotimiz tarixida o'ziga xos mavqega ega adabiy yodgorlik sanaladi. Unda qalamga olingan mavzular mumtoz ijodkorlar asarlaridagi ilohiy timsollarni ramziy-majoziy xususiyatlarini teran anglashga imkon yaratadi. Asardagi she'riy parchalar turli adabiy janrlar, ayniqsa, g'azalchilikning turkiy badiiy so'z san'ati tarixidagi tadrijiy taraqqiyotini ko'rsatishda qimmatli manbadir.

Mahmud ibn Ali Kardariy Saroiy (XV asr). «Nahju-l-farodis». Asarning muallifi Mahmud ibn Ali Oltin O'rda poytaxti

Saroy shahrida yashagani uning taxallusidan ma'lum bo'ladi. Saroyining hayoti, ijodi to'g'risida batafsil ma'lumotlar hozircha ma'lum emas. Undan birgina asar «Nahj-ul-farodis» (Jannatlarining ochiq eshigi) bizgacha yetib kelgan. Bu asar hijriy 761- (milod. 1360) yilning bahorida yozib tugatilgan. Shuningdek, muallif kitobni tugatgandan keyin oradan ikki kun o'tgach, «dorulfanodan dorulbaqoga rixlat qilgani», bu kitobdan ko'p allomalar foydalanganlari kitob so'ngida bayon qilingan. Mazkur asarning muallifi masalasida ko'p bahslar bor. Davlatshoh Samarqandiy «Tazkirat ush-shuaro» («Shoirilar bo'stoni») asarining Alisher Navoiyga bag'ishlangan qismida quyidagi «mulamma» (qit'a)ni keltiradi:

Turkiysin ko'rub qilurlar erdi tarku tavba ham,
 Gar tirik bo'lsalar erdi Lutfiy birlan Kardariy,
 Bovujudi forsi dar junbi she'ri komilash,
 Chist ash'ori Zahiru kist bori Anvari?

Bu mulammadagi «Kardariy» taxallusli shoir hozirgacha bir qancha munozaralarga sabab bo'lib kelgan. Maqsud Shayxzoda «Tazkirachilik tarixidan» maqolasida quyidagicha fikrni aytgan edi: «Mazkur qit'ada zikr etilgan Kardariy Xorazm o'lkasining Kardar qishlog'ida hijriy 761-milodiy 1359–1360-yilda vafot etgan Mahmud ibn Ali degan shaxs, «Nahjul-farodis» nomli diniy-axloqiy asar muallifidir. Umrining bir qismini Oltin O'rda poytaxti Saroy shahrida o'tkazgan. Asarning bir necha nusxalari saqlanib qolgan. Bu asarning Kardariy tirik vaqtida xorazmlik kotib ko'chirgan nusxasi Xorazm shevasi va adabiy lahjasining tarixini o'rganishda juda katta ahamiyatga egadir. Har holda Davlatshoh turkiy nazm ustasi deb ko'rsatgan Kardariy degan shoir ana shu Mahmud ibn Alidan boshqasi emas». Nemis olimi N. Xofman ham Kardariy shaxsi haqida o'zining olti jildlik «Turk adabiyoti» kitobida ham ma'lumot bergan. Uning fikricha, «bu shoir mashhur turkigo'y shoir Mahmud ibn Ali as-Saroyi Bulg'oriy Kardariydir. Kardar Xorazmdan bo'lgan. Davlatshoh Samarqandiy «Tazkirat ush-shuaro»sidagi qit'asida uni tilga olgan. Tarixda

Kardariy taxallusli shoirlar bir emas, bir necha bo'lgan. Lekin uning turkiy tilda yozilgan «Nahjul-farodis» asari bizga ma'lumdir».

Saroyi to'g'risidagi ma'lumotlar hozircha ma'lum emas. Davlatshoh Samarqandiy bergan ma'lumot Kordariyning Lutfiy darajasidagi shoir ekanini ko'rsatadi. Ammo boshqa tazkiralarda Kordariy to'g'risida hozircha ma'lumotlarni uchratmadik. Ehtimol, Oltin O'rda adabiy muhitida yashab ijod qilgan aksariyat shoirlar tazkiraga kirmagan, ular to'g'risidagi ma'lumotlar uzuq-yuluq, Temuriylar sulolasi bilan Oltin O'rdadagi ijtimoiy va siyosiy munosabatlar adabiy jarayonga, xususan, Kordariy singari mashhur shoirlarning tazkiralardan o'rin olishiga monelik qilgan bo'lishi mumkin. «Nahjul-farodis»da uning biron bayt she'ri ham uchramaydi.

«Nahjul-farodis» to'rt bobdan va har bir bob o'nta fasldan — jami qirq fasldan iborat. Bu asar «qirq hadis»ni sharhlagan va har bir hadisga oid hikoyatlar bilan bezalgan asardir. Bu asar «Qisas ul-anbiyo» turkumiga mansub bo'lsa ham, payg'ambarlar tarixi bayonida afsonalar emas, balki tarixiy voqealar, rivoyatlar asosiy o'rin egallaydi. Qolaversa, «Nahjul-farodis»ni yozishda muallif turli ishonchli manbalarga tayangani uchun ham asarga ko'p allomalar murojaat etganlar.

«Nahjul-farodis»da eng diqqatga sazovor dalil — bu hadislaridir. Birinchi bobning birinchi faslidagi hadisga e'tibor qarataylik. «Imom Bag'oviy rahmhi «Mashobih» otlig' kitobinda bu hadisni keltirmish: *Payg'ambarimiz a.s. aydi: Tangri tvl. Ismoil payg'ambar as. o'g'lanlarindin Quraysh qabilasini odurdi. Yana Quraysh qabilasidin Xoshim atlig' kishining o'g'lanlarini odurdi. Yana Xashim atlig' kishining o'g'lanlarindin meni o'durdi, chiqardi. Bu ma'nidin otu Payg'ambar a.s.qa Mustafa at berildi. Mustafa arab tilincha odrulmish temak bolur* — Imom Bag'oviy rahmatullohi «Mashobih» degan kitobida quyidagi hadisni keltirgan. Payg'ambarimiz shunday aytgan ekan: Tangri taolo Ismoil payg'ambar o'g'illaridan Quraysh qabilasini tanlab oldi. Yana Quraysh qabilasidan Hoshim degan odamning o'g'illarini tanlab oldi. Yana o'sha Hoshim degan odamning o'g'illari orasidan meni tanlab olib, o'rtaga chiqardi. Shu sababdan Payg'ambarga Mustafo ismi

berildi. Mustafo — arab tilida tanlab olgan ma'nosini bildiradi». Hadisning manbai (Bag'oviyning «Mashobih» asari) ishonchli ekani ko'rinib turibdi.

«Nahjul-farodis»ning birinchi bobida Muhammad alayhis-salomda payg'ambarlik sifatlarining zohir bo'lishi va uning dini islom yo'lidagi faoliyati bayon qilingan. Bobda hadislardan, Bag'oviyning «Mashobih» asaridan tashqari, shayx Imom Ishoq Quloboziyning «Ta'rif» kitobidan, Imom Sog'oniyning «Mashoriq ul-Anvor» asaridan, Imom Abul Muhammad Ispijobiyning «Tafsir»idan, Imom Abul Alayh Ushiyning «Nishobul-Axbor» kitobidan, Shayx Abu Yazid Bustomiy, Abdulloh ibn Ma'sud kabilarning so'zlaridan foydalangan. Barcha ulamo va fuzalolarning Muhammad a.s.ga tug'ilgan paytidanoq payg'ambarlik sifatleri va fazilatleri ato qilinganini bayon qiladilar.

«Nahjul-farodis» tarixiy asar emas, payg'ambar tarixini boshdan-oxirigacha bayon qilinmagan. «Nahjul-farodis» — agiografik asar, payg'ambar hayotining eng muhim nuqtalariga e'tibor qaratgan. Jumladan, Alloh Taolo Muhammad a.s.ga payg'ambarlik sifatini topshirishi, musulmonlikni ilk bor qabul qilgan Xadicha, Ali, Abu Bakr va Zayd to'g'risidagi qiziqarli voqealar, payg'ambar a.s.ning Makkadan Madinaga borishi, uning mo'jizalari va boshqa ko'p voqealar «Nahjul-farodis»ni qiziqarli badiiy asar sifatida yaratishga asos bo'lgan. Jumladan, mazkur asarning birinchi bobi, to'rtinchi fasldan «Payg'ambar a.s.ning Makkadan Madinaga chiqmoq bayoni ichinda turur» nomli voqeaga e'tibor qarataylik. Bu voqea imom Abul Alayi Ushiyning «Nishob ul-axbor» kitobidan bir hadisni keltirish bilan boshlanadi. Hadis ma'nosi quyidagicha: «Qaysi bir mo'min va muvahhid g'ariblikda o'lar bo'lsa, Haq Taolo o'sha qulga shahidlar savobi ro'zi qilur, yana qabr azoblaridan saqlaydur». Shundan so'ng quyidagi voqea keltiriladi:

Kunlarning birida Abu Jahl qurayshlarni yig'di. Bir uy bor edi. O'sha uyni dor ul-nadvo der edilar. Qachon biron maslahat qilishga to'g'ri kelib qolsa, o'sha uyga yig'ilishar edilar. Shu orada Iblis o'zini bir qari chol suratiga o'xshatib. Ularning orasiga kirdi. Qurayshlar so'radi: «Ey chol, sen kimsan?» Iblis javob berdi: «Men shayx Najdiyman, Najd elidan bir cholman. Eshitdimki,

sizlarning bir mashvartingiz bor deb. Men ham ular orasida bo'layin, ularning so'zlarini eshitayin, bilayin, deb keldim». Abu Jahl xursand bo'ldi. Spundan so'ng Abu Jahl gap boshladi: «Ey quraysh qabilasi, Muhammadning ishi kundan-kunga ziyoda bo'lib bormoqda. Qo'rqamanki, buning natijasida ko'p odamlar yig'ilib, bizlarga zaxmat yetkazadilar deb. Endi bundan so'ng ishni bir yoqli qilsak». Jumla xalq bu gapni ma'qul ko'rdi. Shundan so'ng Abu Jahl Xashshom degan kofirga aytdi: «Yo Xashshom, sening ra'ying qanday agar bu Muhammadni o'ldirsak?» Xashshom aytdi: «Mening ra'yim shuki, bu Muhammadni tutsak, bir quturgan tuyaga bog'lasak, sahroning bu boshidan-u boshigacha sahroda kezsak, o'shanda u halok bo'ladi». Shayx Najdiy aytdi: «Bu ra'y behuda». So'radilar: «Nega behuda» Shayx Najdiy aytdi: «Uning do'stlari bor, qabilasi bor. Bu ishdan ular xabar topadilar, borib, Muhammadni xalos qiladilar». Ma'qul ko'rdilar. Shundan keyin bir kofir aytdi: «Mening ra'yim shuki, o'sha Muhammadni bir uyga qamab, o'sha uyning tuynugini, eshigini berkitsak, Muhammad o'sha uyda ochlikdan o'ladi». Shunda shayx Najdiy aytdi: «Bu ish ham yaramaydi, shuning uchunkim, do'stlari bilib qoladilar va eshikni ochib, chiqarib oladilar». Abu Jahl so'zladi: «Mening ra'yim shuki, har bir qabiladan bittadan yigit chiqsa, ular kechasi yotgan yerga borsalar, qilich bilan hammasini chopib tashlasalar. Agar diyet tilasalar, jamiki qabila yig'ilib, diyet bermak oson bo'ladi». Shayx Najdiy aytdi: «Valloh, bu ra'y nihoyatda to'g'ri». Har bir qabiladan bir yigitni oldilar. O'tkir qilich bilan kelib, o'ldirmoqqa kelishib oldilar. Jabroil kelib, aytdi: «Yo Muhammad, kofirlar bu kecha kelib, seni o'ldirmoqchi bo'ldilar. Senga ishorat shu bo'ladiki, bu kecha chiqsang, Madina tarafga borsang, u yerda kofirlarni islomga da'vat qilsang». Payg'ambar a.s. bu ahvolni Abu Bakrga aytdi. Abu Bakr shunday javob berdi: «Yo Rasululloh, nega siz yolg'iz borar ekansiz?! Men ham siz bilan birga borayin». Payg'ambar a.s. xursand bo'ldi.

O'sha kecha Payg'ambar a.s. va Abu Bakr tunda chiqib, ertalabgacha yo'l yurdilar. Tong otdi, kofirlar qarsalarki, Muhammad bilan Abu Bakr yo'q. Bildilarki, ular qochib ketibdilar. Abu Jahl nido qildi: «Kimki Muhammad bilan Abu Bakrni tutib keltirsa,

yuzta tuyani suyunchi qilib beraman». Uch kungacha sahroni kezib chiqdilar, ammo topmadilar. O'sha kecha Abu Bakr bir soat Payg'ambar a.s.ning o'ng tomonida yurdi, keyin bir soat chap tomonida yurdi, bir soat oldida yurdi, bir soat orqasida yurdi. Payg'ambar a.s. aytdi: «Yo Abu Bakr, to'rt tomonimda yuribsan. Nimaga bir tomonimda yurmaysan?» Abu Bakr aytdi: «Yo Rasululloh, dushmanlardan qo'rqaman. Nogohon dushmanlar o'qi o'ng tomondan kelib qolsa, avval dushman o'qi menga tegsin, sizga tegmasin. Chap tomonga o'tib yuribman, buning ma'nisi shuki. Agar dushmanning o'qi chap tomondan kelsa, menga tegsin, sizga tegmasin». Payg'ambar a.s. aytdi: «Yo Abu Bakr, hech qo'rqmaginki, Tangri Taolo biz bilan birgadir». Shu lahzada Tangri Taolo Abu Bakrning ko'nglida xotirjamlik paydo qildi. Shundan so'ng Payg'ambar a.s. ko'rsaki, bir otliq ko'rindi. Qachon o'sha otlik yaqin kelganda, ularga tomon kelayotganini bildilar. Payg'ambar a.s. aytdi: «Ey Rabbiy, uni ushla!» Shunday deb aytgan zohoti, otning to'rt oyog'i yerga botib ketdi. Otliq chaqirdi: «Ey Muhammad! Meni qo'yib yubor! Men ruju qilayin, senga zaxmat yetkazmayman». Payg'ambar a.s. aytdi: «Yo Rabbiy! Agar rost aytayotgan bo'lsa, Sen ijizat bergin», degan edi, o'sha zahoti otning oyoqlari yerdan chiqdi, o'sha otliq qaytib ketdi. Shundan keyin ikkovi ancha yurdilar. Payg'ambar a.s.ning muborak oyoqlari xastalandi, yura olmay qoldi. Abu Bakr Payg'ambarni orqasiga ko'tardi. Ertalabgacha yurdilar. Tong otdi. Ko'rsalarki, yuz otliq tog' etagiga yetib kelibdilar. O'sha tog'ning etagida bir g'or bor edi. O'sha g'orga kirmoqchi bo'ldilar. Abu Bakr aytdi: «Yo Rasululloh, men oldin kirayin, ko'rayin, odamzodga ozor beradigan jonivorlar bo'lmasin tag'in». Abu Bakr kirdi, qaradi. Undan keyin Payg'ambar a.s. kirdi. Abu Bakr qarasaki, bir teshik bor ekan. Oyog'ini o'sha teshikka qo'ydi, toki o'sha teshikdan ilon kirib, Payg'ambar a.s.ga zaxmat yetkazmasin deb. Bir ilon keldi, o'sha teshikdan chiqmoqqa qasd qildi, Abu Bakrning oyog'iga kallasini tegizdi. Abu Bakr yo'l bermagan edi, Abu Bakrning oyog'ini chaqdi. Zahri qattiq ta'sir qildi. Abu Bakr oyog'ini olmadi, toki Payg'ambar a.s.ga zarar keltirmasin deb. Payg'ambar: «U ilon Payg'ambar a.s.ga salom bermoq uchun

chiqayotgan edi», — dedi. Qarasaki, Abu Bakrning ko'zidan shashqator yosh oqardi.

Payg'ambar a.s. aytdi: «Yo Abu Bakr, oyog'ingni ko'tar, ilondan yo chayondan qo'rqmagin, Haq Taologa tavakkul qilgin, Haq Taolo biz bilan birgadir».

Shundan keyin kofirlar Payg'ambar a.s.ning izidan ketdilar, g'or og'ziga yetib keldilar. Haq Taoloning amri bilan o'rgimchak g'or og'ziga to'rini to'qidi. Kofirlar aytdilar: «Agar bu g'orga Muhammad kirganda edi. Bu o'rgimchak uyi buzilgan bo'lardi. Bu yerda yo'q», deb ortlariga qaytayotganlarida, Abu Jahl aytdi: «Xotirimga shunday kelurki, Muhammad shu yaqin orada turibdi. Bizga sehr-jodu qilyapdi, shu bois ko'rmayapmiz». U bir kofirga aytdi: «Tush, bu g'orga kirgin». Umayya ibn Xalaf aytdi: «Muhammad tug'ilmasdan oldin o'rgimchak bu inini to'qigan. Muhammad bu yerga kirganda edi, bu o'rgimchak ini buzilmasmidi?!» Shunday qilib, Abu Jahl va uning do'stlari qaytib ketdilar.

Payg'ambar a.s. va Abu Bakr o'sha g'orda uch kun turdilar. Uch kundan keyin chiqib Madina tarafga yo'l oldilar. Oziqlar tugadi. Undan so'ng bir arab qabilasiga keldilar va aytdilarki: «Sizlar sotgani go'sht yoki xurmo bormi? Sotib olardik». Chodirdan bir ayol chiqdi, oti Umami Muid edi. Aytdi: «Yaxshi mehmon ekan-sizlar. Sizlarni mehmon qilar edim, lekin qahatchilik yili bo'ldi, uyimda hech narsa yo'q. Erim Abu Muid qo'ylarni o'tlatgani olib ketgan. Qo'ylarimiz bu yerda bo'lsa edi, sizlarga sut bergan bo'lardim». Payg'ambar a.s. aytdi: «Yo Umami Muid! Chodir yonida yotgan qanday qo'y?» Umami Muid aytdi: «Bu qo'y juda oriq qo'y, hech suti yo'q. Qo'ylar bilan bora olmasdan, bu yerda yotibdi». Payg'ambar a.s. aytdi: «Yo Umami Muid, ijozat berar-misan uni sog'moqqa?» Umami Muid aytdi: «Ijozat beraman, agar sut chiqsa sog'ing». Payg'ambar a.s.: «Qo'yni menga olib kelinglar!» deb buyurgan edi, olib keldilar. Payg'ambar a.s. «Bismillahi-r-Rahmanir-Rahim» deb muborak qo'lini qo'yning yeliniga tegizdi. Darrov o'sha qo'yning yelini kattalashib, qo'y semirdi. Shundan keyin Payg'ambar a.s. aytdi: «Yo Umami Muid! Uyda karson bor bo'lsa, olib kel». Umami Muid bir karson keltirdi. Payg'ambar a.s.

muborak qo'li bilan sog'di, karson to'ldi. Payg'ambar a.s. ikki qo'li bilan u karsonni ko'tardi va Umami Muidga ichirdi. Ancha ichgach, to'ydi. Keyin Abu Bakrga ichirdi. Undan keyin o'zi ichdi. Payg'ambar a.s. ikkinchi marta sog'di. Karsonni to'ldirdi, Umami Muid uyida qoldirdi, ketdilar.

Kechqurun Abu Muid keldi. Qarasa, uyda bir karson sut turibdi. Taajjublandi, aytdi: «Yo Umami Muid! Bu qanday hodisa? Qo'ylar uzoqda edi, uyda sog'iladigan qo'y yo'q edi. Bu sut qaydan keldi?» Umami Muid javob berdi: «Biznikiga bir mehmon keldi, nihoyatda muborak mehmon, ko'rkam yuzli, shirin so'zli, o'rta bo'yli kishi ekan. Bu oriq qo'yga muborak qo'lini tekkizgan edi, qo'y shunchalik semirdiki, ko'rsang, yelini katta bo'lib ketdi. O'z qo'li bilan sog'di, bir karson to'ldi. Uni hammaga o'z qo'li bilan ichirdi, keyin o'zi ichdi. Ikkinchi marta sog'di, bir karson to'ldi, unisini uyga qoldirib ketdi». Abu Muid aytdi: «Men eshitdimki, Makkada bir payg'ambar chiqibdi deb, Muhammad der ekanlar. Xaloyiqni Haq yo'liga undar deb ayturlar. Bu aytganing o'sha bo'lsa kerak. Bunday mo'jiza payg'ambarlardan o'zgasida bo'lmas. Agar Tangri umr bersa, boraman». Yana Umami Muidga aytdi: «Menga u odamning sifatini yaxshilab aytib ber. Agar borsam, yanglishib qolmay. Yaxshilab bilib olayin. Yigit kishimi yoki qarimi?» Umami Muid aytdi: «Yigit kishi. Mo'ylovi qora, ochiq yuzli, qiyofasi haybatli, juda uzun bo'yli ham emas, kalta bo'yli ham emas, o'rta bo'ylidir. Qoshlari ochiq, juda semiz ham emas, oriq ham emas, o'rtachadir. Vazmin odam, serharakat emas. Tishlari seyrek, yuzi to'lin oyday porlagan. So'zlaganda, ochiq, dona-dona gapiradi, pala-partish so'zlamaydi. Kafti katta, ko'zlari pastga ko'proq boqadi, yerga qaraydi. Biroz boshini orqaga tashlab, ko'kka boqar. Soqoli o'rtacha, uzun ham emas, ko'sa ham emas. Qattiq yurmas ekan, yurganda, ohista yurar ekan».

Payg'ambar a.s. Makkadan chiqqanda Abu Bakrga, Madinaga qanday borish kerak, deb maslahat solgan edi. Abu Bakr aytdi: «Ikkita tuya sotib oldim. Sakkiz yuz yarmoqqa. Biriga siz minasiz, bittasiga men minaman, ketaveramiz». Payg'ambar a.s. aytdi: «Bizga bir qulovuz¹ kerak». Abu Bakr aytdi: «Abdulloh otlig'

¹ Qulovuz — yo'l boshlovchi.

odam bor, u Madina yo'llarini yaxshi biladi». O'sha Abdullohni darrov olib keldilar. Yana Abu Bakrning bir ozodi bor edi, Amir degan. Abu Bakr unga aytdi: «Sen ikki tuya bilan Abdullohni olib, Savr otli tog' etagida g'or bor, biz chiqqandan so'ng uch kun o'tgach, o'sha yerga kelasan». Ular uch kundan keyin keldilar. Abu Bakr bilan Payg'ambar a.s. bir tuyaga mindilar, ular ikkalasi bitta tuyaga mindilar. Ular ketib, Madinaga yaqinlashdilar. Bir yahudiy Payg'ambarning yo'lini to'sdi. Keyin borib, Madina xalqiga xabar berdi. Madinada ko'p sahobalar bor edi, ba'zisi Madinadan, ba'zisi Makkadan. Umar razhu Madinada edi. Hamma sahobalar sevindilar. Payg'ambar a.s. Madinaga kelganidan bir-birlariga xabar berdilar. Hammalari qurollandilar, urushga borayotganday kofirlarni qo'rqitish uchun. Payg'ambar a.s.ning istiqboliga chiqdilar. Payg'ambar a.s. sahroda bir yig'och narida manzil qilib turar edi. Madinadan chiqqanlar u yerda Payg'ambar a.s.ga duch keldilar, u bilan ko'rishdilar. Hamma sahobalar sevindilar. Shundan keyin Payg'ambar a.s.ga Enshor qabilasi aytdiki: «Yo Rasululloh, biznikiga manzil qilsangiz bo'ladimi? Bog'chalarimiz, yerlarimiz keng», dedilar. Payg'ambar a.s. aytdi: «Manovi Qashva otlig' tuyaga minayin, hech kimsa zaxmat tortmasin. Qaysi eshik oldida bu tuya cho'ksa, men o'sha uyga tushaman». Hamma sahobalar rozi bo'ldilar.

Juma kuni edi. Payg'ambar a.s. Qashva otlig' tuyasiga mindi. Hamma sahobalar otlandilar. Ko'pchilik yayov chiqib turgan edilar. Madina shahrida Payg'ambar a.s.ning jamoliga mushtoq bo'lganlar ko'p edi. Payg'ambar a.s.ni ko'rmasdan, sahobalar oldida imon keltirib turar edilar. Jamiki xaloyiq Madinaga yuzlandilar. Qaysi qabiladan Payg'ambar a.s. o'tar bo'lsa, o'sha qabilaning ulug'i chiqib, Payg'ambar a.s.dan iltimos qilsa, Payg'ambar a.s. ularga xayr va barakat bilan duo qilur edi va yana aytar edi: «Mana shu Qavsqa otlig' tuyam qaysi eshikda cho'ksa, men o'sha xonadonda mehmon bo'laman». Madinaning jamiki ulug'lari, mo'minlari orzu qilar edilarkim, Payg'ambar a.s.ning tuyasi bizning eshigimiz oldida cho'karmikan, shunday bo'larmikan, deb. Tuya hech cho'kmas edi, o'tib ketaverar edi. Anchaga qadar bordi, Ayyub Ansoriy eshigiga cho'kdi. Payg'ambar a.s. ham tuyadan tushdi, masjidga

kirdi. Hamma sahobalar ham kirdilar, juma namozini ado etish uchun. Payg'ambar a.s. minbarga chiqib, xutba o'qidi. Minbardan tushib, imomatlik qildi. Hamma sahobalar iqtido¹ qildilar. Namozdan chiqib, Payg'ambar a.s. Ayyub Ansoriy uyiga kirdi. Ayyub Ansoriy shod bo'ldi.

Hamma sahobalar uylariga borib, kuchlari yetgancha Payg'ambar a.s.ga hadya tayyorladilar. Zayd ibn Sobit aytur: «Men olti yashar edim. Onam bir idishga non to'g'radi, non ustiga sarig' yog' qo'shdi, yana ozgina sut qo'shdi, keyin idish ustini yopdi. Keyin menga aytdiki, o'g'lim, bor, Ayyub Ansoriyning uyiga kirgin, Payg'ambar a.s.ga salom ber, aytginki, Onam sizga taomni hadya qilib berdi, deb. Men onam aytganiday qildim, Payg'ambar a.s. menga aytdi: Tangri Taolo senga barakat bersin, dedi. Hamma sahobalar yig'ildilar, u hadyani tanovul qildilar».

Ayyub Ansoriyning onasiga zaifalar kelib so'rardilar: «Payg'ambar a.s. qaysi taomni yoqtiradi? Biz o'sha taomni tayyorlab olib kelaylik». Ayyub Ansoriyning volidasi shunday deb aytar edi: «Payg'ambar a.s. bizga hech buyurmaganlarki, bizga hech buyurmaganiki, falon taomni pishiring, deb. Oldiga qanday taom kelsa, hech ayb topmasdi. Agar kerak bo'lsa tanovul qilardi, agar keraksiz bo'lsa, totib ko'rar va yoronlariga ayturkim: Sizlar tanovul qilinglar, deb. Bir kun taom pishirdik, hech tatib ko'rmadi. Men va o'g'lim nihoyatda qayg'urdik. Men aytdim: Yo Rasululloh, hamisha taom pishirsak, tanovul qilar edingiz, doim qolgan taomni sizning muborak qo'lingiz tegdi, deb tabarruk qilib yeyar edik.

Bu kun nima bo'ldiki, bu taomni yemadingiz, deb so'rgan edim, menga shunday dedi: Ey Ayyubning onasi, bu taomda sarimsoq hidi burnimga keldi, men Haq Taologa munojot qilaman. Og'zim sassig'i bilan qanday qilib munojot qilayin?! Bu taomni o'g'ling Ayyub bilan tanovul qilinglar, deb aytdi».

Shundan keyin Madina ichida qancha musulmonlar, mo'minlar bor bo'lsa, hammasi Payg'ambar a.s.ga kelib, salom qilib,

¹ Iqtido — ergashish, iyarish.

bayot berdilar. Payg'ambar a.s. qo'li bilan o'sha bayot berganning qo'lidan ushlab, aytar edi: «Haq Taolo farmonidan chiqmagaysan, Haq Taoloning rasuli Muhammad Rasululloh farmonidan chiqmagaysan. Qaysi ishga amr etsa, qilgaysan, qaysi ishdan qaytarsa, qaytgaysan...», deb aytsa, o'sha bayot berganlar «Qabul qildik», deb aytar edilar. Shundan keyin xotinlar yig'ildilar, oqshom Ayyubning onasi oldiga keldilar va aytdilar: «Payg'ambar a.s.dan izn so'ragin, bizlar ham Payg'ambar a.s.ning muborak jamolini ko'raylik, juftlarimiz bayot berganlari kabi, bizlar ham bayot beraylik», dedilar.

Ayyub onasi Payg'ambar a.s. hazratlari oldiga kirdi. Ijizat so'ragan edi, Payg'ambar a.s. ijizat berdi. Ayyubning onasi bu xotinlarni boshlab kirdi. Avval Ummi Sa'd otlig' ayol Payg'ambar a.s.ga salom berdi, Payg'ambar a.s. alik oldi. Shundan keyin so'radi: «Ey zaifa. Isming kim?» Ayol javob berdi: «Yo Rasululloh, ismim Ummi Sa'd». Payg'ambar a.s. so'radi: «Otangning ismi kim?» Ayol javob berdi: «Otamning ismi Ra'fdir». Payg'ambar a.s. so'radi: «Menda qanday hojating bor?» Ummi Sa'd aytdi: «Yo Rasululloh, Tangri Taoloni Bir-u bor deb imon keltirdik, sizni Haq Taoloning rasuli deb bildik. Endi juftlarimiz sizga bayot berdilar, bizlar ham keldik sizga bayot bermoqqa», dedi. Payg'ambar a.s. aytdi: «Shukrkim o'sha Tangrigakim, sizlarni Islomga ko'ndirdi». Shundan keyin aytdi: «Ey zaifalar, hammangiz kelinglar, oldimda o'tiring», degan edi, hammalari Payg'ambar a.s. oldida o'tirdilar. Payg'ambar a.s. oldiga bir piyola bilan suv qo'ydi, muborak qo'lini suvga botirdi, zaifalarga aytdi: «Erkaklardan bayot olsam, qo'llarini tutib bayot olurman, ammo siz — zaifalarning qo'llarini tutmoq bo'lmas. Qachon men qo'limni bu piyoladan chiqarsam, sizlar qo'llaringizni botirgaysiz», dedi. Shundan keyin Payg'ambar a.s. aytdi: «Ey zaifalar, Tangri Taoloni bilgandan keyin, Tangriga o'rtoq bo'lib qo'shilmagaysiz» degan edi, ular «Qabul qildik», deb javob berdilar.

Yana Payg'ambar a.s. aytdi: «Ey zaifalar, erlaringizning mollaridan o'g'irlamagaysiz, zino qilmagaysiz, o'g'illaringizni o'ldirmaysiz, boshqadan tug'ilgan o'g'lonni erlaringizga: «Buni men tug'dim», deb aytmayisiz, o'lim-yitimda faryod qilib yig'la-

maysiz, to'ningizni yirtmagaysiz, sochlaringizni yulmagaysiz, yuzlaringizni yulmagaysiz, begona erkaklar bilan xilvat yerda so'zlashmagaysiz», deb aytgan edi, zaifalar: «Hammasini qabul qildik», dedilar. Payg'ambar a.s. piyoladan qo'lini chiqardi. Bu zaifalar qo'llarini o'sha piyolaga botirib, qo'llarini yuzlariga surtar edilar. Shundan keyin Payg'ambar a.s. ijizat berdi, zaifalar chiqdilar.

Shundan keyin Makkadan ko'p sahobalar kela boshladilar. Payg'ambar a.s. Madina xalqiga aytdi: «Makkadan kelganlarni qadrianglar, yerini, yurtini tashlab, bizning suhbatimizda bo'lmoq uchun g'ariblikni ixtiyor qilib keldilar. Ularni lutf-u karam bilan qarshi olsalaringiz», dedi. Madinada turganlarni Makkadan kelganlar bilan qarindosh qildi. Makkadan hijrat qilib kelganlarga muhojir deyilur, Madina xalqi Makkadan kelganlarga yordam berdilar, qarshi oldilar, lutf-u karam ko'rsatdilar, ularga ansoriy deyilur.

Mazkur faslni to'liq keltirishimizdan maqsad — «Nahjul-farodis»da Muhammad a.s. hayotida yuz bergan voqealarning, bir tomondan, voqeiy hikoyaga mansubligini ko'rsatish, ikkinchi tomondan, didaktik adabiyotga xos barcha xususiyatlar bu asarda o'z ifodasini topganiga ishor qilishdir.

Agar «Nahjul-farodis»ni janr nuqtayi nazaridan belgilash talab etilsa, bu asar bir necha janrlarni — tarixiy voqealar hikoyat, rivoyatlar zaminida berilganini nazarda tutgan holda, didaktik janrga mansub deb qarash mumkin. Zotan, hadislarini keng sharhlash asosida yuzaga kelgan hikoyat va rivoyatlarning har biri ma'lum bir g'oyani — to'g'rilik, halollik, rahm-shafqat kabi fazilatlarini shakllantirishga xizmat qiladi. Insoniyatni ma'rifatga chorlash, komillik sari da'vat qilish kabi fazilatlarini Mahmud Ali har bir bobda ilgari suradi.

Mahmud Ali bu bobda Muhammad a.s.ning vafotiga qadar bayon qilar ekan, doimo ma'lum bir voqeani biron manbadan keltirilgan iqtibos yoki hadis orqali tasdiqlab boradi.

«Nahjul-farodis»ning ikkinchi bobida xalifa Abu Bakr, Umar, Usmon, Ali va to'rtala imom — Imomi A'zam, Imom Shofe', Imom Malik, imom Ahmad va «ahli bayt» Fotima, Hasan va

Husaynga oid voqealar bayon qilingan. Bobning har bir fasli bir xalifaga – birinchi fasl Abu Bakr (Siddiq)ga, ikkinchi fasl – xalifa Umarga, uchinchi fasl – xalifa Usmonga, to‘rtinchi fasl – xalifa Aliga bag‘ishlangan. Qolgan fasllar Fotima, Hasan va Husayn, Imom A‘zam Abu Xanifa, Imom Shofe‘, Imom Malik, Imom Ahmad Xanbalga oid voqealarni o‘z ichiga oladi.

Asarda Abu Bakr Payg‘ambarning eng yaqin do‘sti, shijoatli sahobasi ekanligi Imom Sog‘oniyning «Mashoriq ul-anvor» nomli kitobidan keltirilgan hadis orqali dalillanadi. Faqat Abu Bakrga masjidga istagan darvozadan kirish uchun imtiyoz berilgani to‘g‘risidagi hikoyat yoki Abu Bakr yettita zaif qulni sotib olib, ular jon saqlab qolishlari uchun uyiga olib kelib, rahm ko‘rsatgani to‘g‘risidagi hikoya ham ibratli, ham islom endigina hayotga kirib kelayotgan paytda islom fidoyilarining jonbozliklarini hayotiy voqealar orqali dalillaydi.

Xalifa Ali – jasoratli, dushmanlarga ayovsiz, farzandlariga esa mehribon ota. U hatto vafotidan keyin ham birinchi navbatda, inson sifatida, qolaversa, shijoatli va qahramon amirul-mo‘minin sifatida ulug‘lanadi.

Alining vafotidan keyin ham ulug‘langaniga oid ikki rivoyatni Mahmud Ali keltirar ekan, o‘z davridan keyin ham xalq orasida ulug‘ bir zot sifatida e‘tirof etilishga loyiq inson sifatida talqin qilinganini ko‘rsatadi.

Rivoyatlarga ko‘ra, Ali o‘g‘illari Hasan bilan Husaynga shunday vasiyat qiladi: «Mening dushmanlarim ko‘p. Men kofirlarning va dushmanlarimning o‘n ming bahodirini o‘ldirdim, ularning avlodlari ham menga dushmandilar.

Agar meni oshkora dafn qilsangizlar, dushmanlar meni qidiradilar. Men vafot etganimdan keyin, tun yarmida hamma xaloyiq uyquga ketgandan so‘ng, bir tuyaga yuklab, Kufadan olib chiqinglar. Ikki yig‘och yo‘l yursangizlar. Sahroda Izzi degan bir tepalik bor, o‘sha tepani qazisangizlar, u yerda bir tosh lavha chiqadi. Lavha yuzasiga bu yerda Odam alayhissalom va Nuh payg‘ambar yotgan yerlaridir, deb yozilgan. Men o‘sha ikki payg‘ambar yoniga dafn qilsangizlar», deb vasiyat qiladi. Hasan bilan Husayn otalari vasiyatini bajo qildilar, hech kimsaga o‘sha

joyni aytmadilar. Oradan ancha vaqt o‘tgach, Ja‘far Sodiq xizmatkori bilan u yerga borib ziyorat qilganda, xizmatkori so‘radi: «Ey payg‘ambarzoda, bu kimning ziyoratgohiki, siz uzoq joydan kelib, bu joyni ziyorat qilgani keldingiz?» Ja‘far Sodiq aytdi: «Ey xizmatkor! Bilgin, ogoh bo‘lginki, bu joy amr ul-mo‘minin Ali ibn Abu Tolibning qabridir. Dushmanlardan qo‘rqib, shu paytgacha hech kimga aytmagan edik. Endi dushmanlarning birontasi qolmadi, endi istagimiz shuki, Haq Taolo bu qabrni ziyorat qilishni mo‘minlar orasida oshkora qilsak». Xalifa Alining bu tarzda talqin qilinishi shubhasiz, xalq orasida ham uning to‘g‘risida rivoyatlar keng tarqalganiga bir ishoradir. Odatda, inson o‘zi bilmagan, ammo bilishga qiziqqan narsalar to‘g‘risida ko‘p mulohazalar qiladi, rivoyatlar paydo bo‘ladi va hokazo. Xalifa Ali to‘g‘risida turli manbalarda qoldirilgan rivoyatlar shundan dalolat beradi.

Don Mak Kerridan: Azob-uqubat – islom shiasining asosiy mavzularidan biridir. Buning uchun asos bo‘lib, Ali va uning ikki o‘g‘li – Hasan va Husaynning taqdiri bilan bog‘liq hodisa xizmat qiladi. Suriya hukmdori Muoviya xalifa Alining hokimiyatiga xavf soldi.

Ali Muoviyaga qarshi unchalik zo‘r bermasdan (Alining ba‘zi izdoshlari aynan shuni istagan edilar) lashkarini boshlab borayotganda, Ali o‘z tarafdorlari tomonidan o‘ldirildi. Ular hozirgacha xorijiyalar nomi bilan yuritiladi. Alining o‘g‘li Hasan otasi o‘rnini egalladi, ammo Muoviya tomonidan mag‘lub qilinib, o‘ldirildi. Shundan keyin xalifalik taxtiga Husayn o‘tirdi. 680-yili Karbalo dashtida Muoviyaning qo‘shini ustun keldi, Husayn jangda halok bo‘ldi.

◆ Uslubiy tavsiyalar:

Darsda tanqidiy fikrlarning turi bo‘lmish FSMU (fikir, sabab, misol, umumlashtirish) usulidan foydalangan holda talabalar uchun ahamiyatli bo‘lgan muammoni o‘rtaga tashlab, bahs-munozara vaziyatini yaratish va tanqidiy mulohazalarga keng o‘rin berish maqsadga muvofiq bo‘ladi.

Ushbu usul to‘rtta bosqichda o‘tkaziladi:

I bosqich. «Fikringizni bayon qiling» deb nomlanadi. Bunda qar bir talabaga tarqatilgan oddiy qog‘ozga Rabg‘uziy va Kordariy Saroiy haqida bilgan fikrlarini aniq va qisqa holatda ifoda etib berish topshiriladi.

Masalan: Birinchi talaba: «Qissasi Rabg'uziy» asari qissa va hikoyatlardan iborat.

Ikkinchi talaba: Diniy hikoyat va afsonalardan iborat bo'lgani uchun.

Uchinchi talaba: Odam va odamning yaratilishi bilan bog'liq hikoyalar borligi uchun.

To'rtinchi talaba: ...

II bosqich. Bu bosqichda har bir talabaga FSMU usulining to'rtta bosqichi yozilgan qog'ozlar tarqatiladi:

F – fikringizni bayon qiling

S – fikringiz bayoniga sabab

M – sababingizni misol bilan isbotlang

U – fikringizni umumlashtiring

III bosqich. Har bir talaba o'z qog'ozlarini to'ldirib bo'lgach, o'qituvchi ularni bir nechta guruhlariga bo'ladi va har biri yozgan qog'ozdagi fikr va dalillarni umumlashtirib bir qog'ozga yozishadi.

IV bosqich. Bu bosqichda guruh a'zolarining Rabg'uziy va Kordariy Saroyi haqidagi barcha fikrlari o'rganilgach, bosqichning har biri bo'yicha umumlashtirilib, himoya qilinadi. Himoya vaqtida guruh vakillari o'z yozganlarini isbotlashlari, nima uchun shu fikrga kelganliklarini bayon qilishlari kerak.

Yakunlovchi bosqichda o'qituvchi mashg'ulotga yakun yasaydi, bayon qilingan fikrlarga o'z munosabatini bildiradi.

Nazorat savollar.

1. «Qissasi Rabg'uziy» qissalarida keltirilgan qaysi payg'ambarlar obrazlari bor?
2. «Qissai Rabg'uziy» hikoyatlarini sanang!
3. Mahmud Ali Kordariy as-Saroyi haqida qanday ma'lumotlar keltirilgan?
4. «Nahjul-farodis» qachon yozilgan? Asar necha bobdan iborat?

TEMURIYLAR DAVRI ADABIYOTI

◆ Reja:

1. Amir Temur tomonidan markazlashgan davlatga asos solinishi.
2. Amir Temur davrida ilm-fan taraqqiyoti.
3. Atoiy hayoti va ijodi.
4. Lutfiy hayoti va ijodi.

◆ **Tayanch so'z va atamalar:** Temuriylar davlati, sarbador, tuyuq, tarjima adabiyot, Atoiy, Lutfiy.

Mo'g'ullarga qarshi ozodlik harakatlari Movarounnahr va Xurosonning turli hududlarida davom etdi. Mahmud Torobiy rahbarligidagi xalq qo'zg'olonlaridan tortib, Oltin O'rda xonlari zulmiga qarshi murosasiz kurashlarda namoyon bo'lgan norozilik harakatlari, tarixda «Sarbadorlar» nomi bilan mashhur bo'lgan xalq harakatining vujudga kelishiga asos bo'ldi. «Sarbador» so'zining ma'nosi «Boshimizni dorga tikdik» bo'lib, istilochilarga qarshi jiddiy va murosasiz kurash boshlanganining isboti edi. 1381-yilda 43 yil umr ko'rgan Sarbadorlar davlati sohibqiron Amir Temur davlatiga qo'shilib ketdi. Shunday qilib, poytaxti Samarqand bo'lgan markazlashgan Amir Temur davlatining vujudga kelishi mo'g'ullar istilosiga barham berdi. Temuriylar davrida siyosiy-ijtimoiy ahvolning barqarorlashuvi natijasida madaniyat, ilm-fan, adabiyotshunoslik ancha ravnaq topdi. Professor A. Hayitmetov buni shunday izohlaydi: «Ulug' davlat arbobi va lashkarboshi Amir Temur hamda uning xalqlari hukmuronligi davrida O'rta Osiyoda kuchli va yagona davlat vujudga keldi. Bu davrda tarixda birinchi marta Movarounnahr va Xurosondagi o'zbek qabilalari bir xalq, bir millat sifatida o'zaro birlasha boshladilar. O'rta Osiyoda katta etnik guruhni tashkil etgan bu xalq Temur va temuriylarni har tomonlama suwab turgan asosiy kuch edi...» (Hayitmetov A. Navoiyxonlik suhbatlari. Toshkent. 1993. 97-bet).

Amir Temur Qora, Egey, O'rtayer dengizidan to Hindistonning sharqigacha, Mo'g'iliston va Xitoygacha, Hind okeanidan to Ural tog'larigacha, Moskva ostonasidan Dnepr bo'ylarigacha bo'lgan juda katta hududni qamrab olgan buyuk saltanatga asos soldi. Amir Temur 1405-yilning 18-fevralida Xitoyga lashkar tortib borayotganida 69 yoshida vafot etadi. Sahibqiron o'rniga amirzoda Pirmuhammad valiahd qilib tayinlanadi. Ammo Temurning o'g'illari buyuk saltanatning parchalanib ketishiga sababchi bo'lishadi.

Temur davlati parchalanib ketgach, temuriylarga faqat Xuroson va Movarounnahr qoladi.

Xurosonni 1409–1447-yillarda o'g'li Shohruh Mirzo, Samarqand poytaxti bo'lgan Movarounnahrni o'g'li Ulug'bek Mirzo 1409–1449-yillarda boshqarib keladi.

Bu davrda madaniyat, adabiyot, tarjima adabiyot, adabiyotshunoslik ancha rivojlandi. «Muhabbatnoma» muallifi Xorazmiy, Qutb Xorazmiy, Sayfi Saroyi, Haydar Horazmiy, Atoiy, Sakkokiy, Gadoiy, Lutfiy, Hofiz Xorazmiy kabi so'z ustalari yetishib chiqishdi. Shuningdek, adabiyot olamida adabiy tur va janrlar ancha takomillashdi. Turkiy adabiyotda Nosiriddin Rabg'uziy asarida ilk bor uchragan g'azal namunasi, bu davrga kelib badiiy adabiyotning yetakchi janriga aylandi. G'azalning asosiy mavzusi sevgi-muhabbat bo'lgan bo'lsa, endilikda mavzu doirasi ancha kengaydi. Adabiyotda tasavvufning tajalliy etishi natijasida majoziy obrazlar, ko'plab timsollar, ilohiy va majoziy ishq, zohir va botin tushunchalari keng yoyildi. Birgina Navoiyning o'zi turkiy va forsiyda 300 dan ortiq g'azallar ijod qilgan. Xazoin-ul maoniy» devonidan shoirning 2600 dan ortiq g'azali o'rin olgan.

Bu davrda faqat turkiy adabiyotda shakllangan janr, tuyuqning vujudga kelishi she'rxonlarga yanada ko'proq badiiy zavq bag'ishladi. Tuyuq bandi to'rt misradan iborat, radif va qofiyalar o'rnida omonim so'zlar qo'llanadigan, tajnis san'ati asosiga qurilgan sof turkiy janrdir. Asosan a-a-b-a tarzida qofiyalanadi. (Boshqa shakllari ham mavjud). Tuyuq qat'iy ravishda ramali musaddasi maqsur (foilotun, foilotun, foilon) vaznida yoziladi. Dastlabki tuyuq namunasi turkiy adabiyotda XIV asr shoiri Burhoniddin Sivosiy devonida uchraydi. Bundan tashqari lirik turning musad-

das, musamman, mustazod, tarje'band, tarkiband, qasida, marsiya, soqiynoma, lug'z (chiston), muammo, noma, munozara, doston, hikoya, masal kabi janrlarda ham barakali ijod qilindi. Xorazmiy «Muhabbatnoma» asari orqali turkiy adabiyotda noma janriga asos soldi. Bu turdagi asarlarda epik voqelik, his-tuyg'ular ifodasi orqali berilishiga ko'ra, noma liro-epik turga yaqinlashdi. «Yusuf va Zulayho», «Gul va Navro'z», «Farhod va Shirin», «Layli va Majnun», «Sab'ai Sayyor», «Gulshan-ul asror», «Hayrat-ul abror», «Lison-ut tayr», «Shayboniynoma», «Saddi Iskandariy» singari dostonlar masnaviy shaklida yozildi. A. Navoiyning «Hamsat-ul mutahhayrin», «Holati Sayyid Hasan Ardasher», «Holati Pahlavon Muhammad» asarlari o'zbek adabiyotida nasriy-memuar asarlarning shakllanganini ko'rsatadi.

Tarjima adabiyot ham adabiy aloqalarning bir ko'rinishi bo'lib, bu sohada ham arzigulik ishlar amalga oshirildi. Qutb Xorazmiy Nizomiy Ganjaviyning «Xusrav va Shirin» dostonini, Sayfi Saroyi Shayx Sa'diyning «Guliston»ini «Guliston bit-turkiy» nomi bilan o'zbek tiliga tarjima qilishgan. Mavlono Lutfiy esa Sharofiddin Ali Yazdiyning «Zafarnoma» asarini tarjima qilganlar.

XIV–XV asrlarda turli adabiy tur va janrlarda adabiy-badiiy asarlarning vujudga kelishi, adabiyotshunoslik fanining ham taraqqiy etishiga, adabiy tanqid ya'ni «na'qada ilmi»ning paydo bo'lishiga olib keldi. Shuningdek, aruz vazni, qofiya, muammo janri va adabiyotning boshqa dolzarb masalalari haqida bir necha asarlar vujudga keldi. Shayx Ahmad Taroziyning she'riy janrlar, san'atlar, qofiya, muammo hamda turkiy aruzga doir risolalarini o'zida mujassam etgan «Funun-ul balog'a» kitobi, Sayfi Buhoriyning «Aruz» risolasi, Kamoliddin Husaynning muammo haqidagi risolasi, Alisher Navoiyning «Mezonul avzon», «Majolis un-nafois» va «Risolai muammo» asarlari, Boburning «Muxtasar», Hiloliyning «Risolai qofiya» kabi asarlari shular jumlasidandir.

Atoiy hayoti va ijodi (XIV asr oxiri XV asr birinchi yarmi). Biz Atoiy nomini, asosan, Alisher Navoiyning «Majolis un-nafois», hamda «Muhokamat-ul lug'atayn» asarlari orqali bilardik. Atoiyning zamondoshi bo'lgan Yusuf Amiriy ham o'zining «O'q va Yoy» munozarasida uning nomini tilga oladi. Adabiyotshu-

noslarimizdan A. Fitrat, H. Zarif, A. Rustamov, N. Mallayev, E. Ahmadho'jaevlar shoir haqida tadqiqotlar olib borganlar.

1948-yilda nashr etilgan «O'zbek adabiyoti xrestomatiyasi»ning I tomida Atoiy haqida qisqacha ma'lumot berilib, jumladan shunday deyiladi: Atoiy Balx shahridan bo'lib, qaysi yilda tug'ilib, qachon vafot etgani ma'lum emas. Uni Ulug'bek saltanatining so'nggi davrida va Abdullatif saroyida (XV asrning birinchi yarmida) yashab ijod etgan deb qaraydilar».

1959-yilda nashr etilgan 4 tomlik «O'zbek adabiyoti»ning I tomida quyidagi ma'lumotni o'qiymiz. «Atoiy ijodining barqurgan davri XV asrning birinchi yarmiga to'g'ri keladi. Atoiy Toshkent bilan Sayram oraliqidagi bir qishloqdan bo'lib, nasab jihatidan Ahmad Yassaviy qarindoshi Ismoil ota avlodlaridan bo'lganligini so'zlaydilar. Shoir taxallusining Atoiy bo'lishi ham uning Yassaviy tariqatini elga yoyuvchi so'fiylardan — ya'ni Mansur ota, Zangi ota, Sulaymon Hakim ota, Anbar ota, Ibrohim ota kabi mutasavvuf otalar oilasidan chiqqanligini tasdiqlaydi».

Atoiy haqida Alisher Navoiyning «Majolisun-nafois» asarida quyidagi ma'lumotni uchratamiz: «Mavlono Atoiy Balxda bo'lur erdi... Ismoil ota farzandlaridandur. Darveshvas, hushxulq, munbasit (quvnoq) kishi erdi». «Nasoyim ul-muhabbat»da esa quyidagi ma'lumotlarga duch kelamiz: «Ismoil ota... zohiran... Xo'ja Ahmad Yassaviyning Ibrohim ota ismli inisining o'g'lidir».

Nasl-nasab nuqtayi nazaridan Ahmad Yassaviy avlodidan bo'lgan Atoiy tasavvuf targ'ibotchilari izidan bormadi. Aksincha, dunyoviy ishlar bilan shug'ullanib, Navoiy ta'biri bilan aytganda «Hushxulq va munbasit» kishi bo'lib yetishdi. Undan bizgacha yagona bitta devon yetib kelgan bo'lib, 260 g'azalni o'z ichiga oigan.

G'azallari: «Jamolin vasfin», «Hosili umrum..», «Qon bo'ldi ko'ngul..», «Manga», «Ey do'st», «Qora ko'zlar», «Ul Sanamkim» va hakoza.

Lutfiy 1366-yili Hirot shahri yaqinidagi Dehikanor degan joyda oddiy oilada dunyoga keladi. Navoiyning «Majolis-un nafois», «Muhokamat ul-lug'atayn», «Holati Pahlavon Muhammad» kabi asarlarida, shuningdek, Davlatshoh Samarqandiyning «Tazkirat

ush-shuaro», Xondamirning «Habib-us siyar», «Makorim-ul ahlok» Abdulla Qobuliyning «Tazkirat ut-tavorih» singari asarlaridagina Lutfiy haqida ma'lumotlar saqlanib qolgan, xolos. Fors adabiyoti vakillari haqida ma'lumot beruvchi Vola Dog'istoniyning «Riyoz ush-shuaro», («Shoirilar bo'stoni») asarida Lutfiy haqida quyidagicha yozadi: «Mavlono Lutfiy: Zikri vay dar «Majolis»i Amir Alisher shuda. Dar turky va forsy she'r meguftast».

A. Navoiy «Majolis un-nafois»da Lutfiyning shunday ta'riflaydi: «O'z zamonining malik ul-kalomi erdi, forsiy va turkiyda naziri yo'q erdi, ammo turkiyda shuhrati ko'proq erdi va turkcha devoni ham mashhurdir». «Majolis-un nafois»da Lutfiyning quyidagi go'zal bayti keltirilgan:

*Noziklik ichra belicha yo'k tori gisuyi,
O'z haddini bilib, belidan ultirur quyi.*

(Izoh: gisu-soch tolasi, soch o'rimi).

«Nasoyim ul-muhabbat»da «to'qson to'qqiz yoshida olamdan o'tdi, qabri Dehikanordadir: o'z maskani erdi» deya ma'lumot beriladi. «O'zbek tilining izohli lug'ati»da «mavlono» so'ziga shunday izoh berilgan: «musulmon sharqida olim va fozil kishilarni, ustozlarni ulug'lab, ularning nomlariga qo'shib ishlatiladigan so'z».

Lutfiy taxallusining ma'nosi — latif, go'zal lutfli, shirinsuxan demakdir. Shoirning ismi Lutfulla bo'lgan, shu bois Lutfiy taxallusini olgan, degan qarashlar ham mavjud. Ayrim adabiyotshunoslar uning oti Mulla Umar bo'lgan deb ham taxmin qilishadi. Ahmad Taroziy Lutfiyning «Shoshiy» degan. Bu ishoradan adibning asli Toshkentdan ekani ma'lum bo'ladi. Lutfiy 1465-yili 99 yoshda Hirotida vafot etadi. Dehikanor qishlog'ida dafn etilgan.

Merosi: lirik devon (1 ta); Sharafiddin Ali Yazdiyning 1437-(25) yilda bitgan «Zafarnoma» asarini Shohruh Mirzoning taklifi bilan o'zbek tiliga she'riy yo'l bilan tarjima qilgan. Lirik devonining qadimgi nusxasi 1511-yilda Hirotlik Mahmudbek tomonidan ko'chirilgan bo'lib, Londonda, Britaniya muzeyida saqlanadi. XIX–XX asrlarda ko'chirilgan nusxalari O'zR FA Sharqshunoslik instituti qo'lyozmalar fondida saqlanadi.

Lutfiyning poetik mahorati. Mumtoz she'riyatda ma'noni boyitish, uning ta'sir kuchini oshirmoq uchun badiiy san'atlardan unumli foydalaniladi. Mumtoz she'riyatda ma'shuqa bilan bog'liq eng ko'p qo'llaniladigan tashbehtar: bo'y, qomat-sarv daraxti, soch-sumbul, mushk; qosh-yoy, kamon; kiprik-o'q; g'amza-qilich, xanjar; tishlar-inju; lab-la'l, obi hayot.

Lutfiy she'riyatida ilohiy ishq bilan dunyoviy ishq deyarli har doim yondosh yuradi. Lekin baribir unda dunyoviylik belgilari ko'proqdek tuyulaveradi:

*Agar sen bo'lmasang guldek chamanda,
Kishi netgay ushal bayt ul-xazanda?*

(Izoh: bayt ul-hazan-g'amhona, g'am uyi).

Navoiy Pahlovon Muhammadning qaysi turkigo'y shoir yaxshiroq she'r bitgan degan savoliga: «Mavlono Lutfiy holo musallamdurlar va bu qavmning ustodi va malik-ul kalomidurlar» deb javob bergan. Haqiqatan o'z davrining «Malik ul-kalomi» bo'lgan Lutfiy o'zbek mumtoz adabiyoti taraqqiyotining keyingi bosqichi uchun samarali hissa qo'shgan adiblardandir.

◆ Uslubiy tavsiyalar:

O'qituvchi mavzuni «Lutfiyni bilasizmi?» savoli orqali «Aqliy hujum» tarzida boshlagani ma'qul. Talabalar adib va uning ijodini A.Navoiyning «Majolis-un nafois», «Muhokamat-ul lug'atayn» asarlari orqali, shuningdek, Lutfiyning lutfiga sazovor bo'lgan «Orazin yopqoch...» g'azali orqali bilishlarini aytishi mumkin. Shundan so'ng o'qituvchi talabalarga Lutfiyning tug'ilgan yurti, yili qaysi manbalar orqali ma'lumotlar yetib kelganligi, g'azallari haqida to'xtalib o'tadi. Shu o'rinda muayyan bir g'azalini doskaga yozib, oldin lug'at tuzib sharhlasa, shu asosda poetik tahlil qilsa maqsadga muvofiq bo'ladi.

Agarda talabalarning g'azalni sharhlash va poetik tahlil qilish malakasi bo'lsa, unday holda guruhdagi talabalarning sonidan kelib chiqqan holda, aytaylik, 4 ta guruhga bo'lgan holda darsni davom ettirish mumkin. Barcha guruhlariga bir xil savol va topshiriqlar yozilgan kartochkalar beriladi. G'azalni sharhlash va poetik tahlil qilish uchun muayyan vaqt beriladi. Kartochkalardagi savol va topshiriqlar quyidagicha bo'lishi mumkin:

- g'azalni ifodali o'qing

- lug'at tuzing
- badiiy sharh qiling
- obraz va timsollarni aniqlang
- radifini aniqlang
- qofiyadosh so'zlarni aniqlang
- raviy nima
- vaznni aniqlang
- misra va baytlardagi she'riy san'atlarni toping.

Ajratilgan vaqt tugagandan keyin har bir guruhdan bitta talaba o'z guruhining fikrlarini bayon qiladi. To'rtta guruhning ham fikrlari tinglab bo'lingach, o'qituvchi guruhlarining fikrlarini umumlashtirib o'z mushohadalarini bayon etadi va to'g'ri maslahatlar beradi.

Mustaqil ish mavzulari.

1. Temuriylar davrida ijtimoiy-siyosiy jarayon.
2. XIV–XV asrlarda adabiy tur va janrlar taraqqiyoti.
3. XIV–XV asrlarda tarjima adabiyoti rivoji.
4. Lutfiy haqida ma'lumot beruvchi tarixiy manbalar.
5. Navoiy asarlarida Lutfiy ta'rifi.

GLOSSARIY

ABSTRAKTSIYA – insondagi aqliy faoliyat turlaridan biri bo‘lib, predmetning alohida xususiyatlari, tomonlari yoki holatini fikran ajratish, ularni mustaqil ko‘rib chiqish obyektiga aylantirish imkonini beradi.

ADAPTATSIYA – lot. *Adaptation* – tana va uning uzvlari (xususiyatlari, populyatsiyasi, turlari) qurilishi va funksiyalarining (jarayoni va natija sifatida) muhit sharoiti bilan moslashishi.

AKTSENTUATSIYA – (lot. *Accentus* – urg‘u) – tildagi tizim; urg‘ularning ifodalanishi; urg‘u vositasida ajratish

ANALOGIYA – (yun. *Analogia* – mos kelish, o‘xshash bo‘lish, muvofiqlik) – predmetlar, hodisalar, tushunchalar orasidagi biror jihatdan o‘xshashlik; predmetlar orasidagi biror yaqinlik yoki o‘xshashlik asosida ularning boshqa tomondan yaqinligi haqida xulosa chiqarishga asoslanadigan fikriy xulosa shakli.

ANKETA – (fr. *Enquete* – tekshirish) – mazmuni va berilgan savollarga javob usulini oldindan rejalashtiradigan hamda tadqiqotchi tomonidan odindan rejalashtirilgan maqsadga erishishni ko‘zda tutadigan savolnoma.

ADABIYOT – (arabcha *آداب* – *adab* so‘zining ko‘pligi) – keng va tor ma‘nolarda ishlatiladi. Keng ma‘noda fan va amaliyotning biror sohasi yutuqlarini umumlashtiruvchi asarlar majmuiga nisbatan qo‘llaniladi: *texnikaviy adabiyot*, *qishloq xo‘jaligi adabiyoti*, *siyosiy adabiyot* kabi. Tor ma‘noda inson va voqelikni badiiy so‘z orqali chizilgan obrazlar vositasida aks ettiruvchi san‘at turini anglatadi, u *badiiy adabiyot* deb ham yuritiladi. Adabiyot avval og‘zaki shaklda mavjud bo‘lgan, yozuv paydo bo‘lgach, yozma shakliga o‘tgan. Adabiyot so‘z orqali inson tuyg‘u va kechinmalarini, uni qurshab turgan ijtimoiy hayot va tabiatni butun murakkabligi bilan ifodalash imkoniyatiga egadir. Shuning uchun ham u san‘atning boshqa turlariga qaraganda ommaviyroq hisoblanadi. Adabiyotning yetakchi uch turi – *epos*, *lirika* va *drama* mavjud bo‘lib, badiiy asarlar mana shu uch tur asosidagi *janrlarda* yaratiladi. Keyingi paytlarda adabiyotshunoslikda paremik tur haqida ham mulohazalar bildirilmoqda.

Badiiy adabiyot san‘atning boshqa turlari kabi *milliyligi*, *xalqchilligi* va *zamonaviyligi* bilan xarakterlanadi. Shunga ko‘ra adabiyot har bir xalq madaniyatining tarkibiy qismi sanaladi.

ADABIYOT NAZARIYASI – adabiyotshunoslik fanining asosiy tarkibiy qismlaridan biridir. Badiiy adabiyot, uning jamiyat hayotida tutgan o‘rni va ahamiyati, yaratilish qonuniyatlari, taraqqiyot bosqichlari, badiiy asarning tasviriy hamda ifoda vositalari, tarkibiy tuzilishi, adabiy tur va janrlarni, adabiy jarayon xususiyatlarini o‘rganadi. Adabiyot nazariyasi so‘z san‘atining ijodiy tajribalariga tayangan holda ish ko‘radi, o‘z nazariy xulosalarini turli davrlarda yaratilgan eng sara badiiy javohirlar tahlilidan, tarixiy-adabiy jarayonni o‘rganishdan keltirib chiqaradi.

Adabiyot nazariyasi uzoq tarixga ega fanlardan biridir. Mazkur fan Sharqda asosan uch yo‘nalishda rivojlangan. Bular – aruz ilmi, qofiya ilmi va balog‘a ilmi, ya‘ni she‘riy san‘atlar haqidagi yo‘nalishlardir. Muhammad bin Umar ar-Roduyoniyning «*Tarjumon ul-balog‘a*», Rashididdin Vatvotning «*Hadoyiq us-sehr fi daqoyiq ush-she‘r*», Shayx Ahmad ibn Xudoydod Taroziyning «*Funun ul-balog‘a*», Alisher Navoiyning «*Mezon ul-avzon*», Boburning «*Muxtasar*», Husayn Voiz Koshifiyning «*Badoe‘ ul afkor fi sanoe‘ ul-ash‘or*», Atoulloh Husayniyning «*Badoi‘ us-sanoi‘*», Vohid Tabriziyning «*Jam‘i muxtasar*» kabi asarlarida aruz she‘riy tizimi, qofiya hamda uning turlari va she‘riy san‘atlar alohida-alohida o‘rganilgan.

O‘zbek adabiyotshunosligida tom ma‘nodagi adabiyot nazariyasi XX asrning 20-yillarida shakllandi. Bu davrda Fitrat tomonidan yaratilgan «*Adabiyot qoidalari*» kitobida badiiy adabiyotning o‘ziga xosligi, ijtimoiy tabiati, adabiy tur va janrlar, syujet, kompozitsiya, badiiy nutq va mahorat masalalari bo‘yicha yaxlit ma‘lumotlar berildi. Keyinchalik Abdurahmon Sa‘diy, Izzat Sulton, H. Yoqubov, M. Yunusov, M. Qo‘shjonov kabi olimlar tomonidan olib borilgan nazariy izlanishlar ushbu fan taraqqiyotiga katta hissa bo‘lib qo‘shildi.

ADABIYOT TARIXI – adabiyotshunoslik fanining mustaqil tarkibiy qismi bo‘lib, unda biror xalqning adabiyoti, uning yuzaga kelishi, taraqqiyot bosqichlari, har bir davrning o‘ziga xos xususiyatlari tadqiq etiladi. Adabiyot tarixi tarix, tilshunoslik, xalqshunoslik, tarixiy geografiya fanlari bilan yaqin munosabatda bo‘ladi. Adabiyot tarixi shuningdek, adabiyot nazariyasi va folklorshunoslik bilan ham uzviy aloqadordir. Chunki har bir xalq adabiyoti zamirida og‘zaki ijod manbalari muhim omil sanaladi. Adabiyot tarixi ayni vaqtda janrlar va uslublar, ijodiy metodlar tarixi hamdir. Bu holat uning adabiyot nazariyasi bilan ham mushtarak soha ekanligini isbotlaydi.

ADABIYOTSHUNOSLIK – badiiy adabiyot va uning mazmun-mohiyati, o‘ziga xos xususiyatlari, paydo bo‘lish va rivojlanish bosqichlari, ijtimoiy vazifalari, ijodiy jarayon qonuniyatlarini o‘rganuvchi fanidir. Adabiyotshunoslik bir-biri bilan chambarchas bog‘langan – *adabiyot tarixi*, *adabiyot nazariyasi* va *adabiy tanqid* bo‘limlaridan tashkil topgan. Mahmud Qoshg‘ariyning «Devoni lug‘otit-turk» asaridagi xalq og‘zaki ijodi namunalari haqidagi muayyan fikrlar, ilmiy-tekstologik qaydlar adabiyotshunoslikka mansub ilk qarashlar sanaladi.

Adabiyotshunoslik ilmiga oid kuzatuvlar hisoblanmish Abu Nosir Forobiyning «She‘r san‘ati» (X asr), Abdulqodir Jurjoniyning «Asror ul-balog‘a fi ilmi bayon (Bayon ilmida balog‘at sirlari)» (XI asr), Qays Roziyning «Kitob ul mo‘jam fi maiori ul-ajam (Ajam she‘riyati me‘yorlari qomusi)» (XIII asr) asarlarida badiiy asar tabiati, tili, muallif mahorati kabi masalalar yoritiladi.

Adabiyotshunoslik tarixida Zamaxshariy (1075–1144), XII asrda yashagan shoir va adabiyotshunos Nizomiy Aruziy ibn Umar Samarqandiy, XIV asr ijodkorlari Atoullah Husayniy, Xondamir, Vosifiy asarlari muhim o‘rin egallaydi.

Milliy adabiyotshunoslik taraqqiyotida Shayx Ahmad ibn Xudoydod Taroziyning «Funun ul-balog‘a», buyuk so‘z ustasi Alisher Navoiyning «Majolis un-nafois», «Mezon ul-avzon», «Holoti Pahlavon Muhammad», «Holoti Sayyid Hasan Ardasher», «Hamsat ul-mutahayyirin» singari asarlarida badiiylik san‘ati, ijodkor va badiiy ijod, so‘z oldida mas‘ullik, aruz she‘riy tizimining nazariy va amaliy masalalari qalamga olinadi. Shuningdek, Zahiriddin Muhammad Boburning «Muxtasar», Zokirjon Xolmuhammad o‘g‘li Furqatning «Aruz haqida risola» asarlari ham o‘zbek adabiyotshunosligidagi muhim manbalardir. O‘tmishda adabiyotshunoslikda she‘rshunoslik katta nufuzga ega bo‘lgan, bu soha asosan uch yo‘nalish (ilmi aruz, ilmi bade‘ va ilmi qofiya)dan tarkib topgan.

XIX asr oxiri va XX asr boshlaridagi matbaachilik tarqqiyoti o‘zbek adabiyotshunosligi uchun yangi imkoniyatlar eshigini ochdi. Hoji Muin, Mirmuhsin Shermuhamedov, Behbudiy, Abdulhamid Cho‘lpon, Abdurauf Fitrat, Ashurali Zohiriy va Vadud Mahmud kabi mualliflarning turli janrga mansub tadqiqotlarida adabiyot va uning ijtimoiy funksiyasi masalasiga urg‘u berildi.

Ijtimoiy ongning barcha sohalarida bo‘lganidek, XX asr, aniqrog‘i, sho‘rolar hukmronligi davridagi mafkuraviy zug‘um va ijtimoiy biqlik adabiyotshunoslik fanida ham o‘z ifodasini topdi. Mumtoz adabiyotga munosbat, davr adabiyoti namunalari talqini, adabiy jarayonni baholash kabi masalalarda sinfiy va partiya-

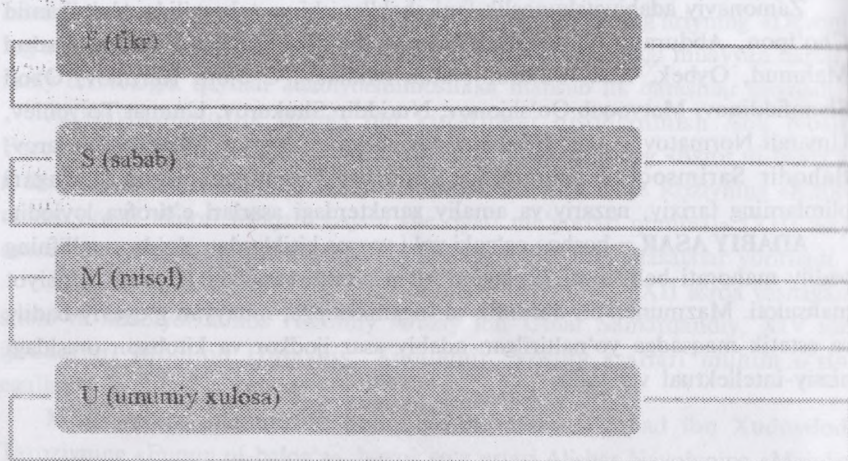
viy tamoyillar yetakchilik qildi. Shunga qaramay, XX asrda adabiyotshunoslik ilmi mustaqil fan sifatida shakllandi, uning uchala bo‘limi – adabiyot tarixi, adabiyot nazariyasi, adabiy tanqid sohalarida jiddiy yutuqlarga erishildi: turli mualliflar tomonidan monografiya, darslik, qo‘llanma va risolalar yaratildi.

Zamonaviy adabiyotshunoslik fani shakllanishi va takomilida Abdulhamid Cho‘lpon, Abdurauf Fitrat, Abdurahmon Sa‘diy, Otajon Hoshim, Vadud Mahmud, Oybek, Izzat Sulton, Natan Mallaev, G‘ulom Karimov, Ozod Sharafiddinov, Matyoqub Qo‘shjonov, Nuriddin Shukurov, Ummat To‘ychiev, Umarali Normatov, Anvar Hojiahmedov, Begali Qosimov, Baxtiyor Nazarov, Bahodir Sarimsoqov, Najmiddin Komilov, Dilmurod Quronov singari olimlarning tarixiy, nazariy va amaliy xarakterdagi asarlari e‘tirofga loyiqdir.

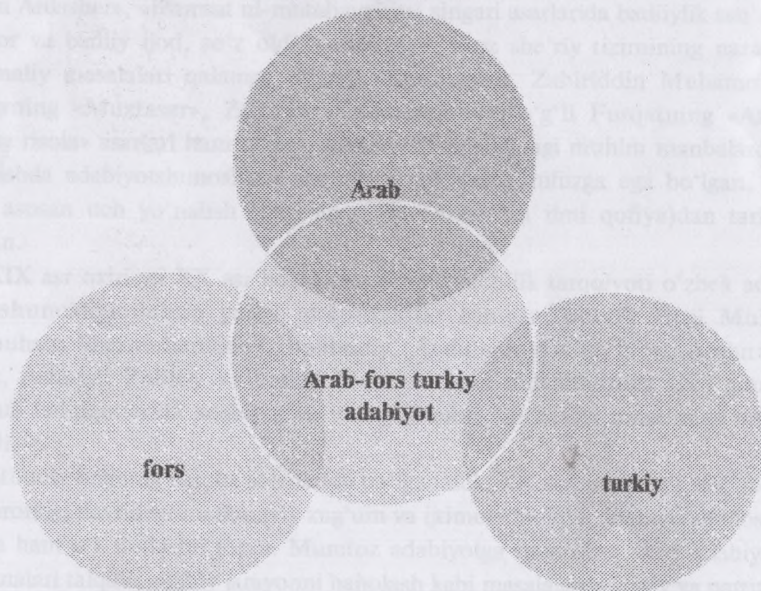
ADABIY ASAR – boshqa og‘zaki yoki yozma bitiklardan o‘zida muallifning badiiy mahorati belgilarini jamlagani bilan ajralib turuvchi ko‘rkam adabiyot mahsuloti. Mazmunan bir butunlik va tugallikka ega, muayyan g‘oyaviy-badiiy va estetik maqsadga yo‘naltirilgan adabiy asar ijodkor va kitobxon orasidagi hissiy-intellektual vositadir.

TAVSIYA ETILADIGAN TA'LIM TEXNOLOGIYALARI

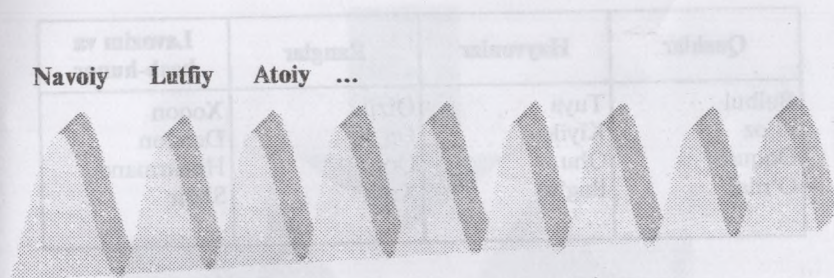
1. «FSMU»

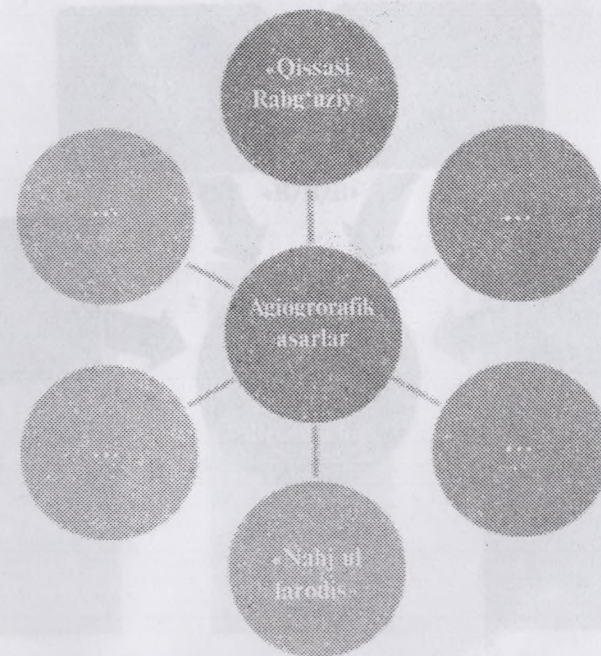
2. VENN DIAGRAMMASI

3. «ARRA» YOKI «ZIG-ZAG»

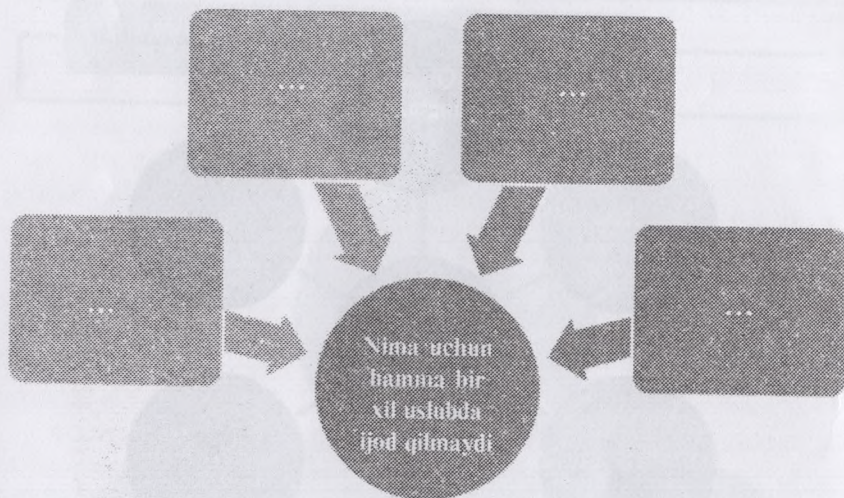
4. KLASTER

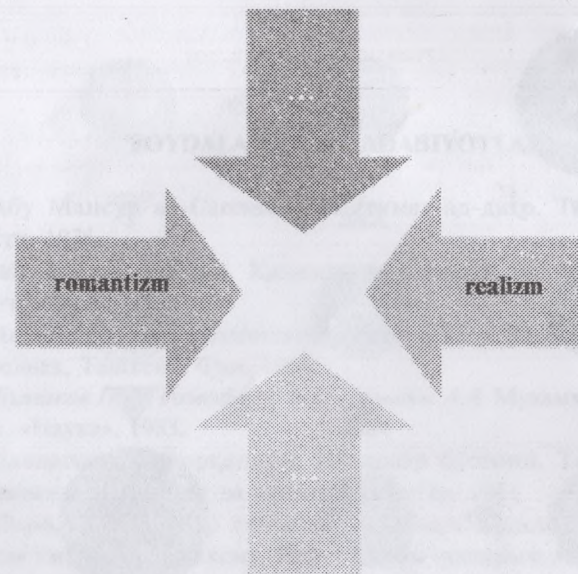
5. TOIFALI JADVAL

Qushlar	Hayvonlar	Ranglar	Lavozim va kasb-hunar
Bulbul G'oz Oqqush O'rdak ...	Tuya Kiyik Ohu Bug'u ...	Qizil Oq Qora Ko'k ...	Xoqon Dehqon Hunarmand Shoir ...

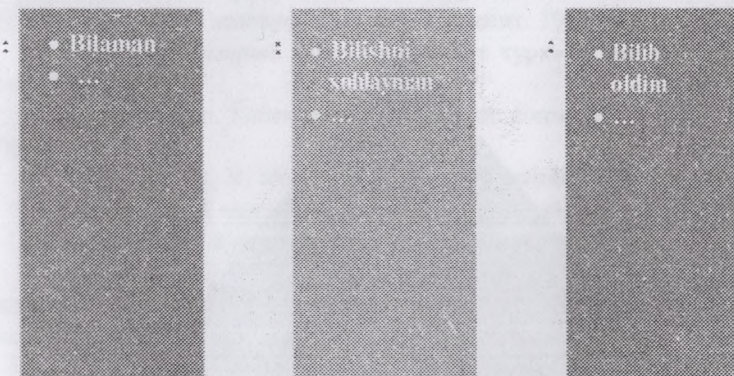
6. «NIMA UCHUN»

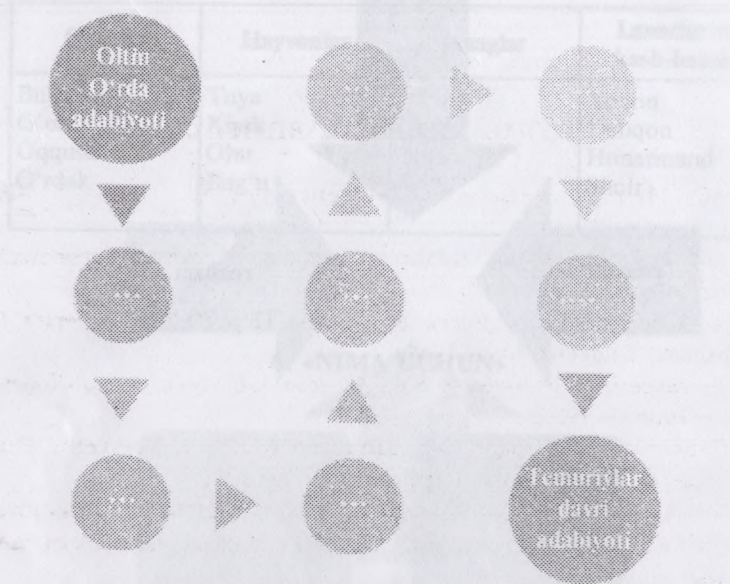
7. «BAHS – MUNOZARA»

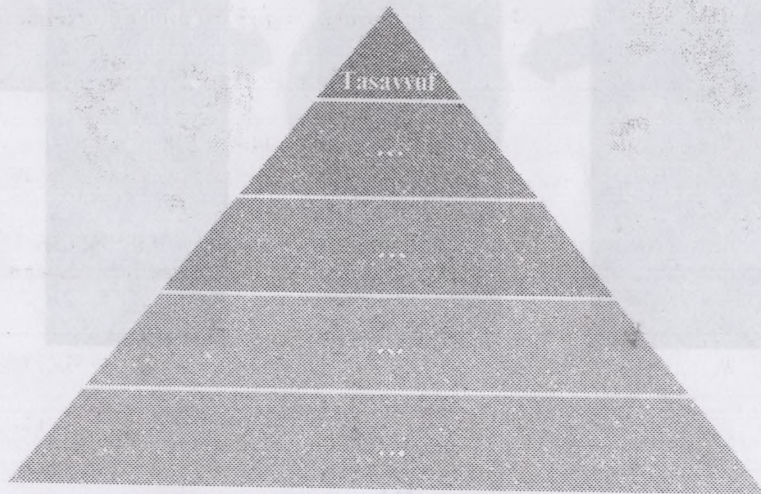
8. «B/B/B»

9. «DAVOM ETTIR»

10. SINKVEYN

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Abu Mansur as-Sa'olibiy. Yatimat-ad-da'xr. Toshkent. «Fan» nashriyati, 1976.
2. Abu Rayxon Beruniy. Qadimgi xalqlardan qolgan edgorliklar, Toshkent. «Fan», 1968.
3. Al-Xorezmi. Matematicheskie traktaty. Per. Yu.X. Kopelovich, B.A. Rosenfeld, Tashkent. Fan. 1964.
4. Bulgakov P.G., Rosenfeld B.A., Ahmedov A.A. Muxammad al-Xorezmi. Moskva. «Nauka», 1983.
5. Davlatshox Samarqandiy. Shoirlar bu'stoni. Toshkent, Faqur Fulom nomi'dagi Adabiyot va san'at nashriyati. 1981.
6. Forobiy. Shoirlar san'ati qonunlari haqida. — «Aristotel'. Poetika» kitobida. Toshkent, Faqur Fulom nomi'dagi Adabiyot va san'at nashriyati, 1980.
7. Xaytmetov A. Temuriylar davri adabiyoti. Toshkent. 1996.
8. Jamoa. U'zbek adabiyot tarixi. 1-5 jild. — T. 1977-79.
9. Karamatov X. Kur'on va u'zbek adabiyoti. Toshkent. 1993.
10. Komilov N. Tasavvuf. 1-kitob. Toshkent. 1996.
11. Ma'xud Qo'sh'ariy. «Devonu lu'fatit turk» 3 tomlik. Toshkent. Fan. 1960-1963.
12. Mallaev N.M. U'zbek adabiyoti tarixi. Birinchi kitob. Toshkent. «U'qituvchi». 1976.
13. Nehsul-feradis, II, metin, turk dil kurumi yayinlari: 518, s. 2.
14. Pu'lot'jon Domullo Qajomov. Tazkirai Qajomiy. Toshkent. 1998.
15. Qajomov A.P. Qadimiyat obidalari. Toshkent: 1972.
16. Qurbaniyozov M. XIV asr u'zbek adabiyotida xikoyat janri taraqqiyoti. Filologiya fanlari bu'yicha fal'safa doktori (PhD) ilmiy derajasini olish uchun e'zilatgan dissertatsiya. Qarshi. 2019.
17. Ra'xmonov N. Ru'hiyatdagi nur murodi. — Toshkent. 2002.
18. Rahmonov N. O'zbek mumtoz adabiyoti namunalari. (1-jild) Toshkent, «Fan». 2005
19. Rahmonov N. O'zbek mumtoz adabiyoti namunalari (2-jild). Toshkent, «Fan». 2007.

20. Раҳмонов Н. Ўзбек адабиётини даврлаштириш масалалари. – Тошкент: «Мумтозсўз». – Тошкент. 2016.
21. *Rahmonov N. O'zbek adabiyoti tarixi.* Toshkent. «Sano-Standart», 2017.
22. Сирожиддинов Ш. Ўзбек мумтоз адабиётининг фалсафий сарчашмалари. – Тошкент.: Янги аср авлоди, 2011
23. *Валихўжаев Б.* Маликул-калом Мавлоно Лутфий. Самарқанд, 1999.
24. *Vohidov R., Eshonqulov H.* O'zbek mumtoz adabiyoti tarixi. O'quv qo'llanma. – Toshkent. O'zYU Adabiyot jamg'armasi nashriyoti, 2006.
25. *Хаққулов И.* Тасаввуф ва шеърят. Тошкент. 1991.
26. *Хаққулов И.* Ирфон ва идрок. Тошкент. 1998.
27. *Хўжанова Г.* «Хибаат ул-ҳақойиқ» ҳақиқатлари. Тошкент. Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 2001
28. Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадуғу билиг. Тошкент, «Фан» нашриёти. 1972.
29. Ўзбек адабиёти тарихи. I том, Тошкент: Фан. 1977.
30. Шарқ мумтоз поэтикаси Ҳ. Болтабоев талқинида. – Тошкент. Ўзбекистон Миллий энциклопедияси давлат илмий нашриёти, 2008.

HAMRO DAVLATBAYEVICH
ADABIYOTI
MUNDARIJA

So'z boshi.....	3
Mumtoz adabiyotga kirish kursining maqsad va vazifalari.....	5
Mumtoz adabiyotning genezisi, shakllanishi va taraqqiyoti.....	12
Mumtoz she'r. Mumtoz adabiyotdagi an'anaviy mavzu va obrazlar.....	22
Mumtoz o'zbek adabiyotidagi filologik asarlar va ularning badiiy adabiyotni o'rganishda muhim manbalar ekanligi.....	29
Islomgacha bo'lgan davr adabiyoti.....	38
Moniylik va buddaviylik adabiyoti.....	47
Yozma yodgorliklar.....	53
Islom madaniyatining shakllanishi va ilk musulmon uyg'onish davri.....	63
G'aznaviyalar va qoraxoniylar davri adabiyotining asosiy xususiyatlari.....	74
Oltin O'rda o'zbek adabiyoti.....	89
Agiografik asarlar – badiiy nasr namunasi sifatida.....	108
Temuriylar davri adabiyoti.....	133
Glossariy.....	140
Tavsiya etiladigan ta'lim texnologiyalari.....	144
Foydalanilgan adabiyotlar.....	149

**HAMRO DAVLETBAYEVICH
ABDULLAYEV**

**O‘ZBEK ADABIYOTI
TARIXI**

O‘quv-uslubiy qo‘llanma

*Muharrir Rahimova Qutlibika
Badiiy muharrirlar Nasiba Ergasheva,*

Maftuna Vaxxobova

Texnik muharrir Yelena Tolochko

Musahhih Rahimova Qutlibika

Sahifalovchi Gulchehra Azizova

Litsenziya raqami AI № 163. 09.11.2009. Bosishga 2019-yil 11-dekabrda ruxsat etildi. Bichimi 60×84¹/₁₆. Ofset qog‘ozi. Tayms TAD garniturası. Shartli bosma tabog‘i 8,84. Nashr tabog‘i 9,08. Shartnoma № 127-2019. Adadi 200 nusxada. Buyurtma № 34.

O‘zbekiston Matbuot va axborot agentligining Cho‘lpon nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi tezkor matbaa bo‘limida chop etildi. 100011, Toshkent, Navoiy ko‘chasi, 30.
Telefon: +998-71244-10-45. Faks: +998-71244-58-55.

*Cho'lon nomidagi
nashriyot-matbaa ijodiy uyi*

ISBN 978-9943-5387-6-4

9 789943 538764